

**БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ:
ЗДАБЫТКІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ**

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ФІЛАЛАГІЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ
КАФЕДРА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ: ЗДАБЫТКІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ

**Матэрыялы рэспубліканскай
навукова-практычнай канферэнцыі,
прысвечанай 90-годдзю БДУ**

Мінск, 20 – 21 кастрычніка 2011 г.

Мінск
«Выдавецкі цэнтр БДУ»
2012

УДК 811.161.3'35(06)
ББК 81.2Бел-8я43
Б43

Рэдакцыйная калегія:

М. І. Свістунова (адказны рэдактар), *З. І. Бадзевіч, І. А. Гапоненка,
В. І. Іўчанкаў, У. І. Куліковіч, Ф. А. Піскуноў, З. Ф. Саўка,
А. А. Ступень, Г. К. Ціванова*

Пад агульнай рэдакцыяй **М. Р. Прыгодзіча**

Рэцэнзенты:

вучоны сакратар ДНУ «Інстытут мовы і літаратуры
імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі»,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт *І. Л. Капылоў*;
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА «Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»,
кандыдат філалагічных навук *В. В. Урбан*

Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы : матэрыялы
Б43 рэсп. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю БДУ (Мінск, 20 – 21
кастр. 2011 г.) / Беларус. дзярж. ун-т [і інш.] ; рэдкал. : М. І. Свісту-
нова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск :
Выд. цэнтр БДУ, 2012. – 167 с.

У зборнік уключаны матэрыялы дакладаў і паведамленняў, зробленых на рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі «Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы». У артыкулах разглядаюцца найбольш спрэчныя пытанні правапісу асобных слоў, робіцца спроба выпрацаваць адзіныя крытэрыі для графіка-арфаграфічнага афармлення моўных адзінак у святле Закона Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», уведзенага ў дзеянне з 1 верасня 2010 г.

Адрасуецца навукоўцам, настаўнікам, студэнтам.

**УДК 811.161.3'35(06)
ББК 81.2Бел-8я43**

ISBN 978-985-476-967-7

© БДУ, 2012

*Жывы народ, пакуль жывое Слова.
Не ўзняцца без яго вышэй травы.
Адродзіцца праз ваш ратунак мова, –
Адродзіцеся з роднай мовай вы!*

Мікола Пракаповіч

НА ШЛЯХУ ДА ПРАВАПІСНАЙ НАРМАТЫЎНАСЦІ

Увядзенне ў паўсядзённую практыку з 1 верасня 2010 г. правапісных нормаў, рэгламентаваных Законам РБ «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (23 ліпеня 2008 г.), несумненна, не магло і пакуль што не ў стане канчаткова вырашыць усе спрэчныя моманты ў напісанні тых ці іншых слоў. Трохгадовы адаптацыйны перыяд, адведзены на замацаванне кадыфікацыйных нормаў у галіне беларускай арфаграфіі, менавіта і прызначаны для дэтальнага асэнсавання новай рэдакцыі Правілаў, унясення ў іх дапаўненняў і ўдакладненняў з улікам практыкі выкладання беларускай мовы ў навучальных установах краіны. Гэтымі ж задачамі кіраваліся і арганізатары рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі «Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы», што была праведзена кафедрай гісторыі беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта падчас святкавання 90-годдзя з дня заснавання alma mater.

Удзельнікі канферэнцыі абмеркавалі практычныя і тэарэтычныя пытанні, звязаныя з выкарыстаннем новай рэдакцыі Правілаў у школьным навучанні, сродках масавай інфармацыі і лексікаграфічнай практыцы. З дакладамі на пленарным пасяджэнні выступілі адзін з каардынатораў і распрацоўшчыкаў Правілаў прафесар В.І. Іўчанкаў, аўтар шматлікіх вучэбных дапаможнікаў па беларускай арфаграфіі і пунктуацыі дацэнт У.І. Куліковіч, навукоўцы і метадысты-практыкі дацэнт І.П. Клімаў, Ф.А. Піскуноў, З.Ф. Саўка.

Заклапочана-палемічнаму абмеркаванню надзённых праблем сучаснай беларускай арфаграфіі папярэднічала прывітальнае выступленне дэкана філалагічнага факультэта доктара філалагічных навук прафесара Івана Сямёнавіча Роўды, які акцэнтаваў увагу прысутных на практычных праблемах выкарыстання новай рэдакцыі Правілаў у сярэднядукацыйнай школе, асабліва пры падрыхтоўцы падручнікаў новага пакалення.

Па-сапраўднаму бурнымі былі дыскусіі пры абмеркаванні ў секцыях дакладаў дацэнтаў І.А. Гапоненка, Л.А. Гедзімін, З.І. Бадзевіч,

ст. выкладчыка А.М. Назаранкі і інш. Няўрымслівасцю і занепакоенасцю за лёс беларускай мовы вызначаліся выступленні ў спрэчках і каментарыі да асобных праблемных пытанняў незалежнага даследчыка Зміцера Фрыдрыхавіча Саўкі.

Завяршэннем канферэнцыі стаў круглы стол «Іншамоўныя запазычанні ў беларускай мове», прысвечаны 70-годдзю з дня нараджэння вядомага аўстрыйскага беларусіста Германа Бідэра. І хоць сам юбіляр у дзень свайго нараджэння 21 кастрычніка не змог прысутнічаць на філфаку БДУ, але выступоўцы прафесары Генадзь Цыхун і Мікалай Прыгодзіч усебакова прааналізавалі навукова-творчы шлях «аўстрыйскага рыцара беларускага слова», паказалі важнае значэнне яго прац для гісторыі лінгвістычнай тэрміналогіі і беларускай літаратурнай мовы ўвогуле. Ад імя рэктарата, дэканата факультэта і ўдзельнікаў канферэнцыі на адрас юбіляра была адпраўлена віншавальная тэлеграма.

Заклучным акордам канферэнцыі стала прыняцце практычных рэкамендацый, скіраваных на далейшае ўдасканаленне правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. У прыватнасці была звернута ўвага на ўніфікацыю правілаў перадачы акання, ненаціскага фінальнага *о*, правапісу *о* і *э* ў складзе кампзітаў, прыставак іншамоўнага і спрадвечна беларускага паходжання і інш.

Праведзеная навукова-практычная канферэнцыя, а найперш публікацыя зборніка дакладаў і паведамленняў, несумненна, стануць трывалай асновай для далейшай працы па ўдасканаленні правапісных нормаў сучаснай беларускай мовы.

Мікалай Прыгодзіч,
загадчык кафедры
гісторыі беларускай мовы БДУ
доктар філалагічных навук
прафесар

ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ

В.І. Іўчанкаў

**БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС:
ТРАДЫЦЫІ, ПЕРАЕМНАСЦЬ І ПЕРСПЕКТЫВЫ.
ЗАКОН РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
«АБ ПРАВІЛАХ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ І ПУНКТУАЦЫІ»**

Сучасная беларуская арфаграфія ўяўляе сабой стандартызаваную сістэму патрабаванняў, што прадпісваюцца носьбітам мовы як строга абавязковыя, вымушаюцца свядомасцю чалавека і падлягаюць ёй у выглядзе імператыўных норм, замацаваных кадыфікацыяй. Правапіс удасканалваецца і развіваецца. Падставамі для гэтага трэба лічыць пераадоленне тэрытарыяльнай, дыялектнай, сацыяльнай, узроставай, прафесійнай, інтэрферэнтнай, гістарычна абумоўленай, культураспецыфічнай і іншага тыпу дыферэнцыяцый. Імператыўнасць арфаграфічнай нормы і заснаваная на гэтым правапісная дысцыпліна грамадства вышэйшая, калі рэалізуецца тэндэнцыя да скарачэння варыянтнасці, калі паўней і больш мабільна ажыццяўляюцца працэсы адбору і кадыфікацыі. Беларуская мова – дзяржаўная мова суверэннай Беларусі і мова тытульнай нацыі, і ўніфікацыя арфаграфіі замацоўваецца аўтарытэтам дзяржавы праз школу, друк, юрыспрудэнцыю і іншыя шляхі.

З 1 верасня 2010 г. дзейнічае Закон Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», прыняты 23 ліпеня 2008 г. Законам зацверджана новая рэдакцыя беларускага правапісу, над якой працавалі сотні людзей – навукоўцы, заканадаўцы, простыя беларусы, неабыхавыя да лёсу роднай мовы. На адрас распрацоўшчыкаў прыходзілі шматлікія заўвагі і прапановы. Яны аналізаваліся, апрабоўваліся, слухныя з іх прымаліся і станавіліся фактам рэдакцыі «Правіл».

Гісторыя распарадзілася так, што новая рэдакцыя беларускага правапісу была прынята не пасля адпаведных дакументаў у суседзяў расіян, як гэта назіралася ў XX ст. Так, у 1917–1918 гг. адбылася рэформа правапісу і графікі рускай мовы, што своеасаблівым рэхам адгукнулася для беларусаў у 1933–1934 гг. У 1956 г. руская арфаграфія была ўдасканалена і атрымала сучасны выгляд, што адбылося і ў нас, толькі ў 1959 г. На сёння можна канстатаваць, што беларускі закон аб

правапісе – беспрэцэдэнтны крок у развіцці грамадства суверэннай і незалежнай Беларусі.

Змены ў правапісе не вырастаюць на пустым месцы, а дыктуюцца натуральным ходам развіцця мовы. Правапіс – люстэркавы адбітак таго, што адбываецца ў мове і ўвогуле ў грамадстве. Пытанне аб правапісе актуалізуецца, як правіла, падчас пэўных грамадскіх катаклізмаў, сацыяльных рэформ. Узгадаем Дэкрэт 1917–1918 гг. аб рускай арфаграфіі. Дэкрэтамі Наркамасветы 1917 г. і СНК 1918 г. уводзіўся новы правапіс, у якім выключалася з рускага алфавіта некалькі літар і ўводзіўся шэраг арфаграфічных норм па прынцыпе вымаўлення. Для прэсы і справаводства абавязковай стала пастанова прэзідыума Вышэйшага савета народнай гаспадаркі «Аб скасаванні са звароту агульных літар рускай мовы» (*і дзесяцірычнае* было заменена на *и васьмірычнае*, *ѣ* – на *е*, *ѐ* (*фіта*) – на *ф* (*ферт*)).

Сёння мала хто ведае (ці пра гэта не прынята гаварыць), што рускае пісьмо планавалася лацінізаваць. А.Луначарскі ў працы «Лацінізацыя рускай пісьменнасці» так перадаваў словы Леніна: «Я не сумняваюся, што прыйдзе час для лацінізацыі рускага шрыфта, але зараз спехам дзейнічаць будзе неабачліва... Таму ўводзьце яе (новую арфаграфію) хутчэй. А ў будучым можна заняцца, сабраўшы для гэтага аўтарытэтныя сілы, і распрацоўкай пытанняў лацінізацыі. У больш спакоўны час, калі мы ўмацуемся, усё гэта ўявіць сабой нязначныя цяжкасці». Новы правапіс не прымалі рабочыя. Луначарскі скардзіўся: «Я памятаю, як пасля выхаду ў свет нумара “Праўды”, надрукаванай па новай арфаграфіі, адзін доктар прыбег да мяне і заявіў: “Рабочыя не хочуць чытаць «Праўду» ў гэтым выглядзе, усе смяюцца і абураюцца”. Рэвалюцыя аднак жартаваць не любіць і валодае заўсёды неабходнай жалезнай рукой, якая здольна прымусіць хістанцаў падпарадкавацца рашэнням, прынятым цэнтрам. Такой жалезнай рукой аказаўся Валадарскі...» [1].

Правапіс – даволі далікатная рэч, бо ён датычыць кожнага носьбіта мовы. І як толькі ў ім нешта мяняецца, то гэта не можа быць незаўважным для ўсяго грамадства. Супраць правапісных змен выступала шмат людзей. Напрыклад, Іван Бунін выказаў сваё незадавальненне наступным чынам: «Па загадзе самога Архангела Міхаіла не прыму бальшавіцкага правапісу. Ужо хаця б па той прычыне, што чалавечая рука не пісала нічога падобнага да таго, што пішацца цяпер па гэтым правапісе» [2]. Або вядомы для таго часу філолаг Мікалай Трубяцкой пісаў у лісце да Якабсона: «Па-мойму, пакойны Шахматаў вялікі грэх на душу ўзяў, што асвятціў сваім аўтарытэтам новую арфаграфію» [2]. Такого тыпу выказванняў можна знайсці безліч. Аднак прайшоў час, і

рэфармаваныя арфаграфія і азбука трывала ўвайшлі ва ўжытак. Праўда, за мяжой перасталі выкарыстоўваць стары рускі правапіс толькі ў 1950-я. Хаця дзе-нідзе карыстаюцца ім і зараз. Тое самае можам назіраць і з выкарыстаннем старога беларускага правапісу.

Рэформа 1933-га падвынікала шматлікія намаганні вучоных, і не толькі. У добрай справе амаль заўсёды ёсць лыжка дзёгцю. Так сталася са словамі рэвалюцыйнага паходжання. Вось дзе папакутвала наша пісьмо. Гэтыя хібы выправілі ў 1959 г., аднак засталіся анахранізмы і на наш лёс. Пра гэта крыху ніжэй.

Мова развіваецца, аднак яе сістэму рэфармаваць у прынцыпе нельга. Немагчыма змяніць, напрыклад, тыпы скланення або спражэння ў граматыцы. Гэта безнадзейная задума. Хто б ні ўзяўся – ніякага выніку не будзе. Бо з’явы такога чыну фарміруюцца стагоддзямі. Мову рэфармаваць нельга, бо яна развіваецца натуральным чынам. А вось арфаграфію, пунктуацыю – можна. Слушна падкрэсліваецца: арфаграфія ёсць дамоўленасць людзей. У няхістрых словах і хаваецца ісціна. Безумоўна, гэта шматгадовая карпатлівая праца сотняў вучоных, якія назіралі за развіццём мовы, яе лексічнага складу, за арфаэпіяй. Навукова падстаўны аналіз, набліжаны да вытокаў мовы, можа даць добры плён – фіксаванне на пісьме галоўных асаблівасцей роднай мовы, што натуральным чынам адлюстроўваецца ў правапісе. Так адбывалася і ў гісторыі беларусаў.

Правапіс, можна сказаць, рэгламентуе мову, надае пісьмовай практыцы аднастайнасць, стабільнасць і ў той жа час абавязкова адлюстроўвае асаблівасці і заканамернасці яе развіцця. Развіццё мовы разам з тым, як удасканалваецца наш розум, выяўляецца ў зменах фанетычнага, марфалагічнага і сінтаксічнага характару. Сюды трэба дадаць абнаўленне лексічнага складу мовы. Вось чыннікі, якія выклікалі неабходнасць удакладняць правапіс, прыводзіць яго ў адпаведнасць з сучаснай моўнай практыкай. Беларускі правапіс, які ў значнай ступені пабудаваны на фанетычным прынцыпе, асабліва адчувальны да гэтых змен у мове, і таму ён таксама павінен удасканалвацца.

Асабліва абвастрылася праблема беларускага правапісу ў канцы XX ст., калі істотна абнавіўся слоўніковы склад беларускай мовы, лексіка папоўнілася шматлікімі запазычаннямі, на старонках беларускамоўнага друку атрымалі пашырэнне ненаарматыўныя арфаграфічныя варыянты. Гэта прывяло да значнага парушэння адзінства правапісных норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы, арфаграфічнага разнабою на старонках беларускамоўных выданняў. Больш за тое, у некаторых выпадках праблема адзінства арфаграфічных норм беларускай мовы набывала палітычнае адценне. Назіралася памкненне вярнуцца да

дарэформеннага правапісу 1933 г. Напрыклад, у некаторых выданнях прапанавалася пісаць *арытмэтыка* (замест сучаснага *арыфметыка*), *лябірынт* (замест *лабірынт*), *сылюэт* (замест *сілуэт*), *філязофскі* (замест *філасофскі*), *сьнег* (замест *снег*), *Бэтлеем* (*Віфлеем*), *гувэрнэр*, *бухгалтар*, *мушкетэ'р*, *Мікеля'нджэлё*, *кабэль*, *кальц*, *магн*, *на'тар*, *гербарыюм*, *людзкі*, *нэўрастэнія*, *фэўдал*, *стуардэса*, *глядзіёлюс*, *альвэол*, *бандэрылья* і г.д. Аднак вярнуць мову ў часавыя межы 30-х гг. мінулага стагоддзя нельга. Гэтага не дазволіць зрабіць сучасная маўленчая практыка. У стагоддзе інфармацыйнага грамадства многае змянілася: тое, што ўчора было яшчэ звыклым, сёння пужае, а тое, што было невядомым, становіцца неабходнай рэччу.

Каб пазбегнуць разнабою ў пісьмовай беларускай мове, забяспечыць адзінства яе правапісных норм і аблегчыць навучанне ў школе, упарадкаванне правапісу стала надзённым. Узнікла неабходнасць удакладнення існуючых правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.

Яшчэ адна вельмі важная дэталі. У практыцы людзей пісьмовая мова стала займаць значна большае месца, чым гэта было ў мінулым стагоддзі. І раней людзі слалі адно аднаму лісты. Былі такія, хто любіў і ўмеў іх пісаць. Аднак яны, як правіла былі адрасаваны адной асобе або інстанцыі. На сёння таленавіты блогер можа замяніць масцітага журналіста ці літаратара. Інтэрнэт, sms, электронная пошта складаюць канкурэнцыю мабільным сувязям і становяцца больш даступнымі сродкамі перапіскі і шматлікім, на мільённыя аўдыторыі, адрасантам...

Некаторыя выданні, якія прэтэндавалі на выкарыстанне дарэформеннага правапісу, стыхійна адыходзяць ад яго, бо губляюць сваю аўдыторыю, становяцца свайго роду экзотыкай. Вядомы факты, калі выкладанне дарэформеннай мовы ў сучасных ВНУ прыводзілі ў тупік – сучаснікаў цяжка вярнуць да пачатку мінулага стагоддзя. Пра гэта сведчаць публікацыі аматараў такога выкладання.

У 1918 г. апублікавана «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча, у якой фактычна ўпершыню былі сфармуляваны асноўныя правілы беларускага правапісу. Яны і забяспечвалі адзінства новай беларускай літаратурнай мовы.

У сваёй працы Браніславу Тарашкевічу ўдалося спалучыць фанетычны і марфалагічны прынцыпы напісання. Пры гэтым фанетычнаму прынцыпу, паводле якога адлюстроўваюцца на пісьме асаблівасці вымаўлення, у асноўным падпарадкоўваецца напісанне галосных літар, а марфалагічнаму, паводле якога марфемы захоўваюцца ў нязменным выглядзе незалежна ад іх вымаўлення, – напісанне зычных літар.

«Граматыка» адыграла выключна важную ролю ў пашырэнні беларускай пісьмовай мовы ва ўсіх сферах ужытку, у першую чаргу ў школьным навучанні. Разам з тым у ёй заставалася даволі шмат спрэчных і нявырашаных пытанняў, якія датычыліся правапісу перш за ўсё слоў іншамоўнага паходжання, на што ўказваў і сам аўтар.

Маўленчая практыка выявіла гэтыя недахопы. У сярэдзіне 20-х гг. паўстала пытанне аб рэформе беларускага правапісу. Тады яго ўзнялі настаўнікі, якія вучылі дзяцей на беларускай мове і найбольш часта сутыкаліся з праблемамі аднастайнасці пісьмовай беларускай мовы. У 1926 г. адбылася акадэмічная канферэнцыя па беларускім правапісе. У ёй прынялі ўдзел вядомыя беларускія моваведы, пісьменнікі, настаўнікі беларускай мовы, а таксама замежныя лінгвісты. На канферэнцыі грунтоўна абмяркоўваліся найбольш вострыя і спрэчныя пытанні: перадача акання/якання ў словах іншамоўнага паходжання, выкарыстанне мяккага знака для абазначэння асіміляцыйнай мяккасці зычных (напісанні тыпу *сьнег, зьвер, дзверы*) і інш. Пасля канферэнцыі была створана правапісная камісія, якая мусіла распрацаваць новыя правілы беларускай арфаграфіі. У складзе камісіі працавалі найбольш вядомыя і аўтарытэтныя лінгвісты таго часу, беларускія пісьменнікі. Многія палажэнні выпрацоўваліся ў выніку працяглых дыскусій і спрэчак.

У выніку рэформы 1933 г. правапіс істотна наблізіўся да фанетычнага ладу беларускай мовы, стаў больш сістэмным і ўпарадкаваным, што ў цэлым адпавядала патрэбам моўнай практыкі і забяспечвала паспяховае выкарыстанне беларускай мовы ў сферы школьнага навучання. Рэформа адмяніла мяккі знак для абазначэння асіміляцыйнай мяккасці зычных. Паводле новага правапісу сталі пісаць *снег, звер, дзверы*.

Сёння амаль усе пагаджаюцца, што калі ў 1917 – 1918 гг. у рускай мове быў адменены цвёрды знак на канцы слоў тыпу *онъ, столъ, возъ*, то гэта быў прагрэсіўны крок у напрамку эканоміі і паперы, і маўленчых намаганняў носьбіта рускай мовы. Цвёрды знак (першапачаткова быў галосным гукам) на той час у канцавой пазіцыі стаў неінфарматыўным, ён страціў сваю функцыю, і яго лёгка можна было зняць з правапісу. Калі б узяць творы, напрыклад, Льва Талстога ў старым выкананні, то кніжкі сталі б значна таўсцейшыя. У рускай мове цвёрды знак стаў празмерным. І не толькі ён, а яшчэ пералічаныя вышэй літары, якія супалі ў сваёй інфарматыўнасці.

Нашы ўсходнеславянскія мовы функцыянуюць у блізкай роднасці і вылучыліся ў розныя групы параўнальна нядаўна. Што для мовы шэсць стагоддзяў? Доля секунды для жыцця чалавека. Гэта зараз рускі, беларус,

украінец амаль разумеюць адзін аднаго, а дайце яшчэ з дзясятка стагоддзяў. Што будзе пры натуральным ходзе развіцця? Мовы настолькі аддаляцца, што наўрад ці мы будзем такімі зразумелымі, як сёння. І гэта заканамерна, бо мовы адгаліноўваюцца адна ад адной, утвараючы новыя групы.

Дык вось цікавая рэч. Як для рускай мовы стаў празмерным цвёрды знак, былы ёр, так для нашай – мяккі, былы ер. Пасля рэформы многія пачалі гаварыць, што гэта ўжо іншая мова і г.д. Аднак арфаэпічная норма дыктуе: значная частка зычных гукаў, асабліва гукі з, с, прыпадабняецца па мяккасці. Выключэннем з’яўляюцца заднеязычныя і губныя. Нельга ламацца ў адчыненыя дзверы, як і нельга двойчы ўвайсці ў адну раку. Навошта засмечваць правапіс такім мяккім знакам, калі і так вядома, што трэба вымаўляць мякка.

Рэформа правапісу 1933 г. таксама не вырашыла ўсіх праблем пісьмовай беларускай мовы. У прыватнасці, засталіся выключэнні, якія былі абумоўлены знешнелінгвістычнымі прычынамі. Напрыклад, правілам 22 прадпісвалася, што інтэрнацыянальна-рэвалюцыйныя словы і ўсе вытворныя ад іх не падпарадкоўваюцца агульнаму правілу аб аканні: *рэвОлюцыя, сОвет, прОлетарый, бОльшэвік, сОцыялізм, піОнер, бОльшэвіцкі, сОўгас* і інш. Праца па ўдасканаленні беларускага правапісу працягвалася.

У 1959 г. выдадзены «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі». Яны былі падрыхтаваны калектывам навуковых супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук БССР пад кіраўніцтвам акадэмікаў АН БССР К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы) і П.Ф. Глебкі. У складанні «Правіл» удзельнічалі вядомыя вучоныя М.Г. Булахаў, П.М. Гапановіч, М.П. Лобан, М.Р. Суднік, П.П. Шуба. Арганізацыя і першыя крокі працы па ўдакладненні і ўдасканаленні правапісных норм беларускай мовы звязаны з імем народнага паэта Беларусі акадэміка Якуба Коласа, які на працягу некалькіх гадоў узначальваў арфаграфічную камісію і зрабіў вялікі ўнёсак у вырашэнне многіх прынцыпова важных пытанняў беларускага правапісу. Але жыццё паказала, што і ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 г. засталася шмат нявырашаных праблем, супярэчнасцей. Гэта абумовіла вялікую колькасць выключэнняў.

Існуе шмат прыкладаў, калі арфаграфія доўгі час увогуле не кранаецца. Класічны прыклад – англійская арфаграфія, якая кардынальна не мянялася з XIV ст. З аднаго боку, гэта вельмі добра, бо забяспечвае пераемнасць і паслядоўнасць выкарыстання правапісу многімі пакаленнямі англічан. Але з другога боку, гэта стварае пэўныя цяжкасці, сутнасць якіх можна праілюстраваць вядомым афарызмам: «Пішацца

Ліверпуль, а чытаецца Манчэстэр». Людзі, якія пачынаюць вывучаць англійскую мову, адразу сутыкаюцца з праблемай арфаграфіі, бо многія словы чытаюцца і пішуцца зусім па-рознаму. Французы вельмі ашчадна ставяцца да сваёй арфаграфіі, але і яны час ад часу мяняюць тое-сёе.

Што датычыць нашай мовы, то назіраецца зусім іншая сітуацыя. Як адзначалася, у беларускай мове дамінуючым прынцыпам у арфаграфіі з'яўляецца фанетычны. Гэта робіць арфаграфію больш гнуткай, дынамічнай у параўнанні з тымі мовамі, правапіс якіх базуецца больш на марфалагічным прынцыпе. І гэта можна зразумець, калі ведаць гісторыю фарміравання беларускай літаратурнай мовы.

Мова беларускага народа грунтуецца на традыцыі вуснага маўлення. Гісторыя распарадзілася так, што пісьмовая форма беларускай мовы доўгі час была пад забаронай, і яе носьбіт вымушаны быў карыстацца пісьмовай формай польскай, рускай, калі трэба было напісаць паперу ва ўправу, да чыноўніка. Аднак ён не мог аддаць ёй перавагу ў маўленні, бо гаварыў так, як яго навучылі бацькі – на роднай гаворцы. Гэты знешні, так бы мовіць, факт прынцыпова паўплываў на перспектыву фарміравання сучаснай беларускай мовы.

Беларуская мова амаль два стагоддзі не мела афіцыйна прызнанай пісьмовай формы існавання, яна фарміравалася і развівалася ў народнай творчасці, у фальклоры. Любая цывілізаваная мова мае пісьмовую і вусную формы, якія цесна ўзаемадзейнічаюць. Пісьмовая мова заўсёды стрымлівае развіццё вуснай, бо яна кадыфікаваная, тады як вусная мова спрабуе расхістаць каноны пісьмовай мовы. Кожная мова знаходзіцца ў такім супрацьстаянні.

Возьмем рускую мову. У яе аснове ляжыць кніжна-пісьмовая традыцыя. Рускія вельмі шмат пацярпелі ад гэтага, церпяць і сёння. Узгадаем, напрыклад, класікаў, якія не надта лагодна выказваліся пра мову: «татаршчынай патыхае» ці «гаворыш па-руску, бы па калдобінах ідзе». А ўсё ад таго, што ў рускіх пісьмовая форма мовы была дамінуючай. Да Пушкіна рускі чалавек стаяў спінаю да роднай мовы, яна не карысталася сучасным попытам. Узгадаць хаця б імператарскія двары, дзе дзейнічала манера афранцузвання. А руская мова лічылася «мовай хлопаў». У XVIII – XIX стст. расійскія дваране размаўлялі па-французску нават дома. Шмат хто з іх дрэнна валодаў рускай мовай, а некаторыя ўвогуле не разумелі па-руску. Перапіска вялася таксама пераважна на французскай мове.

Геній Пушкіна, які яшчэ і на сёння поўна не ацэнены, павярнуў рускага чалавека тварам да рускай мовы. Паэт паказаў і простым грамадзянам, і арыстакратам, і бедным, і багатым яе прыгажосць.

Арганічна спалучыўшы ў сваёй паэзіі элементы вуснай і пісьмовай мовы, ён увёў прынцып супамернасці і сувообразнасці, і мы разумеем ягоныя радкі, быццам ён наш сучаснік: «Я вас любил: любовь еще, быть может, / В душе моей угасла не совсем; / Но пусть она вас больше не тревожит; / Я не хочу печалить вас ничем». Паэт і сёння ўспрымаецца як чалавек ХХІ ст. Вось у чым яго геній. Ён перасягнуў стагоддзі. Да Пушкіна руская мова так не гучала. Ён быў першы, а ўжо пасля традыцыю падхапілі іншыя рускія паэты. Нам бы такога Пушкіна...

Такім чынам, дзве мовы, руская і беларуская, мелі свае крайнасці. У рускай мове дамінаваў пісьмовы элемент, у беларускай мове, пісьмовая форма якой больш як два стагоддзі была пад забаронай, – вусны элемент. І паколькі пісьмовая форма беларускай мовы была неактыўнай, то не было стрымліваючага фактару для шпаркага развіцця вуснай формы. І гэтаму ёсць цудоўныя ілюстрацыі. У рускай мове гавораць *железная дорога*, у беларускай – *чыгунка*; там – *соломенная шляпа*, у нас – *брыль*; там – *устал с дороги*, у нас – *здарожыўся*; там – *падающая звезда*, у нас – *знічка*... Тэндэнцыя да семантычнай сцісласці выходзіць менавіта з вуснага маўлення, якое значна апераджае пісьмовую практыку.

У ХХ ст. крайнасці ў рускай і беларускай мовах сталі выроўнівацца. Тым не менш ёсць праблема пранікнення традыцый пісьмовай формы ў вуснае маўленне. Усе гэтыя «спецыфічныя асаблівасці», «патэнцыяльныя магчымасці», «на сённяшні дзень», «актуальныя праблемы», «перспектывы развіцця», «сучасныя рэаліі» і шмат іншых казённых, кандовых словазлучэнняў – гэта выразы-інваліды, якія шляхам калькавання з рускай мовы перайшлі ў беларускую мову, хаця для апошняй яны ўвогуле не ўласцівы. І калі для рускай мовы тут можна знайсці пэўнае апраўданне, то для беларускай мовы апраўдання няма, бо тут зусім іншая традыцыя фарміравання літаратурнай формы мовы.

Такім чынам, падручнік Б.Тарашкевіча 1918 г., па сутнасці, стаў першай масавай граматыкай, якой з поспехам карысталіся і школьнікі, і настаўнікі, і рэдактары. Але ўзгадаем: толькі на пачатку ХХ ст., у 1905 г., была знята афіцыйная забарона з ужывання беларускай мовы. Ці маглі за такі кароткі час асэнсавання беларускай грамадскасцю ўсе нюансы правапісу і граматыкі ў тым ліку? Не. Пра гэта, як адзначалася, гаварыў і сам Браніслаў Тарашкевіч. Таму беларусы часцей звярталіся да правапісу. Хаця, калі азірнуцца на сваіх блізкіх суседзяў, то не часцей, чым яны.

У нашай сітуацыі білінгвізму Закон «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» мае асаблівы сэнс. Двухмоўе – гэта не раскоша, а вялікая адказнасць. Нам трэба ведаць кананічныя нормы рускай мовы, умець адрозніваць іх ад беларускіх норм і дасканалы валодаць мовамі.

Пытанне аб зменах у беларускім правапісе, што паўстала ў 90-я гг. мінулага стагоддзя, з аднаго боку, мела аб'ектыўны характар, з другога – было выклікана пэўнымі палітычнымі матывамі. У прыватнасці, у некаторых колах яно пераводзілася ў плоскасць вяртання да дарэформеннага беларускага правапісу, гэта значыць правапісу 20-30-х гг. XX ст. паводле «Граматыкі» Б.Тарашкевіча. Асабліва востра дыскутавалася пытанне аб вяртанні ў правапіс мяккага знака для абазначэння асіміляцыйнай мяккасці зычных.

У 1993 г. пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь была створана Дзяржаўная камісія па ўдакладненні правапісу беларускай літаратурнай мовы. Камісіяй былі падрыхтаваны і ў верасні 1994 г. апублікаваны «Высновы па ўдакладненні правапісу беларускай літаратурнай мовы». Трэба прызнаць, што праца яе была мала выніковай. Дзяржаўная камісія прызнала, што існуючыя правілы беларускага правапісу ў цэлым забяспечваюць функцыянаванне пісьмовай мовы ва ўсіх сферах выкарыстання, не патрабуюць кардынальных змен, і рэкамендавала Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Міністэрству адукацыі Рэспублікі Беларусь падрыхтаваць да выдання новую рэдакцыю «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», дзе былі б улічаны прапановы дзяржаўнай камісіі, а таксама патрэбы сучаснай моўнай практыкі.

Навуковы калектыў пад кіраўніцтвам акадэміка А.І. Падлужнага, кіруючыся рэкамендацыямі дзяржаўнай камісіі, на працягу 1997 – 1998 гг. падрыхтаваў праект новай рэдакцыі «Правіл», які неаднаразова абмяркоўваўся і дапрацоўваўся. Варта адзначыць, што ў апошнія дзесяцігоддзі ў вырашэнні тых ці іншых моўных праблем з'явілася шмат суб'ектывізму. Але арфаграфія – гэта справа не аднаго дзясятка людзей.

У канцы 2005 г. праект «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» трапіў у Міністэрства адукацыі, а 18 студзеня 2006 г. рашэннем міністра была створана рабочая група па яго дапрацоўцы. У яе ўвайшлі настаўнікі, метадысты, маладыя навукоўцы, якія фарміравалі свае погляды ўжо ў іншым моўным асяродку. Наглядалася і пераемнасць. Актыўна ўключыўся ў работу прафесар А.Міхневіч – адзін з тых, хто пачынаў работу над дакументам у 1997 г. Такое спалучэнне вопыту, навізны, методыкі і практыкі дало адпаведны плён.

Шматлікія моваведы скептычна глядзелі на зацвярджэнне праекта, настолькі справа замаруджвалася. Трэба аддаць належнае прафесару А.Радзькову, які інтуітыўна адчуў дзяржаўную значнасць і гістарычную сутнасць гэтага дакумента. Сустрэча міністра з распрацоўшчыкамі «Правіл», якая адбылася пасля падпісання Закона, была своеасаблівым адказам на просьбу вядомага дыялектолага А.Крывіцкага, які на першым пасяджэнні

2006 г. сказаў, звяртаючыся да Аляксандра Міхайлавіча: «Калі вы за гэтую справу не возьмецеся, то яна не кранеца з месца». Тады праз зусім кароткі час міністр быў ужо ў прэзідэнта з дакладам па гэтым пытанні.

Рабочая група працавала больш за два гады, але калі праект трапіў у Палату прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу, то там таксама быў створаны невялікі калектыў па рабоце над дакументам. Касцяк быў той, што і ў Міністэрстве адукацыі, але дадаліся свежыя сілы, што было на карысць справы. Нават тэхнічны бок будучага дакумента дасканала вывясраўся. Аналізаваліся самыя розныя думкі, што з'яўляліся ў інтэрнэце, у газетах і часопісах. Вельмі дапамагалі вучоныя акадэміі навук, напрыклад, фізікі, якія дасылалі цэлыя звязкі слоў – тэрмінаў, што ў побыце не сустракаюцца.

Праблемы, што назапасіліся ў беларускай арфаграфіі, можна падзяліць на дзве групы. Адны – гэта вытрымкі часу, вынік уплыву савецкай ідэалогіі на арфаграфію беларускай мовы. І другія, што з'явіліся пры натуральным ходзе развіцця беларускай мовы. Саміх чыста арфаграфічных змен няшмат. Дарэчы, як і ў новай рэдакцыі правапісу рускай мовы, што была падрыхтавана арфаграфічнай камісіяй пад кіраўніцтвам прафесара У.Лапаціна.

Да 1959 г. інтэрнацыянальна-рэвалюцыйныя словы і ўсе вытворныя ад іх не падпарадкоўваліся агульнаму правілу аб аканні (*рэвОлюцыя*). Звод правіл 1959 г. выправіў гэтую недарэчнасць, што яшчэ раз пацвердзіла: у мове не можа прыжыцца нешта наноснае, часовае. Пройдуць дзесяцігоддзі – і мова верне сабе тое, што ёй уласціва.

Ліквідаваны анахранізм, які выклікаў пытанні амаль ва ўсіх, хто вывучаў беларускую мову. У новай рэдакцыі правіл такія словы, як *прафк_м*, *гарк_м*, *газпр_м* і г.д., патрэбна пісаць праз *а*. Дагэтуль пісалася *гарк_{ом}*, *газпр_{ом}*... Некаторыя вучоныя нават хітрылі, адстойваючы такое напісанне, маўляў, у гэтых словах аднаўляецца этымалагічнае *о*. Але для нашай мовы характэрны закон акання, якое прынята графічна фіксаваць.

Былі і іншыя словы-выключэнні, якія не падпарадкоўваліся закону акання: *адажы_о*, *тры_о*, *сальфеджы_о* і г.д. Такіх слоў набярэцца да чатырох дзясяткаў, шмат уласных імёнаў. Але ж *о* па правілах беларускай мовы павінна пісацца толькі пад націскам. Яшчэ ў праекце Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі прапаноўвалася на канцы такіх слоў пісаць *ё* на манер слова *радыё*. Сапраўды, слова *радыё* з'яўляецца выключэннем, але яно мае сваю гісторыю. У свой час радыё як СМІ маланкава распаўсюдзілася па савецкай краіне, у Беларусі яго называлі і *радыва*, і *радзіва*, і *радыё*. З-за вельмі шпаркага распаўсюджвання дыялектнае слова трапіла ў літаратурную мову, стаўшы выключэннем.

Але ж хіба можна з-за аднаго выпадку рабіць выключэннем цэлую групу слоў? Перамагла падстаўная думка, і ў выніку пашыраецца прынцып перадачы акання ў словах іншамоўнага паходжання: паводле новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» трэба пісаць *адажыа, трыа, сальфеджыа, Ватэрлоа, Медэа, Токіа*. Аканне – гэта прыкмета нашай мовы. Гук [а] вылучае беларусаў сярод рускіх людзей. Калі мы нават навучымся вымаўляць мяккія *р, т і ч*, то нас усё роўна пазнаюць па аканні.

Крокам да фіксавання акання на пісьме стала і тое, што ў словах іншамоўнага паходжання, акрамя ўласных імёнаў, канцавыя элементы -*эр, -эль* будуць перадавацца як -*ар, -аль*: *прынтар, камп'ютар, пэйджар*.

Па сутнасці, новая рэдакцыя «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» не закранула асноў правіл 1959 г., а толькі ўзаконіла тое, што даўно ляжала на паверхні, на далоні. Напрыклад, для носьбіта беларускай мовы было незразумела, чаму мы пішам *любанскі, астраханскі*, але *чаньчуньскі, цяньшаньскі*. Гэтае выключэнне было ліквідавана, бо запазычанае слова з цягам часу ўсё роўна павінна падлягаць законам мовы, у якую яно трапіла.

Паводле агульнага правіла перадачы на пісьме якання ў першым пераднаціскным складзе прапанавана пісаць словы *дзявяты, дзясяты, сямнаццаць, васямнаццаць* (паводле дзеючых «Правіл» пішацца *дзевяты, дзесяты, семнаццаць, васемнаццаць*).

Даўно выклікала пытанне, асабліва ў школьнікаў, чаму нельга пісаць ў (у нескладовае) у словах іншамоўнага паходжання. Але калі мы кіруемся ў правапісе фанетычным прынцыпам, то не павінна быць розніцы ў напісанні словазлучэнняў «*на ўроку*» і «*ля універмага*». Зараз так і ёсць. У новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» пашыраецца напісанне ў (у нескладовага) у словах іншамоўнага паходжання.

У правілах 1959 г. было шмат выключэнняў і адсылак да іншых параграфаў, калі гаворка ішла пра напісанне марфем. Калі яшчэ працавала творчая група пад навуковым кіраўніцтвам акадэміка А.І. Падлужнага ў 1997 – 1998 гг., было вырашана зрабіць раздзел «Правяпіс некаторых марфем», у якім сабраны звесткі аб правапісе прыставак і суфіксаў. Гэта правільна, бо можна будзе лёгка знайсці, як пішацца тая ці іншая марфема. У «Правілах» 1959 г. гэтыя звесткі змяшчаліся ў параграфах аб правапісе часцін мовы і былі раскінуты па ўсім зводзе, што было не вельмі зручна.

Рэгламентавана ўжыванне суфіксаў -*ава-* (*-ява-*) і -*ірава-* (*-ырава-*). Апошнія суфіксальныя ўтварэнні сустракаюцца толькі ў запазычаных словах, і для нашай мовы, сфарміраванай на аснове літаратурна-

размоўнай традыцыі, яны не зусім уласцівыя. Мова як быццам шукала выйсце – і атрымалася не *ліквідзіраваць*, а *ліквідаваць*, не *аклімацізіраваць*, а *акліматызаваць*. У новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» так і прапануецца пісаць. Але ёсць група слоў, якія ўтвараюць аманімію, калі не пісаць суфікс *-рава-* (*-ырава-*), яны набываюць іншы сэнс. У новай рэдакцыі аддадзена перавага скасаванню суфіксаў *-ірава-* (*-ырава-*), але яны застаюцца ў выпадку, калі можа зацямняцца сэнс дзеясловаў: *камандзіраваць*, а не *камандаваць*, *фарміраваць*, а не *фармаваць* і г.д.

У пачатку і ў сярэдзіне слоў гукавое спалучэнне [й] + *галосны* ў новай рэдакцыі правіл перадаецца ётаванымі галоснымі, як і ў словах уласнабеларускіх: *ёркшырскі*, *маёр*, *маярат*, *маянэз*, *раён*, *Ёжэф*, *Нью-Ёрк*. Але засталіся нязменнымі такія словы, як *Іаганесбург*, *Іемен*.

Ёсць яшчэ адзін вельмі важны раздзел «Правапіс вялікай літары». На жаль, не ўдалося адстаяць норму, якая існавала яшчэ ў савецкія часы: усе словы ў назвах органаў вышэйшай дзяржаўнай улады (заканадаўчай, выканаўчай, судовай) павінны пісацца з вялікай літары. Так, згодна з новай рэдакцыяй «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» трэба пісаць *Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь*, *Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь*, *Вярхоўны Савет СССР*. Але ёсць два выключэнні: у назвах *Палата прадстаўнікоў* і *Нацыянальны сход* другое слова пішацца з малой літары. На гэтым настаялі юрысты, маўляў, так запісана ў Канстытуцыі. Усе аргументы аб тым, што вялікая літара ніяк не паўплывае на змест дакумента, не прынеслі плёну. Таму, напрыклад, у словазлучэнні *Усекітайскі Сход* трэба пісаць два словы з вялікай літары, а вось *Нацыянальны сход* – выключэнне.

Уведзены новы параграф «Вялікая і малая літары ў назвах асоб, звязаных з рэлігіямі, назвах міфалагічных і казачных герояў». Напрыклад: «З вялікай літары пішуцца асабовыя назвы вышэйшых божстваў (бостваў) у рэлігійных культых, а таксама ўсе словы ў спалучэннях, якія змяшчаюць гэтыя назвы: *Бог*, *Яхве*, *Усявышні*, *Уладыка Нябесны*, *Святая Тройца*». Гэта пазіцыя была прынята, хаця і ў яе былі апаненты. Ва ўстойлівых выразах, звязаных з выказваннем пачуццяў у прастамоўі, а не са зваротам да Бога паводле рэлігійнай абраднасці і ўяўленняў (*не дай бог*, *крыў божа* і г.д.), словы *бог*, *гасподзь* пішуцца з малой літары.

Наогул, правапіс вялікай літары ў беларускай і рускай мовах падобны. Трэба было захаваць гэтую суадноснасць.

Дарэчы, калі распрацоўваліся правілы арфаграфіі і пунктуацыі, то часта можна было пачуць папрокі за тое, што па-за ўвагай застаецца правапіс канчаткаў. Але арфаграфія рэгламентуе толькі напісанне слоў, а

там, дзе заканчваецца аснова слова, уступае ў дзеянне граматыка. Наша мова адносіцца да ліку флектыўных, мы будзем сказаць з дапамогай канчаткаў (у іншых мовах гэтую ролю выконваюць артыклі, прыназоўнікі і г.д.).

Некалі акадэмік Вінаградаў казаў, што два дзесяцігоддзі дастаткова, каб зафіксаваць змены ў граматыцы. У нас апошняя граматыка беларускай мовы была выдадзена ў 1987 г., і відавочна, што мы марудзім з выданнем новай. Безумоўна, вялікія намаганні тут павінны прыкласці вучоныя акадэміі навук, але да працы трэба далучыць і лепшыя сілы ВНУ. Хаця тут не патрэбна паспешнасці. Бо могуць з'явіцца такога кшталту граматыкі, якія не вытрымліваюць крытыкі з-за таго ж суб'ектывізму.

Калі будзе выдадзена беларуская граматыка, то ў ёй будуць падкрэслены дапушчальныя нормы, якія могуць быць у нашай мове, і адхілены тыя, якіх не павінна быць. Сёння ў граматыцы існуе немалая колькасць розных варыянтаў. Мы ўжываем розныя канчаткі ў адных і тых жа словах: *норм* і *нормаў*, *правіл* і *правілаў*... Многія думаюць, што поўнагалосныя канчаткі больш беларускія, але ёсць іншая думка. Так, прафесар Казанскага ўніверсітэта Бадуэн дэ Куртэнэ некалі вывеў тэорыю эканоміі маўленчых намаганняў. За адно дзесяцігоддзе гэтага не прасочыш, але тэорыя спрацоўвае. Напрыклад, зніклі мяккі і цвёрды знак у рускай і беларускай мовах. Гэта тэорыя ў дзеянні – людзі заўсёды робяць так, як ім зручна. Сапраўды, поўнагалосныя канчаткі, а не нулявыя былі пэўны час характэрны для беларускай мовы. Але час ідзе, а мова не застылая, яна мяняецца. Узяць, напрыклад, мову інтэрнэта, яна накіравана на ўніфікацыю. Ніхто не збіраецца ісці ўслед за ёй, аднак такія факты трэба таксама ўлічваць. І не варта сумаваць па канчатках. Будучыня за ёмкім і мабільным словам, якое і пішацца, і вымаўляецца проста, але напоўнена багатым зместам.

Такім чынам, Закон рэгламентуе выкарыстанне пісьмовай беларускай мовы ва ўсіх сферах яе прымянення. Ён будзе садзейнічаць стабілізацыі арфаграфічных норм беларускай літаратурнай мовы, забяспечыць пераемнасць і захаванне адзінага моўнага рэжыму ў сістэме адукацыі, адзінства друкаваных беларускамоўных выданняў, што ў выніку ўмацуе прэстыж беларускай мовы ў грамадстве як дзяржаўнай мовы Рэспублікі Беларусь.

Літаратура

1. *Луначарский А.* Латинизация русской письменности: Культура и письменность Востока. Рэжым доступу: http://miresperanto.narod.ru/o_russkom_jazyke/lunacharskij.htm
2. Реформа русской орфографии 1918 года // Википедия. Рэжым доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>

ДА АСЭНСАВАННЯ НАРМАТЫЎНАГА ПЛЮРАЛІЗМУ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Сітуацыя, што склалася з нормаў беларускай мовы, апошнія два дзесяцігоддзі моцна турбуе айчынных мовазнаўцаў. Сведчаннем гэтага з’яўляюцца дыскусіі на навуковых канферэнцыях, палеміка ў масавым друку і навуковых працах. Аднак пытанне палягае не толькі ва ўдасканаленні яе нормаў, што заўжды выклікае дыскусіі ў інтэлектуальных асяродках. У беларускай літаратурнай мове склалася спецыфічная сітуацыя, якую варта разглядаць у больш шырокім кантэксце нарматыўнага плюралізму.

Паводле такога падыходу, у беларускай мове было канстатавана і на канкрэтных прыкладах паказана існаванне двух варыянтаў літаратурнай мовы, дзвюх сістэм нормаў, названых стандартамі [14; 15; 16; 17]. Яны атрымалі назвы *тарашкевіцы* і *наркамаўкі*, з увагі на дзве вядомыя ў гісторыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы сістэмы правапісу¹. Аднак адрозненні паміж імі не толькі арфаграфічныя, але і сістэмныя, моўныя, таму здаецца апраўданым распаўсюджваць гэтыя назвы на ўвесь набор нормаў літаратурнай мовы, а не толькі на яе арфаграфічныя канвенцыі. Такія адрозненні ахопліваюць граматыку, сінтаксіс і іншыя ўзроўні моўнай сістэмы, выключаючы фаналагічны (у дэталях гл. [17; 23]). Гэтыя стандарты гістарычна ўзніклі ў адным соцыюме ў выніку рознацэнтрычнай і розначасовай кадыфікацыі дыялектнай гаворкі і адрозніваюцца арыентацыяй не столькі на розныя дыялекты, колькі на крыніцы запазычанняў (узбагачэння мовы) і арфаэпіі іншамоўных слоў. Гэтыя адрозненні яшчэ не нагэтулькі істотныя, каб казаць пра існаванне дзвюх літаратурных моў, але дастаткова сістэмныя і рэгулярныя, каб казаць пра два стандарты адной літаратурнай мовы.

¹ Тэрмін «наркамаўка» (уласна *наркомаўка*) стварыў В.Вячорка [13, с. 26], тады як слова «тарашкевіца» нарадзілася, напэўна, яшчэ да вайны. Маюцца і іншыя прапановы для назваў гэтых стандартаў: дарэформенны і парэформенны ці рэфармаваны [11], чарнушэвіца – для наркамаўкі ([13], Дзм.Чарнушэвіч быў у 1933 г. наркамам асветы БССР). Тарашкевіцу называюць таксама «клясычным» ці традыцыйным правапісам, а наркамаўку – ідэалагічным, русіфікаваным (гл. напрыклад [7, с. 247]). Пад класічнай мовай (classical) у амерыканскай сацыялінгвістыцы разумеецца мова, якая страціла калектыў спрадвечных носьбітаў, але захоўваецца ў грамадстве ў якасці культурнай і гістарычнай спадчыны (напрыклад, лаціна ў Заходняй Еўропе). Наўрад ці такая дэфініцыя можа стасавацца цяперашняй тарашкевіцы.

Паняцце стандарта(ў), як і двух- (шмат)стандартнасці – новае для беларускага мовазнаўства. Невядомае яно і рускаму (і савецкаму) мовазнаўству, як і польскаму, хаця такая з’ява адзначалася і апісвалася на розным (пераважна замежным) матэрыяле пад іншымі тэрмінамі¹ многімі даследчыкамі, у т.л. і савецкімі (гл., напрыклад, [5]). **Стандартамі** прапануецца называць альтэрнатыўныя кадыфікацыі адной літаратурнай мовы, якія ўзніклі ў розныя часы і/ці ў розных цэнтрах ва ўмовах палітычнага, культурнага (рэлігійнага) і/ці геаграфічнага падзелу этнаса, але якія цалкам або часткова працягваюць абслугоўваць яго літаратурна-пісьмовую камунікацыю. Такія кадыфікацыі гістарычна складваюцца на адзінай этнічнай базе (хаця могуць абапірацца на розныя дыялекты) і застаюцца актуальнымі для ўсяго этнаса ці яго часткі. Пры гэтым некаторыя ўзроўні моўнай сістэмы (напрыклад, фаналагічны) і такая функцыянальная сфера, як мастацкая літаратура, могуць заставацца агульнымі для ўсіх стандартаў².

Ранейшую кадыфікацыю ўвесь этнас ці яго частка працягвае выкарыстоўваць (ва ўсіх ці асобных галінах літаратурна-пісьмовай камунікацыі) у якасці альтэрнатывы новай кадыфікацыі. Такая сітуацыя можа скласціся ў адным соцыуме (у адной краіне) – у гэтым выпадку паміж кадыфікацыямі ўзнікае канкурэнцыя, а носьбіты ў той ці іншай ступені валодаюць абедзвюма кадыфікацыямі. Гэта мае месца, напрыклад, у Беларусі і Нарвегіі. Але розныя кадыфікацыі могуць атрымаць распаўсюджанне толькі ў розных частках этнаса, палітычна / геаграфічна падзеленага – тады канкурэнцыя паміж кадыфікацыямі, як правіла, адсутнічае, а носьбіты валодаюць нормамі толькі адной з іх. Падобную сітуацыю можна назіраць, напрыклад, у многіх краінах англійскай, іспанскай, арабскай, часткова французскай, партугальскай і нямецкай моў.

Пры шматстандартнасці (multimodality) кожны са стандартаў у сваім сацыуме валодае правамі і функцыямі самастойнай літаратурнай мовы. Але гэта не розныя літаратурныя мовы, а розныя варыянты, ці разнавіднасці (varieties of standard) адной літаратурна-пісьмовай мовы (the standard), якая, зразумела, не супадае з мовай мастацкай літаратуры

¹ Такую з’яву прапаноўвалася называць нацыянальнымі варыянтамі літаратурнай мовы / варыянтамі нацыянальнай літаратурнай мовы [4, с. 16-19; 8, с. 39 і наст.; 9; 28, с. 100-103], або рознымі нормамі нацыянальнай мовы [3, с. 137-138].

² Аднак ці заўжды праяўляюцца гэтыя дзве рысы (агульнасць хаця б аднаго моўнага ўзроўню і хаця б адной функцыянальнай сферы), г.зн. наколькі яны тыпалагічныя, патрабуе далейшага высвятлення.

(the language of belles-letters). Выкарыстанне ў гэтым выпадку назвы «варыянт» здаецца нязручным з-за значнай нагружанасці гэтага тэрміна ў лінгвістыцы, наяўнасці ў яго розных аманімічных значэнняў. Яго сінонім «разнавіднасць» здаецца менш дакладным. Таму апраўдана выкарыстоўваць англіцызм «стандарт», які ў славянскіх тэрмінасістэмах беспадстаўна дублюе тэрмін «літаратурная мова».

У айчынным мовазнаўстве пакуль выразна не ўсвядомлена наяўнасць двух стандартаў (ці дзвюх сістэм нормаў) у беларускай літаратурнай мове. Толькі некаторыя даследчыкі правільна гавораць пра супрацьпастаўленне дзвюх сістэм нормаў – не толькі арфаграфічных, але і граматычных [23, с. 170]. Большасць вучоных пакуль бачыць толькі навацыі ў мове [23, с. 171-173; 25], кваліфікуючы іх як аўтарскія аказіяналізмы (напрыклад [33]), ці актывізацыю запазычанняў з польскай мовы і пазбяганне русізмаў (напрыклад [34] і [35], таксама гл. [33, с. 204]). Пераважная большасць спецыялістаў ацэньвае гэты працэс як рэгенерацыю былой нормы, хаця асобныя даследчыкі адзначаюць толькі розніцу арфаграфій, не заўважаючы іншых, больш глыбокіх (лексічных, граматычных, сінтаксічных, ідыяматычных) адрозненняў. Навукоўцы пакуль разглядаюць літаратурную мову як гамагеннае асяроддзе, адзіную сістэму нормаў, куды нечакана трапілі навацыі [35]. Такія навацыі сапраўды ўзрушылі наркамаўскі стандарт [22, с. 28, 34, с. 218], але побач з гэтым яны існуюць і асобна, у межах тарашкевіцкай сістэмы нормаў, і там яны не з'яўляюцца навацыямі. Таму адмова ад правядзення мяжы паміж двума стандартамі вядзе да неадназначнасцяў у навуковым апісанні, да блытаніны ў апісаннях і тэрмінах.

Напрыклад, як ацэньваць словы кшталту *гута*, *жаўнер*, *мапа*, *пастарунак* і шмат інш. альбо формы кшталту *азёраў*, *магчымасцяў* ці канструкцыі кшталту *на загад* (замест *на загаду* / *загадзе*) і інш.? Іх можна кваліфікаваць як устарэлыя альбо архаізмы, і часта так робіцца (гл., напрыклад, [27])¹. Але гэтаму прычыць сучасная практыка: на працягу амаль усяго XX ст. існавалі і зараз існуюць тэксты, дзе такія адзінкі актыўна ўжываюцца і не маюць адцення архаічнасці ці ўстарэласці. Калі заставацца ў сістэме ранейшых каардынатаў, то трэба прызнаць, што альбо такія тэксты не належаць да беларускай літаратурнай мовы, альбо стылістычныя кваліфікацыі навукоўцаў не

¹ Падобныя словы і формы сустракаюцца ў творчасці многіх беларускіх пісьменнікаў 1930-70-х гг., але, на жаль, гэты аспект мала вывучаны і цалкам закамфляваны ў нарматыўных беларускіх слоўніках, якія часта ствараліся не на падставе распісвання тэкстаў і статыстыкі рэальнага ўжытку, а ў выніку фрагментарнага перакладу нарматыўных слоўнікаў рускай мовы.

карэктныя і не распаўсюджваюцца на ўвесь корпус тэкстаў гэтай мовы. Як бачна, няўлік прапанаванага тэарэтычнага размежавання двух стандартаў спараджае пэўныя тэрміналагічныя і апісальныя праблемы.

Шэраг беларускіх мовазнаўцаў лічыць суіснаванне дзвюх сістэм нормаў у адным грамадстве дэстабілізуючым фактарам для становішча беларускай мовы [11; 12; 5; 20; 22; 34; 35; 18; 21]. На іх думку, такое суіснаванне абніжае прэстыж беларускай мовы ў білінгвальным грамадстве, расхітвае яе нормы, ствараючы хібнае ўяўленне ў карыстальнікаў пра «заганнасць» беларускай мовы, што не мае стабільных нормаў, якія могуць змяняцца ў залежнасці ад карыстальніка літаральна на вачах (напрыклад [24; 23, с. 170, 173]). Крытыкі тарашкевіцкага стандарту дакараюць яго адэптаў за ўжыванне і прапаганду маўленчых і пісьмовых нормаў, якія невядомыя «беларускаму» грамадству (г.зн. білінгвальнаму, руска-беларускаму) і часта незразумелыя яму, што таксама кампраментуе беларускамоўнасць і памяншае аўдыторыю яе ўздзеяння [11, с. 26, 33-34; 22, с. 30-31]. Нормы тарашкевіцы яе антаганісты кваліфікуюць як рэгіяналізмы і архаізмы, а спробу іх пашырэння разглядаюць як беспадстаўнае наватарства, нават невуцтва і цемрашальства, як поўны адрыв ад народа, ігнараванне рэальнасці. У лепшым выпадку навацыі ў наркамаўскім стандарце лічацца плеаназмамі, што дублююць «аўтахтонныя» сродкі намінацыі і шкодзяць далейшаму развіццю мовы.

На самой справе, слухнасць довадаў праціўнікаў тарашкевіцкага стандарту даволі адносная. Яны амаль заўжды зыходзяць з досведу і практыкі рускай літаратурнай мовы, якая мае стабільныя нормы, пазбаўленыя адметнай варыяцыйнасці. Такое становішча натуральнае для рускай мовы, што сярод рускіх у Расіі з'яўляецца адзіным сродкам зносін і выконвае ўвесь спектр камунікацыйных функцый у сваёй краіне. Беларуская літаратурная мова ў Беларусі існуе ў своеасаблівых умовах, таму стабільнасць яе нормаў іншая [13, с. 21-22]¹. З аб'ектыўных прычын

¹ Галоўная праблема, напэўна, якраз у тым, што беларуская мова не з'яўляецца агульнаабавязковай для ўсіх членаў грамадства і не мае універсальнасці сваіх функцый [10, с. 63]. Татальны білінгвізм беларусаў абумоўлівае сталае ўздзеянне польскай ці рускай моў і перашкаджае паўстанню самастойнай і незалежнай беларускай моўнай традыцыі [37, р. 482, 496, 500]. Калі беларуская літаратурная мова развівалася б у моналінгвальным грамадстве і/або валодала б у сябе дома ўсёй паўнатай функцый, як руская, то пранікненне тарашкевіцы на Беларусь не склала аніякай праблемы. Аналогіяй можа служыць Расія. З канца 1980-х гг. у рускай літаратурнай мове таксама з'явілася вялікая колькасць навацый (пранікненне амерыканізмаў, актывізацыя гутарковых мадэляў, моцны ўплыў крымінальнага жаргону). Апрача таго, у Расіі пашырылася выкарыстанне дарэвалюцыйнага правапісу,

дасягненне такой нарматыўнай стабільнасці, як у рускай мове, у беларускай пакуль што немагчымае. Нават у 1960-70-я гг., калі беларускія кадыфікатары не мелі перашкод у ажыццяўленні сваіх прадпісанняў, нормы наркамаўкі заставаліся шмат у чым нестабільныя, а пісьмовая практыка – непаслядоўная (прыклады гл. [36, р. 29; 31; 32]).

Нармалізацыйныя высілкі беларускіх мовазнаўцаў у пасляваенны час былі накіраваныя на тое, каб усталяваць у літаратурнай мове застылы і строга кадыфікаваны узус, падобны да таго, што існуе ў рускай мове [2, с. 7; 13, с. 21]. З гэтай мэтай яны часта пераносілі ў беларускую мову рускія нормы, толькі крыху адаптуючы іх¹. Гэта было магчыма ва ўмовах 1930-х – пачатку 1980-х гг., калі беларуская мова мела даволі вузкую сацыяльную і функцыянальную базу, ужывалася толькі ў асобных пісьмовых галінах [10, с. 62-63]. Але нават і тады гэта прыводзіла да некаторага канфлікту паміж афіцыйнымі прадпісальнікамі і майстрамі слова. У новых жа ўмовах рэальная практыка, больш ліберальная і разнастайная, ужо не адпавядае ранейшай строгай кадыфікацыі, і больш таго, нават адмаўляе яе. Сапраўды, гэта дэстабілізуе сістэму нормаў і дэзарыентуе носьбітаў.

Адны лічаць, што ў такой дэстабілізацыі вінаватыя самі карыстальнікі мовы, якія не жадаюць прытрымлівацца прадпісаных нормаў [11, с. 20 і наст.; 12; 22; 34]. Але для карыстальнікаў гэта не заўжды магчыма; кадыфікацыя заўсёды ўтварае пэўны разрыў з літаратурным узусам [26, с. 30, 32], і з цягам часу такі разрыў толькі павялічваецца. Іншыя ўскладаюць віну за цяперашнюю сітуацыю на кадыфікатараў, што прадпісвалі нормы, не заўжды адэкватныя практыцы і часам нават насуперак ёй [2, с. 5, 7; 30; 31; 32]. На думку апошніх,

скасаванага ў 1918 г. Ён не толькі пачаў пранікаць праз перавыданні фотаспосаbam дарэвалюцыйных кніг, але і ўжывацца ў некаторых выданнях манархічнага і праваслаўна-фундаменталісцкага кірунку. Але ўсё гэта зусім не прывяло рускую мову да заняпаду і зусім не перашкодзіла камунікацыі ў Расіі.

¹ Нярэдка беларускія кадыфікатары нармавалі асаблівасці, уласцівыя рускай мове, але зусім неадпаведныя ладу беларускай. Ужо рэформа 1933 г. замацавала некаторыя маўленчыя нормы, што набліжалі беларускую арфаэпію да рускай [6, с. 114], а спробы арфаэпічнай кадыфікацыі беларускай мовы рабіліся ў пасляваенны час пад уплывам прац па рускай фанетыцы [6, с. 119-120]. Некаторыя марфалагічныя нормы ўяўляюць сабой кампраміс паміж беларускай стыхіяй і рускім уплывам (прыклады гл. [36]). Беларускія лексікалагічныя выданні метадалагічна і тэарэтычна залежаць ад рускіх крыніц [2, с. 5]. Як ужо адзначалася, шмат русізмаў трапіла ў беларускія нарматыўныя слоўнікі як вынік перакладу рускіх лексікаграфічных прац [30, с. 18-58, 118-271; 31; 32, с. 19-51, 96-429].

захаванне такіх прадпісанняў надалей будзе толькі ўзмацняць дыстанцыю паміж кадыфікацыяй і рэальным ужыткам.

Адметная варыятыўнасць заўжды разглядалася савецкімі мовазнаўцамі як абсалютная перашкода камунікацыі. Відавочнае існаванне стандартаў у іншых мовах свету, буйных і добра распрацаваных (англійская, іспанская, нямецкая і шмат інш.), проста не прымалася ў разлік. Таксама ігнараваліся выдаткі асобы і грамадства на авалоданне высока ўніфікаванай мовай, прызначанай для выкарыстання ў разнастайных функцыях на шырокай сацыяльнай базе. Аднастайнасць і безварыянтнасць на пісьме вызнавалася найвышэйшай каштоўнасцю любога мовакарыстання [10, с. 60-61; 11, с. 18-19, 35; 12, с. 15; 22, с. 30-32; 34, с. 217-218; 5, с. 133-134].

Аднак вопыт большасці еўрапейскіх літаратурных моў сведчыць аб тым, што перыяд строгай кадыфікацыі непазбежна змяняецца пэўнай лібералізацыяй і нават дэмакратызацыяй нормаў [26, с. 31]. Знікненне строгай рэгламентацыі жыцця, уласцівай таталітарнаму грамадству, паслабляе рэгламентаванасць публічнай дзейнасці і пісьмовай практыкі. Карыстальнікі ўжо не могуць, а потым ужо і не хочуць паслядоўна вытрымліваць строгія нормы [26, с. 32]. Плюралістычнае грамадства дапушчае і пэўны плюралізм мовавыкарыстання. У Нарвегіі два моцна адрозныя стандарты літаратурнай мовы зусім не перашкодзілі дынамічнаму развіццю краіны і не абнізілі адукаванасць яе насельніцтва. Да таго ж крытэрыі зразумеласці ў дачыненні да літаратурнай мовы, з'явы заўжды крыху штучнага генезісу, якой індывід авалодвае толькі ў выніку працяглай сацыялізацыі (у школе і на працы), таксама спрэчны. Адметная дыстанцыя ў чэшскай мове паміж пісьмовай і гутарковай мовай зусім не прывяла чэшскае грамадства да дэградацыі.

Існаванне ў беларускім грамадстве дзвюх нарматыўных сістэм не здаецца фатальным. Шкодныя наступствы такога суіснавання ніхто не спрабаваў аб'ектыўна ацаніць і падлічыць (яны наўрад ці большыя за загану беларуска-рускай інтэрферэнцыі). Сапраўды, руска-беларускія білінгвы, асабліва тыя, што валодаюць беларускай літаратурнай мовай пасіўна, зазнаюць пэўныя складанасці пры першым сутыкненні з тарашкевіцай ці абумоўленымі ёю навацыямі ў наркамаўскім стандарце¹. Але пры больш частым карыстанні беларускай мовай, пры

¹ Ужо адзначалася, што тарашкевіцай і/або выкліканымі ёю навацыямі ў наркамаўцы абураюцца якраз тыя навукоўцы, што валодаюць рускай мовай нашмат лепш за беларускую [13, с. 21]. Апрача таго, гутарковыя навацыі маладога пакалення заўжды адмаўляюцца прадстаўнікамі старэйшага пакалення. Таму тут можа мець месца вартасны канфлікт паміж пакаленнямі.

добрым авалоданні ёю такія цяжкасці з лёгкасцю пераадольваюцца. А тымі карыстальнікамі, у якіх свядомасць з руска-беларускага двухмоўя змешчана ў бок беларускага аднамоўя, інакшы стандарт наогул не ўспрымаецца як нейкая праблема, а ўсяго толькі як моцна адрозны стыль літаратурнай мовы, бадай, не больш за тое¹. Зразумела, існуюць некаторыя складанасці для іншамовнай асобы пры арыентацыі ў няпростай лінгванарматыўнай прасторы сучаснай Беларусі, аднак пры пэўнай інфармаванасці праз школу яны лёгкаадольныя. У якасці аналогіі можна ўказаць на беспраблемнае арыентаванне індывідаў у тым няпростым бі- і нават полілінгвізме, што пануе на Беларусі (які, дарэчы, дагэтуль не атрымаў адэкватнага і поўнага апісання з боку навукоўцаў).

Нельга выключаць, што з цяперашняй сітуацыі беларуская мова вынясе не толькі страты, але і набыткі. Плюралізм нормаў, іх узаемаўплыў у рэшце рэшт узмацняе самабытнасць беларускай літаратурнай мовы, робіць яе больш адрознай ад рускай². Гэта можа паменшыць ступень рускай інтэрферэнцыі пры карыстанні і паспрыяць усталяванню на Беларусі больш сіметрычнага і аўтаномнага двухмоўя, якое ў цэлым умацуе пазіцыі беларускай мовы³. Дыстанцаванне ад рускай мовы ўзмацняе ўсведамленне карыстальнікамі адрознасці беларускай мовы і яе самабытнасці, што можа запаволіць працэс моўнай і культурнай асіміляцыі беларусаў і паспрыяць абуджэнню ў іх

¹ У такой сітуацыі тыя моваведы, што заклікаюць дзяржаву «пакласці канец» правапіснай, лексічнай ды граматычнай розніцы ў беларускай мове, маглі б накіраваць свае высілкі на аднаўленне беларусізацыі і давядзенне стану выкарыстання беларускай мовы ў Беларусі хаця б да ўзроўню ўкраінскай ва Украіне. Здаецца, што ў такім выпадку сітуацыя з нарматыўнымі варыянтамі вырашылася б сама сабой.

² Ужо зараз можна канстатаваць, што з канца 1980-х гг. беларуская літаратурная мова ўвайшла ў новы перыяд свайго развіцця. Упершыню з 1930 г. руская мова перастала служыць галоўнай крыніцай запазычанняў і калек, а для неалагізмаў выкарыстоўваюцца пераважна ўласныя мадэлі. І хаця ў большасці выпадкаў крыніцай запазычанняў пачынае служыць польская мова (прыклады гл. [1]), аднак такое культываванне паланізмаў служыць дзейным спосабам супрацьдзеяння рускаму ўплыву; да гэтага спосабу звярталіся беларускія нармалізатары яшчэ ў 1920-я гады [37, р. 503]. Набліжэнне да польскай мовы, якая цяпер на Беларусі зрабілася фактычна замежнай, пэўна, менш небяспечнае для лёсаў беларускай мовы, чым захаванне рускага ўплыву. Структурныя адрозненні паміж польскай мовай і беларускай больш значныя, чым паміж беларускай і рускай.

³ Імкненне ўжываць тыя маўленчыя сродкі, якія «найбольш выразна і дакладна адлюстроўваюць спецыфіку і дух самой беларускай мовы», «можа самым непасрэдным чынам спрыяць умацаванню пазіцыі беларускай мовы ў сучаснай моўнай сітуацыі» [19, с. 188, 189].

нацыянальнай свядомасці¹. Апрача таго, развіццё літаратурнай мовы аб'ектыўна патрабуе пэўнай варыянтнасці [1, с. 148], і канкурэнцыя нормаў можа быць карыснай для ўзбагачэння літаратурнай мовы [6, с. 145]. Менавіта гэта можна назіраць апошнія два дзесяцігоддзі на Беларусі, што можа прывесці да ўтварэння на базе двух стандартаў іншага паліятыўнага стандарту, які можа такім чынам аб'яднаць канкуруючыя сістэмы.

Літаратура

1. *Арцямёнак Г.* Беларуская-польская лексічная ўзаемадзеянне на сучасным этапе // Беларуская мова: (Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы): Матэр. III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.). Мінск, 2001 (Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 19). С. 145-149.
2. *Бідэр Г.* Абнаўленне сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Веснік БДУ: Сер. 4. 1995. № 2. С. 3-11.
3. *Бородин М.А.* О территориальных вариантах национального языка // Проблемы языкознания: Доклады и сообщения сов. учёных на X Междунар. конгрессе лингвистов (Бухарест, 1967). Москва, 1967. С. 136-138.
4. *Брозович Д.* Славянские стандартные языки и сравнительный метод // Вопросы языкознания. Москва, 1967. № 1. С. 2-24.
5. *Варианты полинациональных литературных языков.* Киев, 1981.
6. *Выгонная Л.Ц.* Беларуская літаратурная вымаўленне // Беларуская мова / Red. nauk. A.Lukašanec, M.Prygodzič, L.Sjameška. Opole, 1998. С. 105-147.
7. *Вячорка В.* Правапіс: (Спроба сучаснае нармалізацыі) // Спадчына. 1995. № 5. С. 247-288.
8. *Домашнев А.И.* О некоторых чертах национального варианта литературного языка: (К характеристике национальных вариантов современного немецкого литературного языка) // Вопросы языкознания. 1969. № 2. С. 39-45.
9. *Домашнев А.И.* Основные характеристики понятия «национальный вариант литературного языка» // Типология сходств и различий близкородственных языков. Кишинёв, 1976. С. 15-21.

¹ Праблемы ў правільным маўленні найбольшыя менавіта ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму: «Калі мовы блізкія не толькі ва ўяўленні носьбіта двухмоўя, але і ў рэальнасці, усведамленне розніцы моўных сістэм адбываецца цяжэй... І блізкасць моў з'яўляецца найважнейшай перашкодай у навучанні правільнай мове...» [29, с. 86]. Адносная паспяховасць разумення тэкстаў на блізкароднаснай мове кансервуе недыферэнцаванае выкарыстанне дзвюх моў [29, с. 86] і спараджае некаторыя, хаця і нязначныя камунікацыйныя праблемы [21, с. 174-175]. Блізкароднасць беларускай мовы да рускай з'яўляецца дадатковым фактарам русіфікацыі [20], стрымлівае рост нацыянальнай свядомасці беларусаў [21, с. 175]. Калі беларусам даводзіцца выбіраць паміж рускай мовай і русіфікаваным варыянтам беларускай мовы, то яны абіраюць першую [37, р. 482]. Гэта вядзе да страты роднай мовы [37, р. 508].

10. Журавский А.И. Белорусский язык на современном этапе // Формирование славянских литературных языков: (Теоретические проблемы): Сб. обзоров. Москва, 1983. С. 60-77.
11. Жураўскі А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1993.
12. Жураўскі А. Дэструктыўныя ўхілы ў сучаснай беларускай мове // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэр. міжнар. навук. канф. (22-24 кастрычніка 1997 г.). Мінск, 1998. С. 12-15.
13. Запрудскі С. Варыянтнасць у беларускай літаратурнай мове // IV летні семінар беларускай мовы, літаратуры і культуры (5-19 ліпеня 1999 г.): Лекцыі. Мінск, 1999. С. 20-26.
14. Клімаў І.П. Двухстандартнасць беларускай літаратурнай мовы // Перспектывы развіцця і функцыянавання нарматыўнай лексікі: Арт. і матэр. міжнарод. навук.-метад. канф. (22-23 мая 1998 г.). Гомель, 1998. С. 28-33.
15. Клімаў І.П. Двухстандартнасць беларускай літаратурнай мовы // Мова. Літаратура. Культура: (Да 55-годдзя адкрыцця кафедры беларускай мовы і літаратуры БДУ): Матэр. міжнар. навук. канф. (22-23 верасня 1998 г.): У 2 ч. Мінск, 1999. Ч. 1. С. 134-137.
16. Клімаў І.П. Гісторыя складвання двух стандартаў у беларускай літаратурнай мове // Роднае слова. 2004. № 6. С. 41-47.
17. Клімаў І.П. Лінгвістычная апазіцыя двух стандартаў беларускай літаратурнай мовы // Роднае слова. 2004. № 7. С. 14-18.
18. Конюшкевич М.И. Проблемы социума, говорящего на «белорусско-русском» языке // Язык и социум: Мат-лы III Международ. науч. конф. (4-5 декабря 1998 г.). Минск, 2000. С. 48-52.
19. Лукашанец А. Словаўтварэнне // Беларуская мова / Red. nauk. A.Lukašaneš, M.Prygodzic, L.Sjameška. Opole, 1998. С. 155-199.
20. Мячкоўская Н. Парадоксы беларускай моўнай свядомасці // Культура. 1998. № 44. С. 14.
21. Мячкоўская Н. Сацыялінгвістычны погляд на чыннікі, тармазы і прыярытэты нацыянальнага адраджэння // Беларуская мова: (Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы): Матэр. III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.). Мінск, 2001 (Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 19). С. 173-180.
22. Падлужны А.І. Праблемы варыянтнасці беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэр. міжнар. навук. канф. (22-24 кастрычніка 1997 г.). Мінск, 1998. С. 28-32.
23. Потехина Е.А. Обучение белорусскому языку в условиях белорусско-русского двуязычия: (Проблемы обучения белорусскому языку как иностранному) // Исследование славянских языков и литератур в высшей школе: Достижения и перспективы; Информационные матер. и тез. докладов междунар. науч. конф. 21-22 октября 2003. Москва, 2003. С. 170-173.
24. Рычкова Л.В. Ці неабходна змяняць беларускі правапіс? // Язык и социум: Матер. II Международ. науч. конф. (5-6 декабря 1996 г.): В 2 ч. Мінск, 1998. Ч. 2. С. 138-139.
25. Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: (Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы): Матэр. III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.). Мінск, 2001 (Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 19). С. 222-234.

26. Семенюк Н.Н. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов // Языковая норма: (Типология нормализационных процессов). Москва, 1996. С. 23-47.
27. Станкевіч А. Мова і соцыум: Гісторыя слоў у гісторыі народа // Беларуская мова: Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы; Матэр. III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый». Мінск, 2001. С. 120-123.
28. Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. Москва, 1976.
29. Супрун А.Я., Кліменка Г.П. Некаторыя псіхалінгвістычныя асаблівасці беларуска-рускага двухмоўя // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. Мінск, 1982. С. 76-105.
30. Сцяцко П. У. Праблемы нормы, культуры мовы. Гродна, 1998.
31. Сцяцко П. У. Праблемы лексічнага нармавання беларускай мовы. Гродна, 1999.
32. Сцяцко П. Культура мовы. Гродна, 2003.
33. Чабатар Н.А. Аказіяналізмы ў мове мастацкіх твораў // Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: Матэр. навук. канф., прысв. 70-годдзю Ін-та мовазн. імя Я.Коласа НАН Беларусі (2-3 лістапада 1999 г.). Мінск, 2000. С. 202-205.
34. Шуба П.П. Маўленчая стыхія і патрэбнасць нармалізацыі // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэр. міжнар. навук. канф. (22-24 кастрычніка 1997 г.). Мінск, 1998. С. 217-219.
35. Шуба П.П. Мова сродкаў масавай інфармацыі з пункту гледжання нормы // Язык и социум: Матер. II Междунар. науч. конф. (5-6 декабря 1996 г.): В 2 ч. Мінск, 1998. Ч. 1. С. 34-35.
36. Mayo P.J. Recent developments in the norms of the Byelorussian literary language // The Journal of Byelorussian studies. 1975. № 3. P. 244-268.
37. Wexler P. The rise (and fall) of the modern Byelorussian literary language // The Slavonic and East European review. 1979. № 4 (Vol. 57). P. 481-508.

ТЭАРЭТЫЧНЫЯ ПРАБЛЕМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ

Аналіз зместу работ апошніх двух дзесяцігоддзяў, прысвечаных арфаграфічнай праблематыцы паказвае, што вывучэнне арфаграфічнай сістэмы беларускай мовы ў іх прадстаўлена з розных бакоў:

1) гісторыя фарміравання арфаграфічнай сістэмы (А.Жураўскі, В.Іўчанкаў, І.Гапоненка, У.Куліковіч, І.Клімаў, С.Запрудскі, А.Падлужны, З.Саўка, Г.Чараповіч);

2) дыскусійныя матэрыялы і прапановы адносна рэфармавання беларускага правапісу (В.Вячорка, А.Жураўскі, А.Каўрус, А.Падлужны, З.Саўка, Б.Пятровіч);

3) каментарыі да Закона Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Г.Валочка, З.Бадзевіч, В.Зіманскі, В.Іўчанкаў, У.Куліковіч, А.Лукашанец, З.Саўка);

4) метадычныя распрацоўкі ўрокаў (Д.Дзядко, В.Іўчанкаў, С.Клундук, У.Куліковіч, З.Несцяровіч, І.Савіцкая, С.Цыбульская, Н.Якубук);

5) вучэбна-метадычныя дапаможнікі (Л.Антанюк, Г.Валочка, З.Бадзевіч, В.Іўчанкаў, А.Жосткіна, Г.Кулеш, У.Куліковіч, Б.Плотнікаў, В.Сіўковіч, С.Цыбульская, Н.Якубук);

5) лексікаграфічныя выданні (Л.Баршчэўскі, А.Баршчэўская, У.Куліковіч, І.Капылоў, А.Лукашанец, Т.Маракуліна, М.Прыгодзіч, В.Раманцэвіч);

6) аналіз лексікаграфічных крыніц (Г.Арцямёнак, А.Жалуновіч, М.Клюева, З.Саўка, Н.Снігірова);

7) асобныя аспекты тэорыі арфаграфіі (Ж.Белакурская, С.Запрудскі, І.Клімаў, У.Куліковіч, В.Курцова, Я.Марозава, Н.Мячкоўская, А.Падлужны і іншыя).

Усе гэтыя працы сведчаць, што пытанне пра развіццё арфаграфіі на сучасным этапе надзвычай актуальнае і своечасовае. І паколькі арфаграфія – гэта навуковая дысцыпліна, значыць, размова пра перспектывы далейшага ўдасканалення арфаграфіі павінна ісці вакол асноўных палажэнняў самой навукі, г.зн. тэорыі і метадалогіі, тым больш, як адзначаў А.Жураўскі ў 1991 г.: *«Сучаснае беларускае мовазнаўства не можа пахваліцца тэарэтычнымі распрацоўкамі мовазнаўчых праблем»* [1, с. 1].

Да неадкладнага вырашэння тэарэтычных пытанняў арфаграфіі нас падштурхоўваюць тры факты.

Факт першы. Неапраўдана вялікая значымасць арфаграфіі ў свядомасці людзей, якія атаясамліваюць правілы напісання з усёй сістэмай мовы і на аснове гэтага фарміруюць сваё стаўленне да беларускай мовы як сродку камунікацыі. Фармальнымі падставамі для суаднясення правапісу з мовай служаць: а) цесная узаемасувязь алфавіта і арфаграфіі як частак агульнай сістэмы мовы з фанетыкай, фаналогіяй, арфаэпіяй, лексікалогіяй, граматыкай, б) даступнасць для візуальнага назірання кожнай асобы за тымі зменамі, якія адбываюцца ў перадачы на пісьме слоў. Менавіта пісьмо (графіка і арфаграфія) становіцца падставай для стварэння мадэлі грамадскіх паводзінаў, а таксама (надзвычай часта аматарскіх) тэарэтычных канцэпцый развіцця беларускай мовы. Сведчаннем таму лісты чытачоў, якія друкуе газета «Звязда» ў рубрыцы «Новыя лісты пра галоўнае». У адным з такіх лістоў чытаем: *«Вось я і падумаў, што расіянам у мэтах эканоміі можна выкінуць з мовы яшчэ і мяккі знак, пісаць як мы, беларусы, **ноч, рож, проч** і г.д. А вось нам з рускай мовы трэба ўзяць у сваю, беларускую, літару «ц» і пісаць **щасце, шупак, щыры** і г.д. Такім чынам будзе эканоміцца шмат паперы і грошай...»* [2]. Указаныя аспекты не павінна заставацца па-за ўвагай мовазнаўцаў. Мы мусім разабрацца ў сутнасці людскіх канцэпцый і вызначыць свае адносіны да іх. Праца лінгвістаў па стварэнні тэарэтычнай базы для арфаграфічнай сістэмы з'яўляецца ў такім выпадку трывалым падмуркам для дзейнасці нашага грамадства ў галіне адукацыі і асветы, важкім унёскам у справу развіцця беларускай культуры і навукі.

Факт другі. Прыняцце Закона Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» і масавае вывучэнне гэтых змен не толькі ў асяроддзі школьнікаў і студэнтаў, а ў розных працоўных калектывах, вядзенне справаводства па-беларуску. Гэты факт ставіць перад лінгвістамі тэарэтычныя і метадалагічныя пытанні ў значнай ступені новыя як для арфаграфіі, так і для ўсёй навукі аб мове. Сярод іх назавём асноўныя.

А) У нас і па сёння няма па-навуковаму дакладнага тэарэтычнага абгрунтавання мэтазгоднасці прыняцця новых правілаў і рэдагавання старых. Прадстаўлены ў сетцы інтэрнэт, асобных навукова-метадычных выданнях пералік чыннікаў (недаступнасць для карыстальнікаў зводу «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (1959 г.), змены фанетычнага, марфалагічнага, сінтаксічнага характару, а таксама абнаўленне лексічнага складу мовы), якія выклікалі неабходнасць удакладніць правапіс, з'яўляецца малазразумелым для радавога носьбіта мовы, а для спецыяліста павярхоўным і непераканаўчым, паколькі, як

даказана шматгадовай практыкай стварэння рацыянальнай арфаграфіі, пісьмо – гэта ўнутраная «тэхніка мовы», і рознабаковасць варыянтаў запісу маўлення не залежыць ад марфалагічных, сінтаксічных, лексічных зменаў у мове, а заўсёды звязана з аб'ектыўнымі заканамернасцямі фанетыка-фаналагічнай арганізацыі канкрэтнай мовы і семіётыкай літарнай маніфестацыі камунікатыўна рэлевантных сутнасцей у гучанні маўлення [3].

Б) Цікавым з пункту гледжання стварэння аб'ектыўнай карціны нармалізацыі беларускага правапісу бачыцца азнаямленне шырокай грамадскасці з прапановамі, якія паступалі ў камісію па дапрацоўцы зводу правілаў на заключным этапе яе працы, а таксама аб'ектыўны, непрадузяты аналіз і каментарый прынятых рашэнняў. Прыкладна такі, які быў зроблены ў свой час рускімі і ўкраінскімі кадыфікатарамі ў дачыненні да рускай і ўкраінскай моў.

В) Сёння ў беларускім грамадстве існуюць і канкуруюць дзве нарматыўныя арфаграфічныя сістэмы, два стандарты беларускай мовы [4]: тарашкевіца і наркамаўка. Гэта рэальнасць. Для далейшага ўдасканалення тэарэтычных асноў афіцыйнай арфаграфіі надзвычай важна выявіць узаемаўплывы аднаго правапісу на другі, асэнсаваць наступствы суіснавання правапісных варыянтаў.

Г) Нам, як ніколі раней, варта больш адказна і прынцыпова падыходзіць да лексікаграфічнай працы ў Беларусі. Па-першае, патрабуецца сур'ёзнае тэарэтычнае абгрунтаванне адносна падбору і ўключэння лексічных адзінак ў арфаграфічны слоўнік. (На наш погляд, словы тыпу *дом, стол, вол*, у якіх няма арфаграм, не павінны фігураваць у даведніку па арфаграфіі). Па-другое, неабходна правесці работу па выяўленні ў выдадзеных слоўніках памылковых напісанняў тыпу *бронетэхніка, баўэр, вадохрышча* і асэнсаванні прычын з'яўлення падобнай кадыфікацыі. Па-трэцяе, вызначыць свае адносіны да фіксацыі ў нарматыўных слоўніках шматлікіх арфаграфічных варыянтаў (напрыклад, правапіс літар *е/э* ў запазычанай лексіцы: *бізнес і бізнэс, Інданезія і Інданэзія, экзекуцыі і экзекуцыя*). Па-чацвёртае, абгрунтаваць мінімальны корпус лексічнага матэрыялу для ўключэння ў арфаграфічныя слоўнікі для розных узроставак катэгорый навучэнцаў (школьнікі, студэнты).

Факт трэці. Значная ўвага да вывучэння арфаграфічных правілаў у агульнаадукацыйных, прафесійна-тэхнічных установах адукацыі і ВНУ, вялікая колькасць правапісных заданняў у тэстах цэнтралізаванага тэсціравання, ад правільнасці выканання якіх іншы раз залежыць лёс маладога чалавека. Гэты факт патрабуе перагляду і ўдакладнення як

самой тэорыі арфаграфіі, так і методыкі выкладання мовы ў агульнаадукацыйных і вышэйшых навучальных установах Рэспублікі Беларусь.

Першае, што неабходна здзейсніць, – дакладна вызначыць аб’ёмы і змест такіх асноўных паняццяў, як «арфаграфія», «арфаграма», «апорнае напісанне», «арфаграфічнае правіла», «арфаграфічны прынцып» у дачыненні да беларускіх рэалій з улікам дасягненняў сусветнага мовазнаўства і моўнай сітуацыі ў Беларусі і за яе межамі. Тое, што гэта патрэбна зрабіць тэрмінова, каб не выклікаць непаразумення ў вучняў і настаўнікаў, праілюструем на прыкладзе тэрмінаў «арфаграфія» (правапіс) і «арфаграфічны прынцып», адзінства поглядаў на якія так і не выпрацавана ў нашым мовазнаўстве на працягу амаль сотні гадоў вывучэння.

Тэрмін «арфаграфія». У 20-я гг. XX ст., паводле Б.Тарашкевіча, правапісам называлася сістэма правілаў аб напісанні галосных і зычных і адступленняў ад гэтых правілаў [5, с.110]. Паводле Я.Лёсіка, арфаграфія – гэта 1) спосабы перадачы слоў і граматычных формаў на пісьме; 2) навука, або тэорыя прынцыпаў напісання; 3) правілы, пабудаваныя на пэўных прынцыпах у дачыненні да тых слоў, дзе вымаўленне не супадае з напісаннем. «*Пад правапісам, – адзначаў даследчык, – трэба разумець, з аднаго боку, спосабы перадавання слоў і граматычных форм на пісьме, а з другога боку, – навуку, або тэорыю тых прынцыпаў, або аснаванняў, якіх трэба трымацца пры пісанні ў тэй ці іншай мове... Агулам жа правапісам называюцца правілы, пабудаваныя на пэўных прынцыпах, якія вучаць, як трэба пісаць у тых разох, калі пішацца ня так, як чуваць*» [6, с. 49-50].

У 60-я гг. XX ст. пры тлумачэнні тэрміна не было ўказання на тое, што арфаграфія – навука. Параўнайце: «арфаграфія – сістэма правіл, якія вызначаюць суадносіны паміж фанетыкай і графікай (г.зн. паміж гукавым складам слова і тымі сродкамі, якімі гэты гукавы склад можа перадавацца на пісьме)» [7, с. 107]. У гэтым жа падручніку, прызначаным для студэнтаў філалагічных факультэтаў універсітэтаў і педагагічных інстытутаў, даецца пералік асноўных задач арфаграфіі: устанавіць правілы 1) перадачы на пісьме гукавога складу асобнага слова ці значымых частак слова; 2) злітнага, паўзлітнага (дэфіснага) або раздзельнага напісання слоў; 3) напісання вялікай і малой літары; 4) пераносу слоў з аднаго радка на другі. Як бачым, сярод пералічаных правілаў няма ўказання на групу правілаў графічнага скарачэння слоў, хаця тэорыя графічных скарачэнняў актыўна распрацоўвалася ў рускім мовазнаўстве ў 50-60 гады XX ст.

Адно з першых спроб прапанаваць поўную дэфініцыю тэрміна «арфаграфія» знаходзім у вучэбным дапаможніку для настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры (1985 г.), аўтарам якога з’яўляецца Я.Камароўскі. Паводле гэтага аўтарытэтнага выдання (яно прадстаўлена ў спісе літаратуры да праграм па беларускай мове для школ і ВНУ больш за 25 гадоў) тэрмін *арфаграфія* мае шэсць значэнняў, два з якіх (падкрэсленыя) яўна абазначаюць адно і тое ж: 1) сістэма абавязковых кадыфікаваных правіл напісання слоў і іх форм; 2) форма перадачы на пісьме вуснай літаратурнай мовы; 3) важнейшы сродак пісьмовых зносін людзей; 4) сацыяльнае ўстанаўленне; 5) прыкладная мовазнаўчая дысцыпліна; 6) зручны практычны сродак пісьмовых зносін. «*Арфаграфія, або правапіс – гэта сістэма абавязковых, агульнапрынятых і кадыфікаваных правіл напісання слоў і іх форм, форма перадачы на пісьме вуснай літаратурнай мовы. У адрозненне ад іншых відаў пісьма (стэнаграфія, фанетычная транскрыпцыя) арфаграфія з’яўляецца важнейшым сродкам пісьмовых зносін людзей... Арфаграфія – сацыяльнае ўстанаўленне, прыкладная мовазнаўчая дысцыпліна, зручны практычны сродак пісьмовых зносін*» [8, с. 26].

У другой, не менш папулярнай кнізе Л.Бурака (1985 г.) для студэнтаў-завочнікаў вышэйшых навучальных устаноў БССР акцэнтуюцца ўвага толькі на трох аспектах: 1) раздзел мовазнаўства, які вывучае правапісныя нормы; 2) навукa, якая рэгулюе спосабы выкарыстання графічных сродкаў; 3) сістэма правіл, якая замацоўвае адзіныя нормы напісання. «*Раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца правапісныя нормы літаратурнай мовы, называецца арфаграфіяй або правапісам. Арфаграфія цесна звязана з графікай; яна рэгулюе спосабы выкарыстання графічных сродкаў для аднастайнай перадачы на пісьме вуснай формы літаратурнай мовы. З’яўляючыся сістэмай правіл, якія маюць абавязковы характар, арфаграфія вызначае і замацоўвае адзіныя нормы напісання розных слоў і іх марфалагічных частак*» [9, с. 86].

Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў (1990 г.), а таксама энцыклапедыя «Беларуская мова» (1994 г.) дубліруюць азначэнне, прапанаванае ў 60-я гг.: «*Арфаграфія – сістэма агульнапрынятых правіл перадачы вуснай мовы на пісьме. Гэта правілы: а) пра напісанне слоў і іх частак (марфем); б) перанос частак слоў на наступны радок; в) злітнае, асобнае і паўзлітнае напісанне слоў; г) ужыванне вялікай літары*» [10, с. 23].

У адным з першых запатрабаваных, актуальных, грунтоўных даведнікаў для школьнікаў і абітурыентаў В.Старычонка (2000 г.) прапануюцца дэфініцыя, з якой вынікае, што арфаграфія – гэта: 1) раздзел мовазнаўства, які ўсталёўвае правілы пісьма; 2) сістэма агульнапрынятых

правіл, якія рэгулююць аднастайнае, унармаванае напісанне: *«Арфаграфія, або правапіс – раздзел мовазнаўства, што ўсталёўвае правілы для перадачы на пісьме вуснай мовы. Тэрмінам «арфаграфія» часта называюць сістэму агульнапрынятых правілаў, якія рэгулююць аднастайнае, унармаванае напісанне слоў і марфем. У арфаграфію таксама ўключаюцца правілы злітнага, паўзлітнага і асобнага напісання слоў, іх графічнага скарачэння, ужывання вялікай літары, а таксама пераносу слоў»* [11, с. 49].

Менавіта такое разуменне тэрміна «арфаграфія» прадстаўлена ў большасці кніг па беларускай мове для агульнаадукацыйных устаноў і ВНУ нашай краіны. Напрыклад, у адным з апошніх выданняў вучэбнага дапаможніка «Сучасная беларуская мова» для студэнтаў ВНУ пад рэдакцыяй Л.Грыгор’евай (2006, 2011) чытаем: *«Арфаграфія – гэта, па-першае, раздзел мовазнаўства, які вывучае і распрацоўвае сістэму правіл, што вызначаюць аднастайную перадачу вуснай мовы на пісьме, і, па-другое, гістарычна складзеная агульнапрынятая сукупнасць правіл напісання»* [12, с. 73].

На наш погляд, прапанаваная дэфініцыя тэрміна «арфаграфія» не адлюстроўвае рэальнай карціны ўсяго комплексу пытанняў, якія звязаны з гэтым паняццем. Па-першае, у ёй не ўлічваецца практычнае прымяненне арфаграфічных законаў у пісьмовай практыцы. Напрыклад, у такіх выразах, як *«арфаграфія СМІ»*, *«арфаграфія школьных сачыненняў»*, *«арфаграфія эмігранцкіх выданняў»*, дзе слова «арфаграфія» можа быць патлумачана як «выконваемасць арфаграфічных правілаў». Па-другое, сярод сучасных арфаграфічных прадпісанняў маюцца такія, якія афіцыйна дазваляюць варыянтную перадачу на пісьме слоў і формаў слоў: *прамень і промень, гарод і агарод, кухань і кухняў, каўбаса і кілбаса, ляск і лязг, іржаны і аржаны*. Указанне на такую асаблівасць нашых правілаў, як нам здаецца, дазволіць аб’ектывізаваць а) лексікаграфічную працу (складальнікі слоўнікаў не будуць імкнуцца выкінуць словы, у напісанні якіх не ўпэўнены, а будуць падаваць іх як два раўнапраўныя варыянты: *Барнеа і Барнэа, бізнес і бізнэс, браўзер і браўзар, сканер і сканар, блендар і блэндар, экзекуцыя і экзэкуцыя*); б) сістэму праверкі ведаў па арфаграфіі за курс агульнаадукацыйнай школы (распрацоўшчыкі заданняў для цэнтралізаванага тэсціравання не стануць уключаць такія лексічныя адзінкі ў змест экзаменацыйных матэрыялаў).

На падставе гэтых дзвюх заўваг мы прапануем наступнае азначэнне тэрміна «арфаграфія»:

Арфаграфія – гэта 1) раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца і распрацоўваюцца правілы аднастайнай перадачы вуснай мовы на пісьме,

а таксама правілы, якія прадугледжваюць нарматыўную варыянтнасць асобных напісанняў; 2) гістарычна складзеная агульнапрынятая сукупнасць правілаў напісання, 3) сістэма агульнапрынятых напісанняў, якая складалася гістарычна і якой карыстаецца грамадства; 4) практычнае прымяненне правілаў у пісьмовых тэкстах (у выразях тыпу: арфаграфія школьных сачыненняў, арфаграфія СМІ).

«Арфаграфічны прынцып». У 20-я гг. XX ст. беларускія навукоўцы прапаноўвалі ствараць правілы перадачы гукаў на пісьме на аснове пяці арфаграфічных прынцыпаў: 1) фанетычнага (згодна з вымаўленнем – для напісання галосных); 2) этымалагічнага (паводле сучаснай тэрміналогіі – марфалагічнага – для перадачы зычных); 3) прынцыпу напісання «чужаземных» слоў; 4) гістарычнага (калі сучаснае напісанне адпавядае таму, як пісалася раней; 5) прынцыпу для правапісу складаных слоў, які паводле назіранняў Я.Лёсіка, знайшоў адлюстраванне ў Тарашкевічавым правіле правапісу складаных лічэбнікаў.

У сучаснай навукова-метадычнай літаратуры традыцыя, закладзеная ў 20-я гады, не знайшла поўнага свайго працягу. Сёння правілы цэнтральнага раздзела (літарнае абазначэнне гукавога складу слова) будуецца на чатырох ключавых ідэях, дзве з якіх называюцца прынцыпамі (фанетычны і марфалагічны (фанематычны)), а дзве другія напісаннямі (традыцыйныя і дыферэнцыраваныя). Больш таго, у нашым сучасным мовазнаўстве няма адзінства поглядаў на сутнасць кожнага прынцыпу, а таксама на тое, якія канкрэтныя арфаграмы адносяцца да таго ці іншага прынцыпу напісання. Напрыклад, у многіх вучэбных дапаможніках для школы і ВУН сцвярджаецца, што перадача на пісьме *акання* і *якання* – гэта фанетычны прынцып. Аднак, як сведчыць практыка, у многіх выпадках напісанне літар *я/е* не заўсёды вызначаецца вымаўленнем. Большасць карыстальнікаў беларускай мовай вымаўляюць *вяснавы*, *вецяр*, а пісаць трэба *веснавы*, *вецер*. Падчас правядзення цэнтралізаванага тэсціравання па беларускай мове ў 2007 г. абітурыентам прапаноўвалася адзначыць словы, у якіх напісанне выдзеленых арфаграм заснавана на марфалагічным прынцыпе. Сярод такіх слоў, паводле адказаў, значацца *тысяча*. [13, с. 32], *месяц* [13, с. 69], *святкаваць* [13, с. 85]. У падручніку ж «Курс беларускай мовы», напісанне арфаграм ва ўказаных словах інтэрпрэтуецца як традыцыйны прынцып [14, с.158], як і ў вучэбным дапаможніку для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання «Рэпетытар па беларускай мове» [15, с. 44].

Другое, на чым варта запыніць увагу, – лагічнасць, інфарматыўнасць новых правілаў. Напрыклад, аналіз зместу правілаў Закона, што датычацца арфаграфіі абрэвіатур дазволіў выявіць

некаторыя супярэчлівасці, якія не ў поўнай меры садзейнічаюць стабілізацыі правапіснай нормы, не спрыяюць арганізацыі якаснага вучэбна-выхаваўчага працэсу ў школе і ВНУ. Так, у Законе маюцца два параграфы, якія рэгламентуюць напісанне галосных у складанаскарочаных словах і часткова супярэчаць адзін аднаму. У § 7, п. 4, гаворыцца: «Складанаскарочаныя словы пры напісанні звычайна разглядаюцца як простыя словы з адным націскам: *зямфонд*, *лясгас*» [16, с.13]. У § 20 п. 1 арфаграфічная рэкамендацыя гучыць наступным чынам: «У абрэвіятурах скарачаныя часткі пішуцца так, як у адпаведных поўных словах: *генплан* (*генеральны*), *заапарк* (*заалагічны*), *педфак* (*педагагічны*), *ваенкам* (*ваенны камісар*), *лясгас* (*лясная гаспадарка*), *інтэрнал* (*інтэрнацыянальная паліцыя*) і інш. » [16, с. 25].

Як бачым, адно і тое ж слова (*лясгас*) прыводзіцца ў якасці прыклада і ў § 7 і ў § 20, што падштурхоўвае моўцу да суб'ектыўнасці ў выбары правільнага напісання і выклікае «узаконеную» арфаграфічную варыянтнасць. Напрыклад, абрэвіятуру, утвораную са словазлучэння *ваенны марак* адны студэнты могуць напісаць *ваянмар* (паводле правіла § 7), другія – *ваенмар* (паводле правіла § 20). Каму ў такой сітуацыі залічваць памылку? Адказ адназначны. Нікому. Бо і першыя і другія кіраваліся правіламі Закона.

Сярод прыкладаў § 20 ёсць слова *заапарк*, якое ў дадзеным выпадку не на сваім месцы, паколькі напісанне ў складанаскарочаных словах часткі *заа-* (*зоа-*) залежыць не ад поўнага слова *заалагічны*, а ад націску ў другой частцы. Калі націск прыпадае на першы склад, то пішацца *заа-*: *заалогія*, *заатэхнік*, *заасад*, *зааферма*, *зааэкспарт*; калі на другі, трэці і г.д., то пішацца *зоа-*: *зоакабінет*, *зоафакультэт*, *зоаінжынер*, *зоамагазін*, *зоапланктон*. Да ліку такіх абрэвіатур, дзе напісанне літара *о* (*а*) залежыць ад націску ў другой частцы слова, адносяцца *домработніца* (*дамашняя работніца*), *спартклуб* (*спартыўны клуб*), *спортпляцоўка* (*спартыўная пляцоўка*) і некаторыя іншыя.

З прыведзеных прыкладаў напрашваецца выснова: а ці не варта нам сёння весці гаворку пра прыныцы напісання складаных і складанаскарочаных слоў як пра самастойны прыныцы беларускай арфаграфіі, які, дарэчы, і быў прапанаваны Я.Коласам у 20-я г. XX ст. у кнізе «Методыка роднай мовы».

Трэцяе, што патрэбна асэнсаваць, – уплывы новых правілаў на іншыя ўзроўні мовы. Кожны карыстальнік беларускай мовы павінен ведаць, што арфаграфічныя інавацыі, накіраваныя на ўзнаўленне заканамерных суадносін паміж вымаўленнем і правапісам, аказалі ўплыў на:

1) гукавую арганізацыю маўлення (змяніўся склад і паслядоўнасць фанем у асобных словах – *бартар, тэндар; трыа, адажыа*, замест ранейшых *бартэр, тэндэр; трыо, адажыо*);

2) станаўленне новых арфаэпічных нормаў (*шэсцьдзесят; ініцаль; прафкам, інтэрнал; чань-чунскі, Токіа*, замест *шэсцьдзсят; ініцэль; прафком, інтэрпол; чань-чуньскі, Токіо*);

3) сістэматызацыю дзеяння такога фанетычнага закона беларускай літаратурнай мовы, як «аканне» (*стагадовы, стагалосы*, замест *стогадовы, стогалосы*);

4) стабілізацыю складовага прынцыпу беларускай графікі (*кансамэ, Мерымэ, Нью-Ёрк*, замест *кансаме, Мерыме, Нью-Йорк*);

5) нагляднасць вылучэння марфем, што патрабуе адпаведнага ўдакладнення ў марфемным слоўніку падчас яго перавыдання (*кантрасны, баласны, фарпосны* замест *кантрастны, баластны, фарпостны*);

6) складападзел (*клоўн*, раней *кло-ун*) – з’явілася больш закрытых складоў (параўн.: *фаў-на, саў-на*, раней: *фа-у-на, са-у-на*); гэты факт патрабуе перагляду асобных вывадаў, змешчаных у «Кароткай граматыцы беларускай мовы» (Мінск, 2007. С. 45), дзе адзначаецца, што на сучасным этапе ў беларускай мове дзейнічае тэндэнцыя ўтварэння адкрытых складоў;

7) лексічную сістэму беларускай літаратурнай мовы: з’явіліся новыя аманімічныя адзінкі (*катар* (хвароба) і *катар* (лодка)); адбылося папаўнення сінанімічных радоў за кошт увядзення ў якасці выключэння з правіла правапісу *ў* (*нескладовае*) і *у* (*складовае*) русізма *траур*, які не фіксаваўся ранейшымі слоўнікамі, уключэнне ў якасці ілюстрацыйнага прыкладу слова *наскі*, якое ў 70-я г. XX ст. класіфікавалася як дыялектнае.

Чацвёртае, да чаго можна прыступіць пасля тлумачэння (распрацоўкі) асноўных паняццяў, – стварыць працэдуру пабудовы аптымальнай беларускай арфаграфіі, зыходным пунктам якой, з пункту погляду тэорыі арфаграфіі, з’яўляюцца арфаграфічныя «памылкі», што сустракаюцца ў пісьмовай практыцы. Менавіта вынікі даследаванняў памылковых напісанняў у школьных і студэнцкіх работах, а таксама ў сучасным друку, інтэрнэтаўскіх матэрыялах, тыпалагізацыя памылак, дазваляць устанавіць псіхалагічныя перадумовы ў выбары напісанняў па-беларуску, г.зн. вызніць, якая арфаграфія (рускай мовы, «тарашкевіца» ці іншая) функцыянуе ў свядомасці сучасных беларусаў і аказвае значны ўплыў на выбар той ці іншай беларускай арфаграмы. Тэарэтычныя дасягненні тыпалогіі могуць прымяняцца пры ўдакладненні або стварэнні правілаў, а таксама ў методыцы вывучэння беларускай мовы.

Вывады. Пытанні тэорыі і практыкі арфаграфіі маюць сёння не толькі навуковае, але і агульнанароднае значэнне. Добрая тэорыя будзе садзейнічаць павышэнню актыўнасці і значэння мовазнаўчай навукі ў жыцці грамадства, далейшаму ўдасканаленню моўнай практыкі народа, павышэнню культуры маўлення як вялікага фактара грамадскага развіцця і культуры сучаснага грамадства.

Эфект тэарэтычнай арфаграфіі вымяраецца выйгрышам у часе і сілах вучняў і настаўнікаў пры вывучэнні арфаграфіі і граматыкі роднай мовы. Так, пры дапамозе новых метадык і ўкаранення інфармацыйных тэхналогій час, які затрачваецца на засваенне аднаго і таго ж матэрыялу, можа быць скарачаны больш чым у два разы, пры практычна 100 % засваенні.

Літаратура

1. Жураўскі А. Рэформа правапісу: як гэта было // Настаўніцкая газета. 5 чэрв. 1991. С. 1-2.
2. Доўнар В. Новыя лісты пра галоўнае // Звязда. 5 лістапада 2011. С. 7.
3. Гл.: Мечковская Н.Б. Типология графико-орфографических реформ в истории славянской письменности: фонетико-фонологические и социосемиотические аспекты / Белор. комит. славистов. Минск, 1998. 32 с. [1 с.] – (Доклады XII Междунар. съезд славистов).
4. Гл.: Клімаў І. Два стандарты беларускай літаратурнай мовы // Мова і соцыум: 36. навук. прац / Пад рэд. Я.Я. Іванова. Магілёў, 2004. С. 92-131.
5. Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929. 136 с.
6. Лёсік Я. Граматыка беларускае мовы: Фонэтыка. Менск, 1926. 134 с.
7. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія. Падр. для студ. філал. фак. ун-таў і пед. ін-таў / М.В. Бірыла, М.Г. Булахаў, П.П. Шуба. Мінск, 1961. 206 с.
8. Камароўскі Я.М. Сучасная беларуская арфаграфія. Мінск, 1985. 160 с.
9. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. для студэнтаў-завочнікаў ВНУ БССР / Пад рэд. Л.М. Шакуна. 2-е выд. дапрац. Мінск, 1985. 319 с.
10. Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мінск, 1990. 222 с.
11. Старычонок В.Д. Беларуская мова: ад А да Я: У дапамогу абітурыентам і школьнікам. Мінск, 2000. 367 с.
12. Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Л.М. Грыгор'ева [і інш.]; пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. Мінск, 2006. 559 с.
13. Цэнтралізаванае тэсціраванне. Беларуская мова: зборнік тэстаў / Рэсп. Інстытут кантролю ведаў Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Мінск, 2007. 95 с. (Школьнікам, абітурыентам, навучэнцам).
14. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы: Падручнік. Мінск, 1996. 654 с.
15. Кулеш Г.І., Ціванова Г.К. Рэпетытар па беларускай мове: фанетыка, арфаэпія і правапіс: для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання. Мінск, 2008. 128 с. (Школьнікам, абітурыентам, навучэнцам).
16. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск: Нацыянальны цэнтр прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь, 2008. 144 с.

**ПРА НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ ПРАВАПІСУ *о*
Ў СКЛАДАНЫХ СЛОВАХ: З ДОСВЕДУ РАСПРАЦОЎКІ
ЭЛЕКТРОННАЙ БАЗЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Правапіс *о* ў першых кампанентах складаных слоў у беларускай мове застаецца адкрытым і актуальным на працягу ўсяго перыяду станаўлення новай правапіснай традыцыі, закладзенай Б.Тарашкевічам першым выданнем сваёй «Беларускай граматыкі для школ». Ад гэтага часу падыходы да правапісу *о* ў вышэй абазначаным сегменце мяняліся адпаведна рэальнай вазе складаных слоў у лексічным складзе мовы і ступені абазначэння аўтараў даведнікаў у фактах моўнай статыстыкі.

У граматыцы Б.Тарашкевіча пытанні правапісу складаных слоў не атрымалі паслядоўнага апісання: аўтар абмежаваўся толькі беглымі заўвагамі: «*У рэдкіх разох зложаныя словы не падлягаюць аканьню, напрыклад: што-дня, штодзённы, гэтарочны і некаторыя новаствораныя навуковыя тэрміны: мовазнаўства, прыродазнаўства, словавытварэнне і падобн.*». Пераходзячы да пытання «акання» ў чужаземных словах увогуле, аўтар працягвае: «*Трэба думаць, што заўсёды будзе тэндэнцыя (нахіл) і, проста, жыццёвая патрэба праводзіць аканьне і ў чужаземныя словы, – і, азначыўшы цяжкасці рэалізацыі поўнага акання, дадае: – Прыдзецца, відаць, прынамсі ў некаторых разох затрымаць *о* ненаціскае, напрыклад: антолёгія (выбар вершаў – «красак») і онтолёгія («навука аб быццці»).* Тутака вельмі характэрны прыклад такіх беларускіх слоў, як мовазнаўства, прыродазнаўства і падобныя (*о не пад націскам!*)» [1, парагр. 94, 97].

Праблема правапісу *о* ў першай частцы складаных слоў упершыню была ясна акрэслена ў працы Правапіснай камісіі (1930) [2], аднак пэўных крытэрыяў выбару варыянтаў напісання аўтары не даюць, акрамя некалькіх прыкладаў «акання» ў даўно засвоеных словах і некалькіх слоў, дзе належыць пісаць *о* як «у наватворах, у якіх адчуваюцца абедзве складовыя часткі» (*чырвонаармеец, прыродазнаўства, трохпавярховы, штодзённы*). Такім чынам фактычна былі паўтораны лапідарныя выказванні Б.Тарашкевіча. Зрэшты неразвітасць квантытатыўных метадаў у тагачаснай лінгвістыцы і асабліва недахоп лінгвістычнай статыстыкі непазбежна выракалі і будуць выракаць у далейшы час расплывістасць азначэнняў у сферы правапісу складаных слоў.

У зацверджаных нормах правапісу 1933 г. упершыню напісанне складаных слоў было звязана з наяўнасцю пабочнага націску ў першым

кампаненце і якасцю апошняга кампанента слова: «Калі другая частка складанага слова ўжываецца асобна, тады першая частка мае пабочны націск, пад якім у даным слове аднаўляецца этымалагічны галосны. У гэтым выпадку абедзве часткі слова падлягаюць асобна правілу аб аканні і яканні» [3, парагр. 39]. «Калі другая частка складанага слова з'яўляецца скарачаным словам або самастойна не ўжываецца, тады ўсё слова і вытворныя ад яго пішуцца як простыя...» [3, парагр. 39]. У прыведзеных вышэй палажэннях, як нам падаецца, знайшоў адлюстраванне лексікаграфічны досвед, набыты пры стварэнні Расійска-беларускага слоўніка [4]. Перш за ўсё прасочваецца памкненне паменшыць, калі не прадухіліць, рассяроджванне складаных слоў з першымі кампанентамі аднолькавага паходжання па розных частках слоўнікавага рэестру. На гэта менавіта скіраваны прынцыпы падлягання абедзвюх частак складанага слова «правілу аб аканні і яканні» і напісання слоў з самастойна неўжыванымі другімі кампанентамі як простых слоў.

Рэальную апрабачку прадпісанні Правапісу-1933 прайшлі ў руска-беларускім слоўніку А.Александровіча [5], першым выданні арфаграфічнага слоўніка [6] і асабліва ўсебакова ў першым выданні акадэмічнага руска-беларускага слоўніка [7]. Як можна меркаваць, пры яго ўкладанні выявіліся і «белыя плямы» – недасказанасці і прагалы ў вызначэннях, звычайныя ў правапісных кодэксах і для моў з больш даўняй правапіснай традыцыяй.

Рэалістычнымі і празорлівымі падаюцца погляды Я.Коласа, які ўпершыню ўключыў у т. зв. прынцыпы арфаграфіі прынцып напісання складаных слоў і ясна ўказаў на немагчымасць дакладнай і ўсёабдымнай рэалізацыі напісання згодна з вымаўленнем [8]. Мы мяркуем, што такія творчы, «незашораны» падыход пісьменніка да інтэрпрэтацыі палажэнняў Правапісу-1933 быў рэалізаваны пры рэдагаванні першага выдання акадэмічнага руска-беларускага слоўніка (1953 г.), дзе пісьменнік фактычна ўзначальваў рэдакцыйную камісію.

Ускосным пацверджаннем такога меркавання з'яўляецца **сістэмна розны** паказ лексемаў з першым кампанентам *тонкі-*, *чорны-* і пад. у руска-беларускім слоўніку [РБС-53] і арфаграфічным слоўніку [АС-48] (рэдакцыя К.Крапівы):

АС-48: *танканогі, танкарунны, але тонкаструнны; таўстагубы, таўсташыі;*

чарнабароды, чарнабровы, чарнавалосы, чарнавокі, чарनावусы, чарнагрывы, чарнакрылы, чарнаморац, чарнасоценец, але: чорнакніжнік, чорнарабочы;

*раўнабедраны, раўнабокі, раўнадушинасць, раўнаплечы, раўнапраўе,
раўнапраўны;
баваўнаводства, малатабоец; саламатрэс;*

РБС-53: *тонканогі, тонкарунны, тонкаструнны;
тоўстагубы, тоўсташыі;
чорнабароды, чорнабровы, чорнавалосы, чорнавокі, чорनावусы,
чорнагрывы, чорнакрылы, чорнаморац, чорнасоценец;
роўнабедраны, роўнабокі, роўнадушинасць, роўнаплечы, роўнапраўе,
роўнапраўны;
бавоўнаводства, молатабоец; саломатрэс.*

Прыведзеная выбарка дазваляе сцвярджаць, што лінія падзелу ўтварылася на грунце рознага разумення выразу «*калі другая частка складанага слова... самастойна не ўжываецца*». Можна меркаваць, што сістэмна-творчы абагульняльны падыход Я.Коласа сутыкнуўся з рэгіянальна-вытворным («у нас так не гавораць») досведам укладальнікаў арфаграфічнага слоўніка. Натуральным выхадам з гэтай сітуацыі магло б быць удакладненне вызначэнняў, фармаванне спісаў выключэнняў ва ўмовах вольных абмеркаванняў і дыскусій у шырокім коле спецыялістаў. Аднак далейшае развіццё пайшло па іншым сцэнарыі. У рэдакцыі Правілаў 1959 г. былі абраны іншыя крытэрыі, якія абапіраюцца на «правіла пазіцыі націску ў другім кампаненце складанага слова» (*наша азначэнне*): націск на першым складзе, уключна з аднаскладовымі кампанентамі, – праводзіцца аканне; націск на іншым складзе – у першым кампаненце ўзнікае пабочны націск, напісанне *о* захоўваецца або адбываецца яго этымалагічнае аднаўленне.

Наш аналіз слоў-прыкладаў, якія ілюструюць правілы напісання складаных слоў паводле рэдакцыі 1959 г., прынамсі прэфіксаідаў *мота-* і *фота-*, паказвае, што датычныя складаных слоў фармулёўкі мелі значны метадалагічны ўплыў з боку арфаэпічнага слоўніка рускай мовы [9], выпушчанага першым выданнем пад рэдакцыяй Р.Аванесава ў 1955 г.

Досыць падрабязны крытычны агляд адлюстравання складаных слоў у слоўніках прыведзены ў іншым месцы [10, 11]. Мы адзначым тут толькі некаторыя прынцыповыя моманты.

Перафармуляванне правілаў напісання складаных слоў у рэдакцыі Правілаў 1959 г., на нашу думку, абцяжарыла праблему адэкватнага напісання складаных слоў, аднак набор абмежавальных заўваг у тэксце ўсё ж дазваляе ў балышыні выпадкаў, абапіраючыся на здаровы сэнс і кампетэнцыю галіновых спецыялістаў, выбіраць слушныя рашэнні. На жаль, шабланізацыя падыходаў і кіраванне «літарай», а не «духам»

прадпісанняў, непераадольнае і пакуль пашыранае ўяўленне «няма слова ў слоўніку – няма ў мове» – усё гэта стварыла рэальныя цяжкасці для выкарыстання роднай мовы ў навучанні дакладным навукам з іх павышанай канцэнтрацыяй складаных слоў-тэрмінаў. Адзін паказальны прыклад: у нашых слоўніках не фіксуюцца прэфіксы *орта-*, *окси-*, *гидрокси-* і інш., без якіх нармальнае выкладанне хіміі ў школе немагчыма (!).

Як жа абыходзяцца нашы метадысты? У «Хімічным слоўніку навучэнца» (Мінск: Народная асвета, 2004) на с. 247 пры артыкуле «Фталевыя кіслоты» знаходзім формулу *ортафталевой кіслаты* (так належала б пісаць згодна з хімічнай тэрміналогіяй) з падмалюнкавым надпісам *о-ф. кіслата*. Выдатна ведае складальнік, бо спецыяліст, як трэба пісаць і прамаўляць тэрмін, але ж выбраў назву-рэбус, каб не парушаць правілы¹. Вось і гуляюць па падручніках словы-рэбусы і ўсемагчымыя «*вальтметры*», хоць мераем мы *вольты*. Чаму ж здзіўляцца, калі нашы дзеткі і іх бацькі прагматычна выбіраюць рускую мову навучання...

Сучасныя змены ў тэхніцы і грамадстве абумоўліваюць генерацыю соцень і тысячаў складаных слоў у суседніх мовах, здольных перацякаць у нашу па прынцеце спалучаных судзінаў. «Цана пытання» вельмі высокая [12]: больш за 50 працэнтаў новаўтвораных слоў з'яўляюцца складанымі; больш за 19 тыс. складаных слоў папоўнілі слоўнікавы рээстр рускай мовы ў другой палове ХХ – пачатку ХХІ ст.; паводле даследаванняў М.Свірыдовіч, агульная колькасць складаных слоў у расійскіх слоўніковых выданнях перасягнула 69 тыс. Паводле ацэнак С.Шакуды [13], колькасць кампазітных слоў у Слоўніку беларускай мовы [СБМ-87] складае да 15 %. Згодна з нашымі падлікамі, у чатырохтомавым «Вялікім тлумачальным слоўніку рускай мовы» Т.Яфрэмавай, выдадзеным у 2006 г. (180 000 слоўніковых артыкулаў), вылучана 582 пачатковых і 211 канцавых кампанентаў складаных слоў. У нашай уласнай базе беларускай мовы ўтрымліваецца больш за 500 слоў з суфіксаідам *-логія*, а з улікам вузкасפעцыяльнай лексікі – больш за 900 слоў.

У апісаным кантэксце павінна быць ясна, што надзённая задача – унармалізаваць напісанне ўсяго мноства складаных слоў, пазбягаючы прамых парушэнняў міжнародных нормаў напісання тэрмінаў² і ўтварэння непажаданай аманіміі (*нарадалюбства* – *народалюбства*), – выклікае

¹ Згодна з правіламі, укладальнік мусіў бы напісаць *ортафталевая кіслата*, што цалкам непрымальна для прафесіянала ў дакладных навуках.

² Напрыклад, ІЮПАК (Міжнародная хімічная наменклатура).

вялікія цяжасці ў рамках некалькіх сціслых азначэнняў і абмежавальных заўваг да іх, што ўтрымліваюцца ў рэдакцыі Правіл 1959 г.

Тым цяжэй уявіць алгарытм дзеяння карыстальніка, якому згодна з новай рэдакцыяй Правіл беларускай арфаграфіі (2008) неабходна вызначыцца, ці «выразна праяўляецца пабочны націск», або скарыстацца слоўнікам – найбольш кансерватыўным і неаператыўным сродкам з «хранічным комплексам непаўнаты». Неабходна ўлічваць складанасці выяўлення пабочнага націску (яго праяўленне і выразнасць залежаць ад тэмпу прагаворвання, месца слова ў сказе¹) і ўсведамляць, што значны, калі не пераважальны, пласт складаных слоў амаль ніколі не вымаўляецца голасна: гэтыя словы, асабліва ў спецыяльных тэкстах, павінны ўспрымацца графічна-візуальна і лёгка супастаўляцца са сваімі эквівалентамі ў англійскай і рускай мовах. Да таго ж умовы ўзнікнення пабочнага націску ў кампазітных словах – наколькі можна меркаваць з чатырохтомавага бібліяграфічнага паказальніка «Беларускае мовазнаўства» (Мінск, 1967 – 2004) – у беларускай акцэнталогіі сістэмна не разглядаліся, арфаэпічныя слоўнікі беларускай мовы, у якіх і мог бы паказвацца пабочны націск, ніколі не выдаваліся. Перанос прасадыхных мадэляў рускай мовы на беларускую, відавочна, не мае дастатковага ўгрунтавання: **о** ў перадапошніх кампанентах сапраўды заўсёды мае пабочны націск, аднак пытанне палягае ў іншай плоскасці – **як вызначыць** наяўнасць пабочнага націску, каб у адпаведным выпадку ўжыць **о** ў кампаненце, што стаіць перад першым націскным складам другога кампанента.

Вышэй сказанае дае падставу канстатаваць, што праблемы правільнага напісання складаных слоў для карыстальнікаў і практычных работнікаў кнігавыдавецкай галіны фактычна ўскладніліся. Патрэба больш поўнай спецыфікацыі выпадкаў напісання **о** ў складаных словах відавочная.

Мы вылучым у гэтым месцы, як здаецца, адзін з найбольш канфліктагенных аспектаў² арфаграфіі складаных слоў: правапіс слоў з

¹ Параўнаем прыклады ў карэктным, на нашу думку, напісанні: *мароза- і цеplastойкасць, цепла- і марозастойкасць, марозастойкасць, цеplамарозастойкасць; нейтрона- і электронаграфія, нейтронаграфія, электронаграфія; салома- і сіласарэзка, саломарэзка, саломасіласарэзка.*

² Спашлемся, напрыклад, на вядомы артыкул А.Падлужнага [11], дзе прыведзены яскравыя прыклады страчвання сувязі з кампанентаўтваральнымі словамі (скажоныя кампаненты ў дужках са знакам пыталніка) і паказаны карэктныя варыянты напісання: *абароназдольнасць (абарана-?), горналыжны (гарна-?), марозастойкі (мараза-?)* і інш. Шматлікія прыклады ўтрымлівалі і нашы аналітычныя запіскі, накіраваныя ў Прэзідыум НАН Беларусі і камісію па адукацыі, культуры, навуцы і

двух-, трох-, чатырохскладовымі і г.д. першымі кампанентамі, утворанымі ад самастойных адзінак. Іншыя аспекты, у тым ліку напісанне прэфіксоідных першых кампанентаў з пабочна-націскным *о*, будуць разгледжаны ў нашых іншых публікацыях. Папярэдне зазначым толькі, што спіс такіх кампанентаў далёка не вычэрпваецца традыцыйна згадванымі *мота-*, *фота-*, *контр-* і некалькімі іншымі.

Такім чынам, сучасная прадстаўленасць у нашай і суседніх мовах складаных слоў і шырокія магчымасці іх утварэння вымагаюць **пільнага** перагляду правіл напісання перадапошніх кампанентаў складаных слоў.

Рацыянальны шлях – аднаўленне для трох- і шматскладовых першых кампанентаў падыходу, сфармуляванага ў Правапісе-33: перадапошнія часткі складаных слоў пішуцца як асобныя словы, ад якіх паходзяць гэтыя часткі, з *тым, аднак, змяненнем*, што гэтае правіла рэалізуецца незалежна ад віду апошняга кампанента – ужываецца ён як самастойнае слова ці з’яўляецца звязаным кампанентам.

Праілюструем сказанае на максімальна шырокіх (але не вычарпальных) падборках слоў, вылучаючы кампазітаўтваральныя словы тлустым шрыфтам. Скаротамі РБС-28, РБС-53 пазначаюцца словы¹, якія пададзены ў расійска-беларускім слоўніку [4] і першым выданні акадэмічнага руска-беларускага слоўніка [7]. Надрадковым знакам «+» (плюс) пазначаны словы патэнцыйнага фонду, якія звычайна абміналіся ўкладальнікамі слоўнікаў з нежадання «парушаць правілы» ці падаваліся па-канфармісцку з «сумнеўным» *а*, як сведчаць шматлікія прыклады, прыведзеныя ў [10, 11].

1. Складаныя словы з трохскладовымі² пачатковымі кампанентамі:

азон (*азонаскоп*⁺, *азонасфера*⁺, *азонастойкі*⁺), **азот** (*азотабактар*, *азотаметр*), **бетон** (*бетонапомпа*⁺, *бетонабойны*⁺, *бетонавоз*⁺), **вагон** (*вагонамыйны*⁺, *вагоназборачны*⁺), **гарох** (*гарохамыйка*⁺, *гарохаплодны*⁺, *гароха-seяльны*⁺), **закон** (*законадаўчы*, *законадавец* [РБС-28, РБС-53], *законамернасць* [РБС-53]), **кардон** (*кардонарэзка*⁺, *кардонаробчы*⁺), **мангол** (*манголазнаўства* [РБС-53]), **мароз** (*марозастойкі*⁺, *мароза-* і

навукова-культурным прагрэсе Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу РБ падчас распрацоўкі новай рэдакцыі Правіл. Частка гэтых прыкладаў увайшла ў тэкст новай рэдакцыі Правіл.

¹ Мы трымаемся той думкі, што арфаграфічныя прэцэдэнты ў напісанні складаных слоў у РБМ-53 і РБС-28 – найлепшая аснова для ўдакладнення правілаў арфаграфіі ў гэтым сегменце лексікі на сучасным этапе.

² У агульную колькасць складоў першага кампанента ўваходзіць таксама склад, утвораны злучальнымі галоснымі *а* і *е(я)*

зімастойкась⁺), **матор** (маторазборачны⁺, маторалёт⁺, маторафобія⁺), **народ** (народалюбства⁺, народапраўства [РБС-28]; народаволец [РБС-53]), **нейтрон** (нейтронаграфія⁺), **рамонт** (рамонтаздольнасць⁺), **расход** (расходамерны⁺), **рэкорд** (рэкордаманія⁺), **усход** (усходазнаўства [РБС-53]), **футбол** (футболаманія⁺)

азотны (азотнакіслы), **аснова** (асноватворны⁺), **бавоўна** (бавоўнасеянне, бавоўна- і рысасеянне⁺; бавоўназдача, бавоўнароб, бавоўнасеючы [РБС-53]), **балота** (балотазнаўства⁺, балотаход⁺), **высокі** (высокагорны, высокапробны, высокаскорасны [РБС-53], высокамоўнасць [РБС-28]), **глыбокі** (глыбокаводны, глыбокадумнасць [РБС-53]), **іголка** (іголkabрух⁺, іголканосны⁺), **карозія** (карозіястойкі⁺), **карона** (каронастойкась⁺), **кароткі** (кароткагрывы, каротканогі, кароткафокусны [РБС-53]), **надвор'е** (надвор'ястойкі⁺), **падлога** (падлогамайны⁺), **парода** (пародаспуск⁺), **прырода** (прыродазнаўчы), **салодкі** (салодкамоўны, салодкакорань [РБС-53]), **салома** (саломакрутка, саломапрэс, саломатрэс [РБС-53]), **свабода** (свабодалюбны, свабодамысны [РБС-53]), **халодны** (халоднакроўе, -кроўныя [РБС-53]), **чырвоны** (чырвонагубы, чырвоназём [РБС-28, РБС-53], чырвонадрэўшчык, чырвоналомкасць [РБС-53]), **шырокі** (шырокалісты, шырокаплечы [РБС-28, РБС-53]), **Японія** (японазнаўца⁺)

вобраз (вобразатворчы⁺), **жолаб** (жолабамер, жолабабрухія), **кобальт** (кобальтаносны⁺), **кокан** (коканапрад⁺), **колас** (коласавед), **колер** (колеразнаўства⁺, колерамузыка⁺), **комплекс** (комплексамётрыя⁺), **конус** (конусакупал⁺), **корань** (кораняножка, кораняплодны, коранярэзка¹ [РБС-53], **коране-** і **клубняплоды**⁺, **клубне-** і **кораняплоды**⁺), **корпус** (корпусазборачны) **лопасть** (лопасцяхвосты⁺ гекон), **попел** (попелавоз⁺), **робат** (робататэхніка⁺), **ролік** (ролікадром⁺, роликастужачны⁺), **солад** (соладавоз⁺, солладасушня⁺), **стронцый** (стронцыяносны⁺), **тропік** (тропікастойкі⁺), **холад** (холаданосьбіт⁺, холадатэхніка⁺), **шчолач** (шчолачастойкась⁺)

воблака (воблакамер⁺), **возера** (возеразнаўства⁺), **волава** (волаваносны⁺), **воцатны** (воцатнакіслы⁺), **золота** (золатадоларавы⁺, золатаносны, [РБС-28, РБС-53], золаташвейны [РБС-53], золаташвачны [РБС-28]), **фосфарны** (фосфарнакіслы⁺)

¹ Злучальная *e* выпраўлена паводле існага правапісу.

2. Складаныя словы з чатырох- і шматскладовымі пачатковымі кампанентамі:

абарона (абароназдольнасць⁺), **гародніна** (гароднінамыйны⁺)

вуглярод (вугляродапласт⁺), **ізатоп** (ізатопасховішча⁺), **кісларод** (кіслародамер⁺), **паравоз** (паравозазборачны⁺), **электрон** (электронаграфія⁺)

гісторыя (гісторыяметрыя⁺, гісторыясофія⁺), **ніобій** (ніобіяносны⁺), **эрозія** (эрозіястойкі⁺)

3. Гэтаму ж падыходу пераважна адпавядаюць двухскладовыя¹ пачатковыя кампаненты. Аднак частка слоў, адносна нешматлікая, можа захоўваць традыцыйнае напісанне паводле правіл Правапісу-59.

блог (блогасфера⁺), **бор** (борапластык⁺), **гной** (гноякроўе, гнояродны [РБС-53]), **знос** (зносастойкі⁺), **код** (кодаімпульсны⁺, кодаскоп⁺), **кокс** (коксагазавы), **конь** (коняферма, але канявод [РБС-53]), **корм** (кормамыйня, кормасклад), **крок** (крокамер⁺), **кроў** (кроважэрны, крованівец [РБС-53]), **лом** (ломаздатчык⁺), **рок** (рокаманія⁺), **ромб** (ромбаклаз⁺), **рот** (ротаглотка⁺, ротаногія [РБС-53]), **соль** (соляпромысел, але салявар, салякоп, салясос [РБС-53]), **сорт** (сортазнаўства⁺, сортазмена [РБС-53]), **твор** (творакрадства), **ток** (токаздымнік⁺, токаздымны⁺), **торф** (торфасклад⁺, торфахімія⁺, торфапомпа, торфатук [РБС-53], але тарфарэз, тарфасос [тамсама]), **хром** (хромарудны⁺), **шок** (шокагенны⁺)

бомба (бомбакіданне, -скідвальнік, але бамбавоз [РБС-53]), **бочка** (бочкамыйня⁺, бочкатара⁺), **бронза** (бронзалітны⁺ [пар. СБМ-87: срэбралітны]), **бронха** (бронхалёгачны⁺), **водны** (водналыжнік), **вока** (вокамгненны, вокамер [РБС-53]; вокарухальны), **воля** (волялюбны⁺), **воспа** (воспаносьбіт⁺), **воўна** (воўнамыйка, воўнаткацкі [РБС-53]), **горны** (горналыжнік), **гронка** (гронкакветны⁺, гронканосны⁺), **дробны** (дробназубы, дробналісты, дробнашэрсны [РБС-53]), **збожжа** (збожжасклад, збожжасховішча [РБС-53]), **зорка** (зоркалёт⁺, зоркаманія⁺), **зрослы** (зрослалісты⁺), **колі** (колііндэкс⁺, колітэст⁺), **кропля** (кроплястойкі⁺, кроплязборнік⁺), **кроўны** (кроўнароднасны⁺), **мова** (моватворчы), **мора** (моралавец, мораплаўства [РБС-53], але мараходны [тамсама]), **морква** (морквасеяльны⁺), **моцны** (моцнадзейны,

¹ Гаворка ідзе ў гэтым выпадку пра абмежаваны спіс кампанентаў (вода-/вада-, доўга-/даўга-, поўна-/паўна і інш.).

моцнатакавы [РБС-53]), **новы**¹ (новаворны, новавыдадзены, новагрэцкі, новакаін [РБС-53], новаствораны, новаспечаны [СБМ-87]), **норма** (норматворчасць⁺), **нота** (нотаграфія⁺), **ода** (одапісец⁺), **позна** (познаспеласць, познаспелы, познацвет [СБМ-87]), **пора** (порапластык⁺, порапласт⁺, порамер⁺), **роўны** (роўнавага, роўнадушны, роўнаплечы, роўнацэнны, роўначленны мат. [РБС-53]), **слова** (словатворчасць, словалітны [РБС-53]), **сода** (содавар⁺), **сонца** (сонцапёк, сонцацвет [РБС-53]), **сорга** (соргасеянне⁺), **сота** (сотаблочны⁺), **спора** (споралісцік, спораносец [РБС-53], але спарафіл, спарафіт [тамсама]), **тонкі** (тонканогі, тонкапрад, тонкастволы, тонкасценны, тонкаструнны, тонкатрубны, тонкашыі, тонкашэрсны [РБС-53]), **форма** (формацэх⁺, формаімпульсны⁺, форма- і гідрапласты⁺, форма- і зносастойкасць⁺), **школа** (школазнаўства⁺).

Мы ўсведамляем, што вылучаныя прапановы, менавіта датычныя некаторых двухскладовых пачатковых кампанентаў, могуць быць успрыняты неадназначна. Трэба ў такім разе разгортваць дыскусію, ладзіць абмяркоўванні ў пазаведамасным фармаце², фармаваць спісы выключэнняў і дасягаць згоды. Бо цана пытання – **выжыванне мовы** праз павышэнне яе канкурэнтаздольнасці ў сферах, што выходзяць за межы прыгожага пісьменства: навука і адукацыя ўсіх узроўняў, справаводства, журналістыка і г.д. Не варта непакоіцца, што змяняцца ў бок ускладнення правілы правапісу складаных слоў, з'явяцца спісы выключэнняў. Такія заклапочанасці не новыя таксама ў мовах з больш даўняй правапіснай традыцыяй і не раз адзначаліся як перабольшанне ў каментарыях вядучых лінгвістаў, у тым ліку і ініцыятара ўдакладненняў у рускай арфаграфіі У.Лапаціна [14]: «Арфаграфія натуральнай мовы не можа быць чыстай, несупярэчлівай і прычасанай. ...Не менш важны і

¹ Паказальна, што ў арфаэпічным слоўніку пад рэд. Аванесава і Ожагава [9] лексемы *новоизданный* і *новогреческий* падаюцца без пабочнага націску, а ў іншых расійскіх арфаэпічных слоўніках (гл., напрыклад: Каленчук М.Л., Касаткина Р.Л. Словарь трудностей русского языка. Москва: Русский язык, 2001) з пабочным націскам на першым складзе. Відочная наяўнасць пабочнага націску ў кампаненце *новы-* ў складаных словах з дзеепрыметнікавымі апорнымі кампанентамі з націскам на першым складзе *-выбраны, -выдадзены, -выданы, -вынайдзены, -спечаны, -створаны* паставіла складаную праблему перад укладальнікамі СБМ-87. У выніку частка слоў прыведзена ў напісанні *нова-* (*новаспечаны, новаствораны*), астатнія – у напісанні *нава-* (*нававыбраны, нававыдадзены і інш.*).

² Мы лічым увагуле, што аб'яднаны патэнцыял беларускіх мовазнаўцаў ВНУ павінен мець больш значны ўплыў у нармалізацыйным працэсе, у тым ліку пры наспелым выданні новага вялікага тлумачальнага слоўніка. Раней мы ўжо выказваліся пра неабходнасць пазаведамаснага каардынацыйнага органа (Роднае слова. 2010. № 7. С. 55).

заўсёды актуальны другі аспект гэтай праблемы: ці трэба імкнуцца да спрашчэння арфаграфіі дзеля палягчэння працэсу яе засваення, як да нейкай панацэі ад непісьменнасці людзей?»

Літаратура

1. *Тарашкевіч Б.* Беларуская граматыка для школ. Выд. 5, перароб. і пашыр. Вільня, 1929. 136 с.
2. Беларускі правапіс: Праект / Беларуская акадэмія навук. Мінск, 1930. 58 с.
3. Правапіс беларускай мовы / Беларуская акадэмія навук, Інстытут мовазнаўства. Мінск, 1934. 45 с.
4. Расійска-беларускі слоўнік / Укладальнікі С.Некрашэвіч, М.Байкоў. Мінск, 1928. VIII+728 с.
5. Руска-беларускі слоўнік / пад рэд. А.Александровіча; АН БССР. Мінск, 1937. 494 с.
6. *Суднік М.Р., Лобан М.П.* Арфаграфічны слоўнік / пад рэд. К.К. Крапівы. Мінск, 1948. 262 с.
7. Руско-белорусский словарь / под ред. Я.Коласа, К.Крапивы, П.Глебки. Москва, 1953. 787 с.
8. *Мицкевич К.* Методыка родной мовы. Мінск, 1926. 139 с.
9. Русское литературное произношение и ударение: ок. 50 000 слов / под ред. Р.И. Аванесова и С.И. Ожегова. Москва, 1955. 580 с.
10. *Саўка З.Ф.* Правілы левапісу // Arche-Пачатак. 2007. № 1-2 (53). С. 32-63.
11. *Падлужны А.І.* Традыцыі ва ўдасканаленні беларускага правапісу // Роднае слова. 2005. № 8. С. 44-48.
12. *Джафаров М.М.* Сложные слова как объект лингвистического исследования // Вестник Бакинского университета. Сер. гуманитар. наук. 2006. № 4. С. 12-16.
13. *Шакуда С.* Складаныя назоўнікі ў сучаснай беларускай мове (на фоне ўсходнеславянскіх і польскіх распрацовак кампазітаў). Варшава, 2005. 286 с.
14. *Лопатин В.В.* Русская орфография: задачи коррективки // Новый мир. 2001. № 5.

Скарачэнні

АС-48 – гл. [6]; **РБС-28** – гл. [4]; **РБС-53** – гл. [7]; **СБМ-87** – Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. Мінск, 1987. 903 с.

**БРУНА, ВІКА, КАРЛА – ЁН ЦІ ЯНА?
ГЕНДЭРНЫ АСПЕКТ АДАПТАЦЫІ НЕНАЦІСКНОГА
ФІНАЛЬНАГА -О**

Гісторыя пытання

Іншамоўнае ненаціскае **-о** ў беларускім правапісе, на жаль, перажыло даволі бурлівую гісторыю. Як вядома, у граматыцы Тарашкевіча іншамоўнае **о**, як правіла, перадавалася нязменна. Аднак у сярэдзіне 1920-х гг. узняліся галасы на карысць правядзення акання і ў запазычаннях, што абгрунтоўвалася патрэбамі лікбезу і хутчэйшай беларусізацыі новадалучаных да БССР этнічна беларускіх тэрыторыяў РСФСР. Акадэмічная канферэнцыя 1926 г. падтрымала правядзенне акання, але ў фінальнай пазіцыі прапанавала пакінуць **о**. Гэтае рашэнне знайшло адлюстраванне ў праекце правапісных зменаў 1930 г. (яго часам называюць Праектам Некрашэвіча): «На канцы чужаземных слоў ненаціскае “о (ё)” захоўваецца: Прыклады: *радыё, трыё, солё, нэто, бруто, какао, фράнко, інкогніто*¹» [1, с. 31].

Як вядома, амаль усе стваральнікі Праекту 1930 г. былі рэпрэсаваныя, а сам дакумент быў названы нацдэмаўскім і аддадзены на шальмаванне.

У 1933 г. з’явіўся новы праект (не блытаць з рэформаю 1933 г.!), які не толькі захаваў цытаванае правіла праекту 1930 г., але і расшырыў зону захавання зыходнага **о** – коштам выпадкаў графічнага **ё**: «Ненаціскныя **ю, жо** [у] чужаземных словах захоўваюцца нязьменнымі: *лёгічны, апалёгэт, пэдолёг, ётаваны, лёкамабіль, блёкнот, блёкада, солё*» [2, с. 21]. І гэты дакумент, і яго аўтары зазналі прыблізна такія ж лёсы, што і Праект 1930 г.

У ходзе рэформы 1933 г. вярнуліся да фармулёўкі «нацдэмаўскага» Праекту Некрашэвіча, пакінуўшы **-о** ў фінальнай пазіцыі: *нето, інкогніто, радыё, трыё* [3, с. 18]. У такім напісанні пералічаныя словы трапілі ў першы акадэмічны лексікаграфічны даведнік «Руска-беларускі слоўнік» пад рэдакцыяй Андрэя Александровіча (1937).

Адметна, што наступныя праекты рэформы беларускага правапісу (1939 і 1940 гг.), якія меліся працягнуць русіфікацыйны вектар рэформы 1933 г., пакінулі гэтае правіла без зменаў. Захаваў гэтую лінію і першы ў гісторыі беларускай лексікаграфіі арфаграфічны слоўнік 1948 г. Лобана і Судніка пад рэдакцыяй Крапівы. Змешчаны ў якасці прадмовы да гэтага

¹ Тут і далей вылучэнне тоўстым шрыфтам нашае (З.С.).

выдання шырокі арфаграфічны нарыс, які стаў першым пасляваенным кадыфікацыйным кодэксам, патрабаваў захоўваць канцавы **о**: «у нязменных словах [іншамоўнага паходжання] *бру́то, нэ́то, інко́гніто, дына́мо, фо́то*, <..> *Осло, Барне́о*» [4, с. 20].

Але праз тры гады Праект 1951 г., які ў выпадку прыняцця працягнуў бы русіфікацыю беларускай арфаграфіі, адлюстравалі змену у стаўленні да **-о**: «Ненаціскае **О** перадаваць праз **А** незалежна ад паходжання слова <..> На канцы нязменных слоў: *брута, нета, інкогніта, дзінама, фота, алегра*; у тым ліку і ва ўласных імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах: *Марка, <..> Лёзна, Маладзечна¹, Арынока, Сан-Францыска, Осла, Конга, Глазга, Чыкага*». І ўсё ж Праект пакідаў для фінальнага **о** нейкую прастору: «Выключэнне: канцовае **О** пасля галоснай захоўваецца без змены: *радыо, капрычыо, трыо, Антоніо, Барнео, Більбао, Ватэрлоо, Токіо, Цындао, Мінданао, Мао, Цао* і інш. [5, с. 5]. Кадыфікавалі гэтую прапанову праз змены 1957 – 1959 гг. практычна ў той жа фармулёўцы [6, с. 8, 9, 18]. І нарэшце правапісны Закон 2008 г. скасаваў і выключэнне [7, с. 7], праўда, пакінуў ненаціскае **-ё**: *радыё* [с. 67], *Віторыё* [с. 44].

Матывацыя

Разгледзім матывы скасавання ненаціскага **-о** на карысць **а**.

1. **«Поўнае правядзенне акання спрашчае правапіс»**. Звычайна змены ў беларускім правапісе рабіліся ў імя спрашчэння: каб шырокія народныя масы атрымалі самы просты шлях да пісьменнасці. Калі на пачатку ХХ ст. такое абгрунтаванне выглядала рэзонным, хоць і не бяспрэчным, то перанясенне такога падыходу ў ХХІ ст., калі шырокія народныя масы ўжо даўно авалодалі пісьмом і ўзяліся за авалоданне замежнымі мовамі, – як найменш праява анахранізму. Сёння нельга мысліць катэгорыямі, якія выглядалі мэтазгоднымі стагоддзе таму – у пару пераважнае непісьменнасці беларусаў.

Ад беларускага правапісу цягам усяго ХХ ст. патрабавалі спрашчэння, спрашчэння і спрашчэння. Аднак мова – гэта найскладанейшая сацыяльна-прыродная з’ява, і калі мы бярэмся адлюстроўваць яе графічнымі сродкамі, то наіўна чакаць, што такі найскладанейшы механізм можна апісаць пры дапамозе дзясятка прымітыўных правілаў. Гэта такі ж абсурд, як патрабаваць ад законаў механікі спрасціцца, каб імі мог авалодаць дзетсадавец.

2. **«Оканне не характэрнае для беларускай мовы»**. Гэта не зусім так. Канцавое оканне (*бацьк[о], першаг[о], віднел[о], мног[о]*) – нярэдка

¹ Звяртае на сябе ўвагу залічэнне беларускіх тапонімаў да катэгорыі нескланяльных.

з’ява на беларускай дыялектнай прасторы: гэта адна з найважнейшых фанетычных рысаў паўднёва-заходняга дыялекту, што ахоплівае больш за траціну тэрыторыі сучаснай Беларусі [8, карты № 14, 94]. Гісторыкі беларускае мовы ведаюць, што канцавое оканне ў вялікай ступені было ўласцівае беларускаму пісьму дакадыфікацыйнае пары: яго мы назіраем і ў «Мужыцкай праўдзе» Каліноўскага, у гутарках «Пра багацце і беднасць», «Аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць», спарадычна ў газетах «Наша доля» і «Наша ніва», у шэрагу кніжных выданняў. Канцавое оканне знаходзім нават у першых беларускіх граматыках – аўтарства А.Луцкевіча [9] і Б.Пачобкі [10].

3. «Аканне – найважнейшая фанетычная рыса беларускае мовы, таму яе трэба абавязкова адлюстроўваць на пісьме». Аканне не выключна беларуская з’ява, яно ўласцівае і расейскай мове; толькі ў беларускай аканне адлюстроўваецца на пісьме, а ў расейскай – не. Праўда, у расейскай літаратурнай мове яно мае крыху іншы характар (моцная рэдукцыя), чымся ў сярэднебеларускіх гаворках.

Плануючы ўносіць нейкія змены ў правапіс, трэба выразна сабе ўяўляць, дзеля якой мэты гэта робіцца, трэба спрагназаваць, якую тэктоніку такія змены ў мове абудзяць. Графіка – магутны інструмент уплыву на маўленне, у т. л. дзейсны сродак захавання ў вербальнай мове тых фанетычных рысаў, якім пагражае сціранне пад уплывам вонкавых чыннікаў. У 1926 г., калі вырашылі правесці аканне ў іншамоўнай лексіцы, гэта рабілася дзеля павышэння механічнасці пісьма для мільёнаў непісьменных людзей.

Сёння нашыя сучаснікі, аўтары Закону 2008 г., працягнулі той жа «акальны» вектар, фанетызуючы пісьмо там, дзе маўленню дэфанетызацыя (у нашым выпадку – страта акання) аніяк не пагражае. Як не мае сэнсу, скажам, замацоўваць на пісьме аглушэнне канцавых зычных, бо яно і так адбываецца, таму што гарантам яго механічнай, не абапёртай на графіку рэалізацыю выступае тая ж фанетычная рыса ў расейскай мове. Гэтак жа не мае сэнсу яшчэ больш замацоўваць аканне – яго існаванню ў маўленні нічога не пагражае, прынамсі да таго часу, пакуль акаюць расейцы. Такім чынам, імкненне максімальна поўна, татальна адлюстраваць аканне ў беларускай графіцы – збыткоўнае, а праз гэта – і шкоднае.

Абароны, у т. л. праз графіку, патрабуе зусім не аканне, а тыя адметныя фанетычныя рысы беларускае мовы, якія адрозніваюць нашу мову ад расейскай.

Цягам апошніх дзесяцігоддзяў назіраецца паступовае знікненне з беларускага маўлення цэлага шэрагу найважнейшых фанетычных рысаў

нашае мовы, якія не адлюстроўваюцца на пісьме: асімілятыўнай мяккасці; «мокрай» якасці свісцячых гукаў, найперш мяккіх, т. зв. прэпалатальных; асіміляцыйных працэсаў на сутыку шыпячых і свісцячых; білабіяльнага вымаўлення **в**; пратэтычнага ёта перад непрыкрытым і націскным пачатковым **і**; змякчэння заднеязычных перад **і** на сутыку фанетычных словаў і г.д. Нават усё часцей гучаць замест фрыкатыўных [γ], [γ'] – выбухныя [g], [g'], замест цвёрдага [č] – мяккі [č'], што і не дзіва, калі лічыць тоеснасць графемаў **г** і **ч** у беларускай і расейскай мовах, дзе яны абазначаюць розныя гукі.

Вось дзе годнае поле для нашых кадыфікатараў – захаваць, абараніць тыя гукі, тую фанетычную дыстрыбуцыю, тое маўленне, якому рэальна пагражае знікненне. Не хочам вяртаць мяккія знакі для абароны асімілятыўнай мяккасці, бо гэта выглядае некаму як палітычнае рашэнне, давайце абаронім гэтую найважнейшую рысу нашае мовы іншым спосабам, як прапаноўвалася сярод іншага на Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г. – дыякрытычнымі знакамі [11, с. 130]. Але асімілятыўную мяккасць ад знікнення трэба настойліва бараніць.

Зразумела, мы далёкія ад думкі, што замацаванне ў графіцы пэўных фанетычных рысаў абсалютна гарантуе іх захаванне ў маўленні. Доказ гэтага мы назіраем цяпер на прыкладзе паступовага саступання беларускага якання расейскаму іканню: *зялёны* [z'i-], з'яўлення [j] на канцы прыметнікавых словаў: *хуткі*[j]. Аднак замацаванне на пісьме фанетычных рысаў дае ясную карціну арфаэпіі канкрэтнага слова, служыць у нашых умовах ці не адзінаю засцярогаю перад зрусіфікаваннем маўлення.

4. «**Беларус не можа вымавіць ненацісканога -о**». Гук [o] – сістэмны, натуральны, заканамерны, неад'емны элемент беларускага фанетычнага набору. Вядома, ненацісканое становішча – нехарактэрнае для дыстрыбуцыі /o/ ў сярэднебеларускіх гаворках, на якіх базуецца арфаэпія літаратурнае мовы. Аднак фаналагічная сістэма беларускае мовы зазнала ў XX ст. сапраўдную рэвалюцыю, прыняўшы ў асноўны фанетычны набор пазасістэмныя гукі [f] і [f'] ды дазволіўшы дыстрыбуцыю [γ'], [k'], [x'] + [o], [u] (*гэзы, гюрза, кюры, кювет, манікюр, Гётэ, Кюсю*), [k] + [e] (*кэб, кэтч, нэцкэ, сакэ, Хёндай*), [b'], [p'] + [u] (*бюро, пюрэ*), [j] + [y] (эст. *Йыгі*), пачатковы [y]- (турэцк. *Ыспарта*, карэйск. *О Ын Сон*). Такіх спалучэнняў не ведае беларуская дыялектная прастора (зразумела, калі не браць пад увагу фанетыкі пераходных беларуска-ўкраінскіх гаворак Заходняга Палесся). І не зважаючы на абсалютную, здавалася б, непрымальнасць такой дыстрыбуцыі з гледзішча беларускае мовы, сотні

апелятываў і онімаў з такімі спалучэннямі занялі трывалае месца ў нашым лексіконе і ўспрымаюцца як норма.

Чаму ж тады мы не дазваляем **-о** захаваць на беларускай глебе сваю прыродную якасць у іншамоўных, не беларускіх (!) онімах? Такіх, як *Джардано Бруно*, *Марко Поло*, тата *Карло* ды інш.

І ўсё ж калі нават дапусціць, што нехта не здолее вымавіць ненаціскны **-о**, то гэта не нагода перадаваць яго на пісьме нейкаю іншаю літараю. Пісьмо любой мовы не ёсць дакладная фанетычная транскрыпцыя. Беларус не здолее вымавіць [f] перад [γ] у слове *Афганістан*. Аднак гэты факт не схіліў аўтараў ані зменаў 1957 – 1959 гг., ані Закону 2008 г. правесці фанетычна абгрунтаванае напісанне *Аўганістан*, хоць гэтае рашэнне было б усё ж больш апраўданае за шэраг прынятых імі.

Істотны момант, на які забываюцца прыхільнікі татальнага акання: у дачыненні ненаціскавага **э** ў матэрыяле іншамоўнага паходжання аканне, як правіла, не праводзіцца, хоць на карысць яго правядзення прамаўляюць усе тыя ж довады, што і на карысць правядзення акання ў дачыненні ненаціскавага **о**.

Наступствы

У літаратуры неаднаразова адзначалася, што татальнае аканне прыводзіць да шэрагу адмоўных наступстваў: істотна скажае зыходную форму; абцяжарвае ідэнтыфікацыю лексемаў, у асобных выпадках робячы іх непазнавальнымі (асабліва кароткія словы, у якіх інфарматыўнасць кожнай літары асабліва высокая); зацямяе этымалогію лексемаў; робіць немагчымым аднаўленне зыходнае формы; спараджае новыя амонімы. Гэтак, *Abama* (затока і гатэль на Канарах) і *Obama* (прэзідэнт ЗША і горад у Японіі) супалі ў *Абама*.

Як вядома, найвышэйшую інфарматыўнасць маюць першая і апошняя літары графічнага слова. У флектыўных мовах, да якіх належыць і беларуская, значэнне апошняе літары павышаецца з прычыны таго, што фіналь ёсць асноўны носьбіт граматычнага значэння.

Правядзенне акання ў дачыненні **-о** ў асабовых імёнах з раманскіх моваў мае яшчэ адно наступства. Як вядома, словы на **-а** асацыююцца для носьбітаў славянскіх моваў найперш з жаночым родам, і калі мы сутыкаемся з імёнамі *Александра*, *Альберта*, *Бона*, *Бруна*, *Віка*, *Каміла*, *Карла*, *Франчэска* і шмат іншых, нават мы, беларускія мовазнаўцы, інтуітыўна звязваем іх хутчэй з асобамі жаночага полу. У паспалітага ж карыстальніка мужчынскі пол чалавека з імем, напрыклад, *Віка* выклікае мінімум неўразуменне. І не дзіва, бо ў сапраўднасці мужчыну завуць не

Vica, а *Vico*. Аднак прынятыя нашымі калегамі правілы змушаюць усіх нас перарабляць мужчыну на жанчыну. Назва твору, скажам, «*Francisco y Francisca*» малюе перад намі пару – мужчыну і жанчыну. Але ў беларускім перакладзе мы атрымліваем «*Франсіска і Франсіска*» – і вобраз разбураецца: мы можам уявіць як мужчыну з жанчынаю, так і дзвюх жанчын, і двух мужчынаў. Назва шэкспіраўскай трагедыі «Рамео і Джульета» да мінулага года малявала ўяўленню асобаў розных палоў. Аднак з 1 верасня 2010 г. (калі Закон 2008 г. набыў сілу) *Рамэо* ператварыўся ў *Рамэа*, і цяпер толькі веданне сюжэту ратуе ад аблудных уяўленняў пра гэтую пару.

Апроч блытаніны, тут аканне выклікае і юрыдычныя наступствы, сутыкаючы беларускую форму з заканадаўствам шэрагу іспанскамоўных краінаў: законы Аргенціны, Іспаніі, Перу, Сальвадору, Чылі адмаўляюцца афіцыйна рэгістраваць «асабовыя імёны <.>», што выклікаюць непаразуменні адносна палавой прыналежнасці асобы, якой яны надаюцца» [12].

Падлягаючы аканню ў фіналі, нескланяльныя назоўнікі страчваюць маркер нескланяльнасці – **-о**; на яго месцы апынаецца **-а**, які выступае ў мове маркерам жаночага скланення. Такім чынам, лексема, пазбаўленая фармальнае прыкметы нескланяльнасці, робіцца для носьбіта граматычна «цямянаю»: нават калі і ўсведамляецца, што пэўнае слова належыць да ніякага роду, узнікае база для працягу асваення фанетычнага асваеннем граматычным, што рэалізоўваецца ў яго скланяльнасці. Прыкладам, запазычанне *сола* фанетычна прыпадабняецца да ўласнабеларускага *сала*, што цягне за сабою і прыпадабненне граматычнае: з’еў з *салам* – *выступіў з салам* (на *гітары*). Або запазычанне *крэда* ў выніку правядзення акання ператвараецца ў паронім для запазычання *крэйда*, пры тым што ў адрозненне ад папярэдняй пары, у іх не супадае не толькі параметр «скланяльнае~нескланяльнае», але і граматычны род. Калі б *соло* і *крэдо* захавалі канцавы **о**, апісаныя тут збліжэнні былі б немагчымыя.

Здавалася б, правядзенне акання ў дачыненні **-о** на практыцы не складае вялікай праблемы, калі мець «падсветку» ў выглядзе формы таго ж слова, прыкладам, у расейскай мове: калі па-расейску канчаецца на **-о**, то ў беларускай мове слова нескланяльнае. Напр., *сола* (< *solo*), *крэда* (< *credo*), *Ісідора* (< *Isidoro*, *Isidora*), *Лаўра* (< *Lauro*, *Laura*), *Хульяна* (< *Juliano*, *Juliana*) не скланяюцца, калі ў расейскай маюць на канцы **-о**, і скланяюцца – калі **-а**. Аднак для чалавека, які засвоіў беларускую пісьмовую мову ў якасці першай, развязанне такой праблемы робіцца надзвычай складаным. Не кажучы ўжо пра тое, што такая графічна-

граматычная несамастойнасць беларускага пісьма – найлепшы спосаб падкрэсліць другаснасць беларускае мовы адносна расейскае.

І нарэшце канцавое аканне можа прыводзіць да непажаданых з эстэтычных меркаванняў сугуччаў, як у наступных выпадках: апелятыў *марока* і назва краіны *Марока* (< *Morocco*), лексема *мáча* (< *tacho*) і яе амограф – слова *мачá*. Дарэчы, у беларускім друку часцей акання тут не праводзяць, пішучы насуперак правілам – *мачо*: носьбіты мовы хутчэй згаджаюцца прадэманстраваць сваю непісьменнасць, чымся выстаўіцца на смех. У нарматыўныя слоўнікі гэтая лексема не трапіла, а «Слоўнік новых слоў» фіксуе абедзве формы – і непрыстойную, хоць і правільную на **-а**, і, здавалася б, няправільную, затое прыстойную на **-о** [13].

Размежаванне сфераў

Праводзячы аканне на месцы **-о**, кадыфікатары наўрад ці ўсведамлялі, што парушаюць межы сваёй кампетэнцыі як нармалізатараў правапісу і ўваходзяць у сферу адаптацыі іншамовных уласных назваў (онімаў). А тут працуюць ужо не зусім тыя ж законы, што ў галіне правапісу апелятываў. Расейская кадыфікацыйная традыцыя, закладзеная Гротам у XIX ст., надавала арфаграфічнаму зводу функцыі рэгулятара графікі іншамовных фактаў. Аднак пачынаючы ўжо з 1950-х гг. у расейскім мовазнаўстве паступова адмовіліся ад такой практыкі – там пачалі разводзіць функцыі: правапісныя кодэксы ўжо прызначаліся для прэскрыпцыі арфаграфіі апелятыўнай лексікі ды таксама онімаў уласнарасейскага паходжання, а напісанне іншамовных онімаў пачало рэгулявацца адмысловымі даведнікамі (напр., геаграфічнай наменклатуры) і сістэмаю інструкцыяў для асваення фактаў іншых моваў.

Гэта дазволіла істотна расшырыць межы традыцыйнай дыстрыбуцыі расейскае мовы ды значна больш паслядоўна, дакладна і, галоўнае, сістэмна перадаваць замежныя онімы сродкамі расейскага пісьма. Прыкладам, правілы для асноўнага корпусу лексікі амаль не дазваляюць ужываць літару *э* ў пазіцыі пасля зычных – інструкцыі здымаюць гэтае абмежаванне.

У беларускамоўнай прасторы такія крыніцы толькі пачынаюць стварацца. Праўда, праекты інструкцыяў для літоўскай (У.Свяжынскі) і чэшскай ды славацкай (І.Лучыц-Федарэц) моваў з’яўляліся яшчэ ў 1980-я гг., аднак да практычнага іх выкарыстання не дайшло. Апошнімі гадамі з ініцыятывы Дзяржаўнага камітэту зямельных рэсурсаў, геадэзіі і картаграфіі (перайменаваны ў камітэт маёмасці) з’явіліся афіцыйна зацверджаныя інструкцыі для польскай, літоўскай, латышскай і

ўкраінскай моваў, якія выкарыстоўваюцца пры выданні картаграфічнае прадукцыі названага камітэту. Нашымі намаганнямі створаны праект даведніка «Іншамоўныя найменні ў беларускім тэксце», які ўключае рэкамендацыі для асваення матэрыялу з больш як 40 моваў і падрабязныя інструкцыі для такіх моваў, як: арабская, балгарская, в'етнамская, іспанская, каталанская, кітайская, латышская, лацінская, літоўская, нідэрландская, нямецкая, польская, харвацкая, чэшская, японская.

Практыка асваення

У 1960-х гг., калі нашае энцыклапедычнае выдавецтва пачало ствараць беларускую энцыклапедыю, аніякіх інструкцыяў для іншамоўна-беларускага асваення не існавала, і выдавецтва мусіла самастойна выпрацоўваць прынцыпы адаптацыі. У выніку ў БелСЭ і БелЭн мы знаходзім сотні напісанняў, якія прытрымліваюцца правілам арфаграфіі, але застаюцца ў згодзе з арыгінальным гучаннем іншамоўных уласных назваў, пакідаючы ненаціскныя **о** і **ё**, напр.: *гохуа́, дзёмáн, В'ётáн, Гёйгёль, Гру́дзёндз, Гу́тфройнд, Дзю́сельдорф, За́менгоф, К'ёркегор, Кё́льройтэр, Льё́рэнтэ, Нё́іскі (мі́рны дагавор), Нойбра́ндэ́нбург, О́Бра́ен, Пе́цэфі*, у т. л. на канцы онімаў: *Ага́йо, Бадольё́, Верок'ё́, Ойо́, Трухільё́* ды інш. Таксама сустракаем ненаціскное **о** і **ё** ў акронімах: *ГОЭЛРÓ, НАТО́*.

Таксама не варта забывацца, што ненаціскны **о** прысутны і ў агульнаўжывальнай апелятыўнай лексіцы – у складаных словах, якія паводле адпаведнага правіла арфаграфіі трэба пісаць праз **а**: *што́дзённы, го́фма́ршал, го́фма́йстар, гро́сма́йстар, хормáйстар, кронпры́нц* ды інш. Сотні моўных фактаў не змяшчаюцца ў пракрустаў ложа татальнага акання і патрабуюць іншага кадыфікацыйнага развязання.

Увесь гэты матэрыял складаецца ў цэлы корпус прэцэдэнтаў захавання зыходнага **о** ў ненаціскным становішчы.

Выснова

Татальнае аканне ў дачыненні **о** ў іншамоўным матэрыяле, асабліва ў ініцыяльнай і фінальнай пазіцыях онімаў, заўважна зніжае функцыянальнасць беларускіх асваенняў. Гэта змушае ставіць пытанне пра частковую адмову ад акання, прынамсі ў фіналях іншамоўных уласных назваў, і вяртанне да фармулёўкі правіла 1933 г.: «словы падпарадкоўваюцца правілу акання за выключэннем канчаткаў, у якіх **о** (**ё**) захоўваецца» [3, 18].

Адначасова варта прызнаць за арфаэпічную норму і окальную, і акальную вымову фінальных ненаціскных **о**, **ё**.

Літаратура

1. Беларускі правапіс (праект). Мінск, 1930.
2. Праект спрашчэння беларускага правапісу. Мінск, 1933.
3. Правапіс беларускай мовы. Мінск, 1934.
4. Суднік М.Р., Лобан М.П. Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. К.К. Крапівы. Мінск, 1948.
5. Праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу. Мінск, [1951].
6. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск, 1959.
7. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск, 2008.
8. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963.
9. *Łuckiewiċ Ant.* Jak prawilna pisać pa biełarusku. Wilnia, 1917.
10. *Pačobka B.* Hramatyka biełaruskaj mowu. Wilnia, 1918.
11. Працы Акадэмічнае конфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Мінск, 1927. С. 130.
12. З заканадаўства Аргенціны: Ley del nombre de las personas naturales. Ley 18.248. Art. 3. = Закон аб называнні фізічных асобаў. Закон 18 248. Арт. 3.
13. Уласевіч В.І., Даўгулевіч Н.М.. Слоўнік новых слоў беларускай мовы. Мінск, 2009.

БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ: АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА НАШЫХ ДЗЁН

Ж.Я. Белакурская

АКАННЕ Ё КАНТЭКСЦЕ СТАНАЎЛЕННЯ АРФАГРАФІЧНЫХ НОРМАЎ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ РАННЯЙ ТВОРЧАСЦІ ЯКУБА КОЛАСА)

Прадметам нашага даследавання з'яўляецца ненаціскны вакалізм (аканне) у двух варыянтах зборніка «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» [2, 3].

Як вядома, правапіс галосных у беларускай мове заснаваны на фанетычным прынце, г.зн. арфаграфія перадае галосныя (моцныя і слабыя фанемы) па вымаўленні, якое арыентуецца на сярэдне-беларускія (цэнтральныя) гаворкі, на базе якіх сфарміравалася сучасная беларуская літаратурная мова.

У рукапісе ненаціскныя *о*, *э* перадаюцца праз *а* дастаткова паслядоўна як у першым у пераднаціскным складзе: *prasili* (ДС, с. 15), *prakázwaǰuǰ* (ДС, с. 100), *karžakawátymi* (ДС, с. 32), так і ў іншых пераднаціскных складах: *račarnéǰ* (ДС, с. 5), *zakalamíciccca* (ДС, с. 5).

У друкаваным варыянце зборніка ў пераднаціскных складах спарадычна з літарай *а* захоўваецца літара *о*. Параўн.: *prasili* (ДЧ, с. 17), але *pokázwaǰuǰ* (ДЧ, с. 74).

Няпоўнае недысімілятыўнае аканне, характэрнае для паўднёва-заходніх гаворак, перадаецца непаслядоўна. Пры гэтым напісанні з *а* пераважаюць (80 % ад усёй колькасці). Параўн.: у назоўніках ніякага роду назоўнага склону: *wóka* (ДС, с. 12) – *wóka* (ДЧ, с. 14).

Даволі паслядоўна афармляюцца канчаткам *-а* дзеясловы прошлага часу ніякага роду адзіночнага ліку. У рукапісе такія напісанні складаюць 70 %. Больш паслядоўна ён вытрымліваецца ў тых выпадках, калі націск на другім ад канца складзе, а ў адзінкавых выпадках і на трэцім: *usio prutóukla* (ДС, с. 17) – *usǰ prymóǰkla* (ДЧ, с. 19), *kab nie skryǰdzila* (ДС, с. 21) – *kab ne skryǰdzila* (ДЧ, с. 21).

Да 1909 года, як адзначаюць даследчыкі, у друкаваных крыніцах у гэтай пазіцыі сустракаюцца напісанні як з *а*, так і з *о*, пасля 1909 года ўстанаўліваецца амаль стабільнае напісанне *о* на канцы дзеясловаў

[1, с. 120]. Пад уплывам гэтай тэндэнцыі ў рукапісе «Другога чытання», відавочна, рукою рэдактара канцавое *-a* папраўлена на *-o*. Аднак у друкаваным варыянце зборніка праўкі рэдактара не ўлічаны. Магчыма, гэта было абумоўлена пісьменніцкім аўтарытэтам Якуба Коласа, творы якога друкаваліся з нязначнымі зменамі. У некаторых (адзінкавых) формах, тым не менш, канцавое *o* адзначана і ў рукапісе, і ў зборніку: *zanýlo serce* (DC, с. 139) – *заны́ло сэрцэ* (ДЧ, с. 106).

І ў рукапісным, і ў друкаваным варыянтах зборніка пераважаюць дзеяслоўныя формы прошлага часу дзеясловаў ніякага роду з флексійным *o* перад постфіксам *-ся*, хоць паралельна ўжываецца і *a*: *pole pakryłosia* (DC, с. 16) – *поле пакры́лося* (ДЧ, с. 18), *cicha zrabilasja* (DC, с. 19) – *ціха зрабі́лася* (ДЧ, с. 21).

Ненаціскное *a* захоўваецца ў канчатках прыметнікаў і займеннікаў роднага склону (калі націск на другім і чацвёртым ад канца складах), напрыклад: *staróha* (DC, с. 11) – *старо́га* (ДЧ, с. 12), *Hryškawaha* (DC, с. 26) – *Гры́шкавага* (ДЧ, с. 25). А таксама ў суфіксах некаторых прыслоўяў: *dóbra* (DC, с. 15) – *до́бра* (ДЧ, с. 17).

Калі націск на трэцім ад канца складзе, у канчатках прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду ў родным склоне адзіночнага ліку пішацца *o*: *krescjánskahe* (DC, с. 16) – *крэсця́нскага* (ДЧ, с. 18).

Такія напісанні даволі паслядоўна адлюстроўваюцца ў выданнях таго часу [1, с. 120]. У рукапісе і ў друкаваным варыянце яны таксама пераважаюць – складаюць 60 %. Аднак сустракаюцца напісанні тыпу: *karótkaha* (DC, с. 35) – *каро́ткага* (ДЧ, с. 33).

Дастаткова паслядоўна перадаецца ненаціскное *o* ў рукапісе ў канчатках назоўнікаў мужчынскага роду ў творным склоне адзіночнага ліку (80 % ад агульнай колькасці), менш паслядоўна (але таксама шырока) у друкаваным варыянце зборніка (40 % ад агульнай колькасці): *s'wiétam* (DC, с. 139) – *свьё́там* (ДЧ, с. 106) – *кусóчкам* (ДЧ, с. 5).

У канчатках прыметнікаў жаночага роду ў родным, творным, месным склонах адзіночнага ліку ў рукапісе пераважае варыянт з *a* (70 %), у друкаваным зборніку – з *o* (80 %): *biédnaj háty* (DC, с. 9) – *бе́дной хаты* (ДЧ, с. 9).

Непаслядоўнасць у перадачы галосных абумоўлена ў некаторых выпадках варыянтнасцю акцэнталагічных формаў: *kóladny wiečer* (DC, с. 81) – *ко́лядны (ці колядны) вечэр* (ДЧ, с. 68), *na zachódzie* (DC, с. 71) – *на захо́дзе (ці на за́ходзе)* (ДЧ, с. 59). Аднак рукапіс дае магчымасць сцвярджаць, што напісанне слоў *wyhadnuje* (DC, с. 91), *trawa-asaka* (DC, с. 86), *zaharadzii* (DC, с. 5) непасрэдна звязана з акцэнтуацыяй. Параўн.,

напрыклад, напісанне гэтых слоў у друкаваным зборніку: *выгóдные* (ДЧ, с. 83), *травы-асóка* (ДЧ, с. 80), *загарóдзіў* (ДЧ, с. 5).

Такім чынам, паслядоўнасць перадачы акання ў рукапісе носіць больш устойлівы характар у параўнанні з друкаваным варыянтам зборніка, у якім, аднак, тэндэнцыя да перадачы акання (на фоне тагачаснай выдавецкай практыкі) праяўляецца дастаткова выразна і паслядоўна.

Літаратура

1. *Крамко І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2-х т. Т. 2. Мінск, 1968. 342 с.
2. *Kolas J.* Druhoje čytan'nie dla dziaciej biełarusoj. Wilnia, 1909. 142 s.
3. *Колас Я.* Другое чытанне для дзяцей беларусаў. Пеця́рбург, 1910. 112 с.
4. *Юргелевіч П.Я.* Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі: Вучэб. дапам. Мінск, 1974. 302 с.
5. *Блінава Э., Мяцельская Е.* Беларуская дыялекталогія: Вучэб. дапам. для філал. фак. ВПУ. 2-е выд., дапрацав. і дап. Мінск, 1980. 304 с.

І. У. Будзько

ГРАФІКА-АРФАГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПОЛАЦКАГА ЕВАНГЕЛЛЯ КАНЦА XII СТАГОДДЗЯ

Гістарычная Полаччына адыграла вырашальную ролю ў развіцці і распаўсюджванні кірыла-мяфодзіеўскай літаратурна-пісьмовай традыцыі на ўсходнеславянскіх землях. У выніку гістарычных катаклізмаў, войнаў, разбурэння і вынішчэння гэтага рэгіёну шматлікія пісьмовыя здабыткі мінулых часоў аказаліся па-за межамі Полацка і нават Беларусі. Сёння мы вывучаем рукапісы старажытных евангелляў, якія захоўваюцца ў кнігасховішчах Санкт-Пецярбурга, Масквы, Кіева, імкнучыся вылучыць сярод іх тыя, якія былі перапісаны ў культурным цэнтры старажытных крывічоў.

Полацкае евангелле к. XII ст. (ПЕ, Погод. 12). Рукапіс некалі належаў Троіцкаму манастыру ў Полацку, захавалася 170 аркушаў, няма па крайняй меры адной пятай часткі тэксту. Рукапіс напісаны ўставам, ініцыяльныя застаўкі візантыйскага ўзору. Па тыпалогіі апракасаў – поўны. Помнік захаваны прыкладна на 80 %. Чатыры аркушы з апошняй часткі трапілі ў Маскву і вядомыя сёння пад назвай «Лісткі Ундольскага».

Помнік напісаны поўным уставам, тэкст размяшчаецца на старонцы ў два слупкі па 27-28 радкоў кожны.

1. *Агульныя палеаграфічныя асаблівасці.* Арнаментация Полацкага евангелля XII ст. уключае: застаўку, арнаментыроўку загаловых літар і невялікую колькасць прасцейшых элементаў і палявых знакаў. У якасці ініцыялаў у рукапісу сустракаюцца літары **в**, **р**, **ч**. Для літар **в**, **р** адзначаны агульныя элементы, якія маюць некалькіх варыянтаў:

1) стоўбик складаецца з дзвюх прамых ліній, а з левага боку – арнаментальны матыў з завітушкамі, які паўтараецца тройчы;

2) такі самы стоўбик, як і ў першым выпадку, але завітушкі больш сціплыя, паўтараюцца чатыры разы;

3) стоўбик такі самы, але арнаментальны матыў больш пышны і ідзе без перапынку.

Ініцыяль **ч**: літара нагадвае чашу, ножка аздобленая геаметрычным арнаментам, стоўбик шырокі, у верхняй частцы («галаве» чашы) пышны арнамент у выглядзе завітоў.

Ініцыяль **в**: ніжні авал не зліваецца з верхнім, кончык заостраны, часта верхні авал зафарбаваны чорнай фарбай. Аналагічна і для ініцыялі **р**. На с. 118б ініцыяль **в** больш сціплая, стоўбик уяўляе сабой дзве перакладзіны, адзін завіток, два авалы спалучаныя паміж сабой тонкай лініяй.

Некаторыя прасцейшыя элементы арнамента рэгулярна выкарыстоўваюцца як палявыя знакі. Так, зачалы афармляюцца чатырма кропкамі, размешчанымі ў выглядзе ромба, які ставіцца ў пачатку і ў канцы заголовка. Сярод палявых знакаў часцей за ўсё сустракаецца, які ставіцца на левым полі, адзначаючы пачатак новай главы. Нумарацыя тыдняў абазначаецца пры дапамозе ціглавых літар, якія з двух бакоў абазначаны кропкамі: **·Г·**, **·Д·**, **·Е·** і г.д.

Са знакаў прыпынку ўжываецца кропка, якая ставіцца пасярэдзіне радка і абазначае цэльныя фрагменты тэксту.

2. *Асаблівасці напісання і дыстрыбуцыі асобных літар і знакаў.* У даследуемым тэксце звяртае на сябе ўвагу тая адметнасць, што для абазначэння зычных гукаў выкарыстоўваюцца шырокія літары, якія сваёй абрысоўкай нагадваюць квадрат, у той жа час як для абазначэння галосных гукаў выкарыстоўваюцца літары, якія ў два разы вужэй за папярэднія і сваёй формай нагадваюць выцягнуты авал (выключэнне складае толькі літара **с**, таму што пры яе напісанні выкарыстоўваліся тыя ж элементы, што і пры напісанні літары **о**).

Для адлюстравання гука [o] у помніку выкарыстаныя літары o (выцягнутае ў даўжыню, нагадвае вузкі авал, які з'яўляецца частковым элементам літар c і e), і w (краі авальныя, амаль спалучаюцца ўверсе, тып сіметрычны, але левая частка вышэй за правую, сярэдняя мачта ніжэй за бакавыя, заканчваецца ледзь бачнай перакладзінай. Ужываецца пастаянна ў прыназоўніках і прэфіксах, асабліва t, t-, спарадычна сустракаецца ў напісанні wѣъ. Літара ѡ пішацца паслядоўна па ўсім рукапісе, спарадычна першы элемент выходзіць за верхнюю мяжу радка.

61

можа выходзіць за ніжнія межы радка: **Бѣжнѣ**. Звяртае на сябе ўвагу напісанне літары **к**: літара складаецца з дзвюх частак: першага стоўбіка і выгнутай дугі, часткі не злучаюцца паміж сабой. Літара **з** мае заостраную трохкутную верхнюю частку, ніжняя частка закругленая, хвосцік выпягнуты далёка ўлева (адна з самых яркіх рысаў беларускага пісьма). Літара **ж** пішацца ў тры прыёмы, верхняя частка стасуецца да ніжняй як 1:3; верхнія ражкі ў адносінах да сярэдняй стоўбіка знаходзяцца пад вострым вуглом; ніжнія ражкі ўтвараюць дужкі.

У Полацкім Евангеллі актыўна выкарыстоўваюцца цітлы, асноўную заканамернасць іх ужывання можна акрэсліць як тэндэнцыю да цітлавання міжлітарнай прасторы. Нягледзячы на вялікі тэкставы аб'ём, цітлююцца пераважна адны і тыя ж словы: **дхъ, гдъ, бгъ, глце, гъ, бѣготворите, снве, оць, оци, бѣгатымъ, глю, (о) ісѣ, спсєть, ісви, мѣри, сѣхъ, бѣ, бѣжю, снъ, члвци, бѣъ, агглы, сѣьи** і інш.

Вынасных літар у помніку няма, часцей за ўсё за межы радка выносіцца літара **о**: **проркъ, проркомъ, члкъ, члвци, члвць**; радзей зычныя: **ер'лма, рѣ** і спалучэнні зычных: **въ дроу'ю соуботоу, при'де**.

Спецыфіка перадачы ў Полацкім евангеллі ятаваных літар не выходзіць за межы ранняй усходнеславянскай традыцыі пісьма: спалучэнне гукаў [je] у помніку перадаецца літарай **є**, у напісанні якой звяртае на сябе ўвагу той факт, што перакладзіна і сярэдняя частка літары **є** ўтвараюць непарыўныя цэлае, што сведчыць аб старажытнасці помніка. Ятацыя адбываецца пасля галосных або ў пачатку слова: **єсть, єда, ер'лмъ** (пішацца паслядоўна, але на с. 91 – **иер'лма, иер'бєви**). Спалучэнне гукаў [ja] у помніку перадаецца літарай **ѣ**: папярочная перакладзіна тонкая, размешчана ў верхняй трэці літар. Часцей за ўсё сустракаецца ў пачатку слова: **ѣко, ѣже**, пасля прыстаўкі **ѡ**: **ѡятъ**, пасля галосных: **прѣставлєнѣ**.

У помніку сустракаецца толькі юс малы ў сваім неятаваным варыянце: **мѣ, зрѣци, сѣ, дивлѣху сѣ, исходоѣцихъ, вѣко, идѣше, назарѣнѣ, тѣ, истѣзаху сѣ, платѣху, землѣ, кораблѣ, обѣша, ловѣ, симонѣ** і г.д.

Асаблівасці дыстрыбуцыі некаторых варыянтных графем у ПЕ заключаюцца ў наступным. У помніку назіраецца сталая замена **ж** (**ѣж**) на **оу**, у рэдкіх выпадках на **у** і **ѡ**: **вѣроуѣщимъ, бѣху, сапогоу, соутъ, идоуца, моужъ, осоужєнѣ, ѡсоудоу, ѡкоудоу, въ славоу, бѣху, (на) недоужьныхъ, глѣху, соуботѣ, коупиша, соудєньць, мѣздоу,**

имѡуть, водоу живоу, моужа; вѣроу, ѿмѡ; нявытрыманасцю нормы характерызуецца ўжыванне *ю* на месцы *ж* пасля шыпячых і *ц*: вѣложу, ѡрѣшу, нечу (АЕ¹ – нечу), оцю, чюдесѣ (АЕ – чюдесѣ), вѣскрѣшу; у пазіцыях пасля *ј* стала пішацца *ю*: юже, бесѣдоующема, свою, змию, смоковницею. Пры вывучэнні асаблівасцей дыстрыбуцыі графем, якія адлюстроўвалі названы галосны гук, заўважана, што варыянты у і ѡ сустракаюцца пераважна толькі ў канцы радка (графемы ѡ выключна ў канцы): кокошницѣ оукрѡ / хѣ, не повѣжѣ никомѡ /, пакѣ вѣзложи рѡ / цѣ і інш. Юс вялікі сустракаецца спарадычна, асаблівай спецыфіка ў яго ўжыванні не заўважана: на овчи кѡпели, месинѡ. Замена *оу* на *у* таксама абумоўлена пазіцыяй графемы ў тэксте: бліжэй да канца радка назіраецца вялікая колькасць такіх замен. Напрыклад, и пасѣа и исѣхѣ /, же ѿтери к немѣ рѣ /, рече к томѣже не /, вѣса гдѣи домѣ реч /, ше ѿтери кѣ ѿѣ /, и начаша вѣ кѣпѣ / і г.д. Такім чынам, дыстрыбуцыя названых графічных сродкаў у пераважнай большасці залежала ад чыста тэхнічных прычын: калі трэба было сэканомиць месца ў радку, пісец рэдукаваў дыграф або пісаў графему ѡ.

Аналагічна можа растлумачыць варыянтнае напісанне графем *и* / *ї*, *о* / *ѡ*, якія ўжываліся для абазначэння гука [i], [o] адпаведна. Па ўсім помніку пераважае літара *и*: вѣниде, братиѣ, тѣржникомѣ, и реч, имамѣ і г.д., літара *ї* ўжываецца ў канцы радка: много дѣи и блї /, нѣ же вашемѣ пї /, ше же невѣроующї / мѣ, ници и мѣтари прї / шѣдѣше, зѡумѣваѣа ѿ и прї / носить; истиною иѡ ѡ / ѣѣ, столоу соудаше ѡ / вѣманадѣсате, нѣ тѣкмо иѣреѡ / мѣ, иѣа покоѣа и не ѡ / брѣтаѣѣ. У позніх рукапісах такой заканамернасці не назіраецца. Відавочна, перарвана традыцыя.

На марфалагічным узроўні выяўлена наступныя асаблівасці:

а) флексія *-ови/еви* ў назоўніках м. р. у форме *Datsg* скланення на **o/*jo*: бѣи (але сустракаецца і бѣу), иерѣови, (ѣвисѣ) мирови, кѣ ѿѣи, архитриклиновѣ, иѡановѣ, архисѡунагоговѣ, кесаревѣ;

б) флексія *-и* ў форме *Gsg* назоўнікаў скланення на **o/*jo*: ѣѡко приближисѣ кѣ вратомѣ градоу, тут же народѣ многѣ бѣ ѡ града с нею;

¹ Остромирово Евангелие 1056-57 гг. Факсимильное воспроизведение. Ленинград – Москва, 1988. Далей у тэксте – АЕ.

в) канчатак *-ть* у дзеясловаў 3sg і *pl*: **дасть, имаць, разоумѣть, прикасають бо са, молахоуць**; аднойчы памылкова прэзентнай аснове на дадзена флексія інфінітыва: **сътворати** (замест **створать**);

г) звяртае на сябе ўвагу і спецыфіка дзеяслоўнага кіравання: *Асс* часта замяняецца на *Gen*: **имаць ... живота вѣчнаго** (замест **животъ**), **дасть ... хлѣба истиннаго** (замест **хлѣбъ**); дадзеная марфалагічная рыса лакалізуецца сёння цэнтральнымі і паўднёва-заходнімі беларускімі гаворкамі, але спарадычна сустракаецца на Магілёўшчыне і Полаччыне – ДАБМ, к. № 211);

д) зваротны займенник *себе* ў формах *Dat-Abl* у ПЕ адзначаецца ў формах, якія адпавядаюць стараславянскай норме, за некалькімі выключэннямі: **та бесѣдоваше къ собѣ о всѣх** (чытанне на аўторак светлага тыдня); **не могу азъ творити о собѣ ничеже** (чытанне ў чацвер другога тыдня пасля Вялікадня); **юже видаше о собѣ вѣсте оубо іако ѿцю своему**; **напамать ї собѣ и дитати**.

Сярод лакальных рыс, адзначаных у ПЕ, звярнулі на сябе ўвагу наступныя:

а) пераход *ие (a) > је (a)*: **тиверыадьскаго, абые, пыете, пыан, пыеть, пыа, оубыеть, самарыскъ, дѣю, льстыю, вѣтвые, людые, татые, крѣвью, велью і інш.**

б) цоканне (нераспадабненне і ўзаемазамена фанем *ц* і *ч*): **наричаются, наричаемыи, чата, чавцьскаго, чловцскъ, въ оцесѣ, личемѣри, пцѣтеса, концина, вдовича, отроца**;

в) аканне: **арамаѣты, араматы, праказа, нына**;

г) зацвярдзенне *р*: **оумроша** (замест **оумрѣша** – АЕ), **трѣхъ**, горко; што пацвярджаецца варыянтнасцю напісання займенніка **кѣтери, кѣтеры, кѣтеръ, лицемѣръ**; гіпермяккасць названай фанемы таксама характэрная для полацка-смаленскіх гаворак: **ѿ трапѣзы**;

д) пераход *о > и*: **въ оутроубоу, въ соубоутоу**; (па ДАБМ – рыса ўсходніх беларускіх гаворак, карта № 35);

е) пераход *ѣ > і*. Гэтая з’ява прысутнічае ў ПЕ невыразна, толькі ў флексіях і гаматычных фармантах, то можа быць растлумачана цмянасцю артыкуляцыі і ўзаемаўплывам розных тыпаў скланення: **слоушаіа словеси** (замест **словесе**), **въ храми** (замест **въ храмѣ**), а таксама гіперправільная форма **створѣши** (замест **сътвориши**). Па аналогіі з гэтым пераходам адзначаны выпадкі пераходу *е ў і*: **лжисвѣдетель**;

ж) як і ў шмат якіх помніках старабеларускага пісьменства, у ПЕ назіраецца змяшэнне губных па цвёрдасці – мяккасці, гэтую з’яву даследчыкі звязваюць з балцкім уплывам: **моуromь** (параўн. **мюро**).

Лексічны ўзровень у кананічных помніках пісьменства варта аналізаваць з выкарыстаннем тэксталагічнай metodyкі з мэтай вызначэння лексічных варыянтаў у помніках рознага паходжання. Так, у ПЕ ў параўнанні з АЕ адзначана наступная варыятыўнасць (першай падаецца лексема з ПЕ):

а) сярод займеннікаў: **скыа** – **етеры**, **етери** – **єдини**, **нѣции** – **іетери**, **никоторыи** – **ини**;

б) сярод назоўнікаў: **книгы** – **писаниа**, **жидове** – **иоудеи**, **тръжники** – **пѣнажъники**, **въ жизнь** – **въ животъ**, **по обычаю** – **по очищению**, **старейшинѣ** – **архитриклинѣ**, **словесемъ** – **глаголомъ**, **година** – **часъ**, **чюдо** – **знамение**, **праздъникъ** ... **коушнаго потъчениа** – **праздъникъ** ... **скинопиѣ**.

в) сярод дзеясловаў: **ходіаща** – **иджща**, **оуслышаста** – **слъшаста**, **рече** – **гѣа**, **въродитиса** (**въ оутроубоу**) – **вълѣсти** (**въ жтробѣ**), **градетъ** – **идетъ**, **исповърже** – **опровърже**, **(знамение) твориши** – **(знамение) являеши**, **низитиса** – **мънитиса**, **съвъше приходаи** – **градъи съвъше**, **не ставъшоу виноу** – **не доставъшоу винѣ**, **не оуже приде** – **неоуприде**, **азъ послоушьствоую о немъ** – **азъ съвѣдѣтельствуюж о немъ**, **въслѣпающа** – **истѣкажща**, **пригласи** – **призови**, **глаголемъи** – **нарицаемъи**, **пригласи жениха** – **възгласи жениха**, **възиде** – **въниде**;

г) сярод прыметнікаў: **моутна** (**срдцьмъ**) – **мьдльна** (**сърдьцьмъ**), **жидовьска** – **иудейска**,

д) сярод прыназоўнікаў: **страха дѣла** – **страха ради**.

Такім чынам, графіка-арфаграфічныя асаблівасці Полацкага Евангелля к. XII ст. (*Погод. 12*) дазваляюць зрабіць наступныя высновы: па палеаграфічных асаблівасцях помнік належыць да ранняй традыцыі ўсходнеславянскага пісьма візантыйскага тыпу. Прыёмы пісьма характэрныя для беларускіх зямель. Фанетычныя асаблівасці дазваляюць лакалізаваць помнік паўночна-ўсходнімі беларускімі землямі.

Скарачэнні

ДАБМ – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963.

ПРЫЁМЫ ЎВЯДЗЕННЯ І ПЕРАДАЧЫ ІНШАМОЎНЫХ СЛОЎ У ТЭКСТАХ ПЕРШЫХ ЗАКАНАДАЎЧЫХ АКТАЎ САВЕЦКАГА ПЕРЫЯДУ

Адным з першых значных заканадаўчых дакументаў савецкай улады была зацверджаная V Усерасійскім з'ездам саветаў Канстытуцыя РСФСР 1918 г., якая ўключала Дэкларацыю правоў працоўнага і эксплуатаемага народа, прынятую III Усерасійскім з'ездам саветаў. Названая канстытуцыя ўвайшла ў гісторыю тым, што заканадаўча замацавала дыктатуру пралетарыяту. Значэнне, якое савецкія ўлады надавалі гэтаму дакументу, падкрэсліваецца ў прадмове канстытуцыі, дзе ўсім мясцовым органам загадваецца «распублікаваць» яе тэкст і выставіць яго ва ўсіх савецкіх установах на відным месцы. Акрамя таго, V Усерасійскі з'езд саветаў даручыў Народнаму камісарыяту асветы ўвесці ва ўсіх школах і навучальных установах абавязковае вывучэнне і растлумачэнне палажэнняў асноўнага закона новай улады. У гэтым жа 1918 г. канстытуцыя была перакладзена на беларускую мову. Параўнанне арыгінальнага тэкста і перакладнога выразна паказвае імкненне перакладчыкаў спрасціць фармулёўкі палажэнняў канстытуцыі перш за ўсё з дапамогай спецыяльных прыёмаў увядзення і перадачы іншамовных слоў. Асноўнымі прыёмамі з'явіліся:

- замена на уласнамоўны аднаслоўны адпаведнік:

С.Н.К. издает декреты, распоряжения, инструкции (К-18, 38¹) – *Рада Народных Камісараў выдае дакрэты, загады, навучэння* (К-18, 38);
установление границ и компетенции областных Советских союзов (К-18, 49г) – *устанавеньня межаў і сьвядомосьці вобласных Радавых хаурусаў* (К-18, 49г);

Совет... назначает мандатную комиссию (К-18, 72) – *Рада... назначае паверачную камісьсю* (К-18, 72).

- апісальная перадача:

о результатах проверки мандатная комиссия докладывает Совету (К-18, 73) – *аб тым, што камісія знайдзе пры праверцы выбараў* (К-18, 73);

Раздел четвертый. Активное и пассивное избирательное право (К-18) – *Разьдзел чацьверты. Права выбіраць і быць выбраным* (К-18).

¹ У ілюстрацыйным матэрыяле захоўваюцца асаблівасці мовы дакумента. Першая лічба абазначае год выхаду дакумента, другая – нумар артыкула.

- тлумачэнне з дапамогай уласнамоўных сінонімаў у дужках:
объединяться в автономные областные союзы (К-18, 11) – злучацца ў аўтаномныя (*асобныя*) вобласныя хаурусы (К-18, 11);
утверждения бюджета Р.С.Ф.С.Р. (К-18, 49л) – зацвярджэння бюджэту (*прыходу і расходу*) Р.С.Ф.С.Р. (К-18, 49л);
ратификация мирных договоров (К-18, 51б) – ратыфікацыя (*зацвярджэння*) згодных умоваў (К-18, 51б).

- пропуск іншамоўнага слова:
средства к изданию газет, брошюр, книг (К-18, 14) – рэчы ля выданьня газэтау, кніжак (К-18, 14);
установление и изменение системы мер, весов и денег (К-18, 49ж) – устанавеньне мерак вагі і грошай (К-18, 49ж).

Прыведзены ілюстрацыйны матэрыял паказвае, што пэўная частка лексікі іншамоўнага паходжання не тлумачылася праз сінонімы, не замянялася на сваямоўныя словы. Не выкарыстоўваліся спецыяльныя прыёмы пры ўжыванні, напрыклад, такіх слоў: *дэкларацыя, сацыялізм, цывілізацыя, нацыя, ліозунг, хвармальнасці, практы дакрэтаў, калегія, дапутат, катэгорыя, камісія*. У сувязі з гэтым не можа не ўзнікнуць пытаньня аб крытэрыях, якімі кіраваліся перакладчыкі, вызначаючы зразумелыя і незразумелыя для карыстальніка словы, а значыць – тыя, што патрабавалі або не патрабавалі спецыяльных прыёмаў перадачы ў беларускім варыянце тэксту. Меркаванымі крытэрыямі маглі б быць: тэматычная прыналежнасць лексікі (каб зразумелымі для карыстальнікаў былі найперш словы, звязаныя са зменай уласнасці, сацыяльнага становішча і да т.п.); наяўнасць або адсутнасць ідэалагічнага кампанента ў семантычнай структуры слова (каб патлумачыць перавагі сацыялізму і выкрыць гнюсную сутнасць прыгнятальнікаў); урэшце пашыранасць або абмежаванасць ва ўжыванні таго або іншага слова. Аднак супастаўленне патлумачаных і перакладзеных лексем іншамоўнага паходжання з непатлумачанымі і неперакладзенымі ўказвае на выпадковасць, а не заканамернасць выбару.

Звяртае на сябе ўвагу і тая акалічнасць, што выкарыстанне спецыяльных прыёмаў увядзення ў тэкст іншамоўнай лексікі – гэта асаблівасць толькі беларускамоўнага варыянта канстытуцыі. У рускім тэксце іншамоўныя словы не перакладаюцца, да іх не прыводзяцца сінонімы, акрамя аднаго – лацінізма *аннулирование: закон об аннулировании (уничтожении) займов* (К-18, 3г). Магчыма, перакладчыкі вырашылі выкарыстаць вопыт адаптацыі іншамоўнай лексікі «Нашай нівы», у публікацыях якой якраз і прымянялася пералічаныя вышэй прыёмы:

*Коковцев, міністр грашавых спраў, згадзіўся пазычыць пачаеўскаму саюзніцкаму банку (1913, № 37);
разьбіраюць **бюджэт (расходы і даходы)** на 1910 год (1910, № 9);
выбраві **бюро (раду)** безпартыйных мужыкоў (1908, № 6);
анэксія (прылучэньне) Карэі бадай нікому не было неспадзеўкай (1910, № 34);
трэба даць **амнэстыю** (дараваць) ўсім (1908, № 4);
польскаму народу трэба даць усе правы, даць і **самоупраўленьне (аўтаномію)** (1907, № 13).*

Аднак варта адзначыць, што сродкі выразнасці, уласцівыя для публіцыстычнага стылю, адрозніваюцца ад спецыфічных для заканадаўчага. Калі ў «Нашай ніве» дапушчальна тэрмін *бюджэт* у адной публікацыі перадаць праз адпаведнік *расходы і даходы* (1910, № 9), а ў іншай – праз *даходы і выдаткі* (1908, № 21), то ў заканадаўстве ўжыванне тэрмінаў-сінонімаў не практыкуецца, паколькі правое паняцце павінна абазначацца адным і тым жа тэрмінам ва ўсім дакуменце. Што гэту акалічнасць не ўлічылі стваральнікі беларускамоўнага тэксту Канстытуцыі РСФСР 1918 г., можна прадэманстраваць прыкладам перадачы лацінізма *территория* аж чатырма адпаведнікамі рознага паходжання з выразнымі семантычнымі адрозненнямі – *зямля, пляц, абшар, мяйсцовасць*:

*проживающим на **территории** Российской Республики (К-18, 20) – якія жывуць на **зямлі** Расейскае Распублікі (К-18, 20);*

*Съезд Советов есть высшая в пределах данной **территории** власть (К-18, 56) – З’езд Радау іосьць вышэйшая на сваіом **пляцу** уласьць (К-18, 56);*

*общее собрание избирателей есть высшая в пределах данной **территории** власть (К-18, 60) – агульная сабраньня выбарчых іосьць вышэйшая на сваіом **абшару** уласьць (К-18, 60);*

*принятие всех мер к поднятию данной **территории** в культурном и хозяйственном отношениях (К-18, 61б) – прыёманьня усіх спосабаў, каб падняць гэную **мяйсцовасць** у культурнай і гаспадарскай справах (К-18, 61б).*

Вынікам неадпаведнага жанравым патрабаванням перакладу з’явілася і адваротная з’ява, калі семантычна неаднолькавыя словы іншамоўнага паходжання перадаваліся адным і тым жа ўласнамоўным:

***орган** Советской власти (К-18, 79) – **установа** Радавае уласьці (К-18, 79);*

***инстанция** по кассации (К-18, 77) – **установа** па абскаржэньню (К-18, 77).*

Звяртае на сябе ўвагу і недапушчальнае парушэнне семантычнай эквівалентнасці пры заменне некаторых слоў іншамоўнага паходжання на беларускія. Недакладна выбраныя слова скажае інфармацыю:

Секретарь В.Ц.И.К. В.А.Аванесов – Писар У.Ц.С.К. В.А.Аванесов (подпіс у канцы К-18).

Для асэнсавання асаблівасцей складвання і эвалюцыі сродкаў заканадаўчага стылю важна высветліць, ці былі падобныя маніпуляцыі з лексікай іншамоўнага паходжання тэндэнцыяй або з'явіліся асаблівасцю аднаго канкрэтнага тэкста.

Каб устанавіць гэта, неабходна прасачыць ужыванне іншамоўных слоў у падобных дакументах блізкага часу. Выдатнай крыніцай лінгвістычнага матэрыялу мог бы паслужыць тэкст першай беларускай канстытуцыі, прынятай у 1919 г. Асабліва спрыяльнай была б тая акалічнасць, што беларуская канстытуцыя стваралася на ўзор Канстытуцыі РСФСР 1918 г., асобныя раздзелы з якой, у прыватнасці Дэкларацыя правоў працоўнага і эксплуатаемага народа, былі поўнасю ўключаны ў канстытуцыю ССРБ [1, 90]. Значыць, іх тэксты былі блізкімі па змесце і лёгка супастаўляльнымі. Аднак беларускамоўнага варыянта першай беларускай канстытуцыі адшукаць не ўдалося, яна была выдадзена толькі па-руску.

Выкарыстанне лексікі іншамоўнага паходжання можна прасачыць, напрыклад, па тэкстах такіх блізкіх па часе помнікаў права, як Асновы Часовай Канстытуцыі Літоўскага Гаспадарства, ухваленым Літоўскай дзяржаўнай радай 4 красавіка 1919 г., а таксама Устаўных грамат да народаў Беларусі Выканаўчага камітэта І Усебеларускага з'езда і Рады БНР (1918 г.):

Прэзідэнт Гаспадарства... назначае прэдстаўнікаў і прыймае акрэдытаваных прэдстаўнікаў (АЧК-19, § 9);

Прэзідэнту Гаспадарства належыць права амністыі (АЧК-19, § 10);

Дзяржаўнай Радзе належыць права інтэрпеляцый і запытаньняў (АЧК-19, § 18);

Дзяржаўнаму Кантролю даюць справаздачу ўсе ўстановы Гаспадарства (АЧК-19, § 35);

Беларускі народ павінен здзейсніць сваё права на поўнае самаазначэнне, а нацыянальныя меншасці на нацыянальна-пэрсанальную аўтаномію; на аснове тайнага і прапарцыянальнага выбарчага права (УГ-18).

Як бачым, спецыяльныя прыёмы ўключэння іншамоўных слоў у названыя тэксты першых прававых актаў савецкага перыяду, акрамя Канстытуцыі РСФСР 1918 г., шырока не выкарыстоўваліся. Прычыну

ўнікнення маларазумелай іншамоўнай лексікі перакладчыкамі канстытуцыі можна бачыць у прызначэнні гэтага тэкста для абавязковага вывучэння не толькі ўсім дарослым насельніцтвам, але і школьнікамі. Параўнанне арыгінальнага і перакладнога тэкста паказала, што недастаткова кваліфікаваны пераклад прыводзіць як да парушэння семантычнай эквівалентнасці, так і да нівеліроўкі спецыфічных стылёвых сродкаў.

Літаратура

1. *Доўнар Таіса*. Канстытуцыя Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі 1919 г. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 4. Мінск, 1997. С. 90.

Скарачэнні

АЧК-19 – Асновы Часовай Канстытуцыі Літоўскага Гаспадарства // Часопісь. 1920. № 1. С. 8-11.

К-18 – Конституция (Основной закон) Российской Социалистической Федеративной Республики. Москва, 1918 / Канстытуцыя (Асноўны закон) Расейскае Сацыялістычнае Федэратыўнае Радавае Распублікі. Масква, 1918 // Помнікі гісторыі права Беларусі. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.pravo.by>. Дата доступу: 14.10.2011.

УГ-18 – Першая ўстаўная грамата да народаў Беларусі (21 лютага 1918) // Акты Беларускай Народнай Рэспублікі. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.pravo.by>. Дата доступу: 12.10.2011.

Л.М. Навіцкая

МОЎНЫ АНАЛІЗ ЯК АСНОВА ГІСТАРЫЯГРАФІІ АГІЯГРАФІЧНЫХ ТВОРАЎ XV СТ. (АРФАГРАФІЧНЫ ЎЗРОВЕНЬ)

XV стагоддзе стала для беларускай мовы шмат у чым вызначальным. Менавіта ў гэты час беларускія кніжнікі, гледзячы на станоўчы перакладніцкі вопыт тэкстаў Святога Пісання ў чэхаў і палякаў, распачынаюць актыўную скрыптарскую дзейнасць – на старабеларускую *lingua vernacula* (лац. мясцовая мова) перапісваюцца тэксты як з паўднёvasлавянскіх, так і з неславянскіх крыніц. Адметнасць рэлігійных помнікаў гэтага перыяду палягае ў кантамінаваным характары іх моўнай арганізацыі. На тэксты беларускіх спісаў аказвалі ўплыў, па-першае, мова пратографа, па-другое, паўднёvasлавянская правапісная традыцыя, па-трэцяе, прыярытэты перапісчыка – жаданне

зробіць сакральны тэкст празрыстым для разумення, – гэтыя акалічнасці спрычынілі з’яўленне ў рукапісах жывых моўных рыс (лексічных, граматычных, фанетычных). Найбольш хутка адзначаныя асаблівасці праяўляюцца на арфаграфічным узроўні – правапісная манера скрыптар можа стаць вызначальнай для генезіса помніка, акрэсліць ягоную лакальную і тэмпаральную арганізацыю.

Аб’ектам даследавання ў дадзеным артыкуле сталі два рукапісныя агіяграфічныя помнікі XV ст.: «Жыццё Еўфрасінні Полацкай» (далей ЖЕП – Л.Н.) – спіс сярэдзіны XV ст., адносіцца да так званай зборнікавай рэдакцыі і мае, натуральна, славянскую моўную аснову (збор Пагодзіна № 869, НРБ) – і «Жыццё Аляксея, чалавека божага» (далей ЖАЧБ – Л.Н.) – спіс канца XV ст. (Зборнік Q.I.391, РНБ). Паводле П.Уладзімірава, тэкст жыцця наследуе рэдакцыі XIII ст. *Legenda Aurea*, створанай архіепіскапам Генуі Джакапа дэ Вараджыне, і прыйшоў на беларускія землі праз чэшскае пасярэдніцтва [5, с. 288].

Прадметам даследавання з’яўляюцца найбольш вызначальныя арфаграфічныя асаблівасці двух тэкстаў – маркёры пашыранага ў XV ст. царкоўнаславянскага ўплыву на мову жыццёў. За асноўныя крытэрыі параўнання былі ўзяты пункты, якія ў арфаграфічнай сістэме з’яўляюцца адметнымі ў колькасным і статусным (якасным) плане [1, с. 343]:

- ступень ужывання графемы *a* для абазначэння гукавога спалучэння [ʲa];
- карэляцыя графем *i:u* ў становішчы перад галоснымі;
- суадносіны паўднеvasлавянскага *жд* і ўсходнеславянскага *ж* на месцы праславянскага **dj*;
- ступень узаемазамыняльнасці графем рэдукаваных *ь* і *ѣ*;
- колькасць непаўнагалосных напісанняў **trьt*, **trьt*, **tlьt*, **tlьt*;
- функцыянальныя суадносіны графем *ou* і *8ʹ*;
- наяўнасць і асаблівасці ўжывання юса вялікага *ж*.

У тэксце ЖАЧБ ў словаформе *ѡтъѡмѣѡ* ужыта спалучэнне *ѡa*. Гэты прыклад даследчыкамі рацыянальна трактуецца як арфаграфічны паланізм, дзе спалучэнне *ѡa* (замест **ѡ**) перадае польскае *ia* (*odejścia*) [2, с. 98-99], у якім літара *i* паказвае на мяккасць папярдняга зычнага. На карысць польскага, а не паўднеvasлавянскага генезіса дадзенага графічнага прыёма сведчыць нерэлігійны характар самой лексемы.

Перапісчык ЖЕП, капіруючы мову грэчаскіх рукапісаў, дзе адсутнічаюць ётаваныя літары, шырока ўжывае ў тэксце графему *a* для абазначэння [ʲa] – *братѡa*, *ѡдѡa*, *своa*. Такія напісанні складаюць 20 % [53:267] ад агульнай колькасці магчымых варыянтаў і разам з

палеаграфічнымі асаблівасцямі ўказваюць на паўднеvasлавянскі характар пратографа. Колькасныя суадносіны літар *а: ѡ:ѡ* пры абазначэнні [ѡа] можна выразіць праз апазіцыю 53:201:66.

У тэксце ЖАЧБ адзначаны 3 выпадкі ўжывання *и* перад галоснымі – *евфимиѡнь*, *приѡти*, у астатніх 12 выпадках ужываецца *і* – адпаведна замацаванай з канца XIV ст. паўднеvasлавянскай арфаграфічнай традыцыі: *горѡчїе*, *панни марїи*.

У спісе ЖЕП пры перадачы [i] з наступным галосным яскрава праяўляецца паўднеvasлавянскі ўплыў – перад літарамі галосных у спалучэнні з [i] у 97 % выпадкаў [251:259] пішацца *і*: *людїе*, у тым ліку гіпернармальнае *їоан*. І васьмярычнае *и* ў тоеснай пазіцыі прадстаўлена значна менш – 8 разоў: *со прилѡжаниѡ*^М.

Паўднеvasлавянскі ўплыў на мову рэлігійных помнікаў на графіка-арфаграфічным узроўні праявіўся праз пашырэнне спалучэння *жд* на месцы праславянскага **dj*. У адзначанай пазіцыі перапісчык ЖАЧБ аддае перавагу ўсходнеславянскім напісанням з *ж* – *межи нас*, *охоложоу*, *каждноу*, стараславянская традыцыя рэалізавана ў адным выпадку – *вежды*. Такая ж тэндэнцыя назіраецца ў тэксце ЖЕП, у якім 9 з 10 арфаграм аформлены ў адпаведнасці з ўсходнеславянскай традыцыяй – *рождество*, *наслажають*. Прыклады з паўднеvasлавянскім спалучэннем *жд* адзінкавыя – *каждо*. Такім чынам, колькасная перавага напісання з *ж* на месцы **dj* збліжае тэксты ЖЕП і ЖАЧБ – абодва скрыптары імкнуліся перадаць асаблівасці жывой гаворкі.

Характар ужывання рэдукаваных ў тэксце ЖАЧБ можна вызначыць як неаднастайны. Пашырэнне ў XV ст. паўднеvasлавянскіх ўплываў, прыналежнасць помніка да рэлігійнай сферы патрабавалі ад перапісчыка кніжных напісанняў: у двух выпадках капіруецца стараславянскія ўжыванні *ѣ* пры збегу зычных – *а кѣлаесѣ*, *рѣвати*, сустракаюцца адзінкавыя напісанні з рэдукаваным у моцнай пазіцыі – *ѡтѣитїа* (у іншым месцы *ѡтоитѣю*). Але большая колькасць напісанняў адпавядае ўсходнеславянскай сістэме правапісу – абазначэнні рэдукаваных выкарыстоўваюцца або для ідэнтыфікацыі цвёрдасці-мяккасці папярэдняга гука, або пішуцца проста па традыцыі – *семьнадцать*, *семьнадцать*, *семнадцать*; *покормѣ* – *покормѣ*. Скрыптар ЖАЧБ не ўсведамляе *ѣ*, *ѣ* як абазначэнні галосных, на карысць чаго сведчыць пропуск рэдукаванага ў слабой пазіцыі ў сярэдзіне слова і ўжыванне галоснага поўнага ўтварэння на месцы моцнага рэдукаванага: *дерѣчи* – *издрѣ*^Л, *терпѣ*^Л *еси* – *терпливости*. Дзеяслоўныя формы трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга часу скарэктаваны ў

адпаведнасці са старабеларускай вымаўленчай традыцыяй [3, с. 255]: *ѡдпочиваетъ, кто дастъ*.

У адрозненне ад тэксту ЖАЧБ, у рукапісе ЖЕП паўднёваславянская фіналь *-тъ* ужываецца скрыптарам у 67 % выпадкаў – *сіяетъ, взываетъ*, што можа быць спрычынена жаданнем перапісчыка зрабіць спіс кніжным, надаць яму значнасці. Магчыма, скрыптар проста перапісаў дадзеныя спалучэнні так, як яны былі напісаны ў пратографе.

У рукапісе ЖЕП графемы рэдукаваных у 85 % выпадкаў [241:273] ужываюцца для абазначэння цвердасці-мяккасці папярэдняга зычнага, пераважна на канцы слоў: *черъто^Г, блг^Свенъ г^Сь бгъ иилвъ*. Вызначальнымі з пункту гледжання супастаўлення двух помнікаў з’яўляюцца нешматлікія [11 фіксацый], але досыць паслядоўныя стараславянскія напісанні, дзе рэдукаваны паказвае на складаўтваральнасць плаўнага зычнага: *дръжати, ѡ^Гвръзѣтсѧ* (параўн. *воздержаніе, ѡбдержи^М*). Адметна, што ў такіх напісаннях перапісчык ЖЕП паслядоўна замяняе *ь* на *ъ*.

Доказам неабазнанасці перапісчыка ЖЕП ў функцыях рэдукаваных з’яўляюцца прыклады, дзе рэдукаваны ў словаформе *гльсы* ўжыты на месцы галоснага поўнага ўтварэння [о]: *богари слашавиши ѡ^Г при^Дбныѧ еоуфроси^Ни гльсы* (с. 324). Гэтае напісанне можна разглядаць як фанетычны паланізм. На нявызначанасць пазіцыі рэдукаваных ў спісе ўказвае і ўжыванне *ь* замест *и* ў інфінітыве *итъ^Г*: *восхотѣ итъ^Г во іерлмъ* (с. 326). Адзначанае змяшэнне функцый рэдукаваных спалучаецца ў ЖЕП з неадлюстраваннем рэдукаваных ў слабой пазіцыі (*кнзѧ, на всех*), што можа ўказваць на стараславянскі характар пратографа дадзенага помніка [6, с. 276].

Паўднёваславянскі ўплыў пры перадачы на пісьме гука [y] (за выключэннем [‘y], [йy]) праявіўся ў размежаванні функцыі дыграфа *ou* і літары *ѡ*. У другой палове XIV ст. зноў пашырылася папулярнае для твораў XI – XII стст. правіла, згодна з якім дыграф *ou* пішацца ў пачатку слоў і пасля галосных, а графема *ѡ* – пасля зычных. Таму натуральным падаецца той факт, што спіс ЖАЧБ XV ст. месціць шматлікія рэалізацыі гэтага правіла. У помніку ўжыванні лігатуры *ou* і манаграфа *ѡ* суадносяцца як 221:16, для абазначэння пачатковага [y] выкарыстана 73 лігатуры *ou* (*оудовою*) і 7 літар *ѡ* (*ѡзнавши*). У 8 абазначэннях [y] пасля галосных перапісчык ужывае выключна *ou* (*наоукоу*), пры адлюстраванні [y] пасля цвердых зычных пераважае дыграф *ou* – 140:9

(*пристѣнити-оу домоу*). Такім чынам, скрыптар ЖАЧБ рэалізуе ўсходнеславянскую традыцыю, аддаючы перавагу дыграфу *оу*.

У рукапісе ЖЕП стараславянская традыцыя выкарыстання дыграфа *оу* ў пачатку слоў і пасля галосных праводзіцца паслядоўна ў 44 фіксацыях: *оутѣиѣніе, еоуфросиніа*. У гэтых жа пазіцыях графема *ѣ* сустракаецца 49 разоў (за выключэннем *еуѣросиніа*): *ѣгожешими, еѣфросинію*. У становішчы пасля галосных з пары *ѣ:оу* перапісчык жыцця аддае перавагу грэчаскай графеме *ѣ* [263:2]: *сѣциу, рабѣ* – *кноубо^М, бгоу*. Такая прапорцыя ва ўжыванні графем можа быць растлумачана паўднеvasлавянскім характарам пратографа, які ўадлюстраванні [у] наследаваў, відаць, грэчаскай арфаграфічнай сістэме.

Дэтэрмінантай рысай пры параўнанні ЖЕП і ЖАЧБ з'яўляецца таксама асаблівасць ужывання ў тэкстах помнікаў юсоў. Адметнай паўднеvasлавянскай рысай, не рэалізаванай ў ЖАЧБ, стала выкарыстанне ў рукапісе ЖЕП юса вялікага *ѣ*. Зразумела, у XV ст., калі ствараўся аналізуемы спіс, скрыптар не мог пры напісанні *ѣ* абавязвацца на вымаўленне, бо насава галосны [о^н] змяніўся на [у] яшчэ ў дапісьмовы перыяд. Гэта тлумачыць той факт, што ў 9 выпадках юс вялікі выкарыстоўваецца як графічны дублет *ѣ*, рэдка дэтэрмініруючы арфаграму былых насавых – *постѣпающѣ, на глѣѣ, епѣнѣ*.

Такім чынам, падводзячы вынікі, мы можам сказаць, што аналіз некаторых арфаграфічных асаблівасцяў ЖЕП і ЖАЧБ дазволіў аднесці гэтыя помнікі да розных графіка-арфаграфічных сістэм. Тэкст ЖЕП вызначаецца вялікай колькасцю паўднеvasлавянскіх напісанняў, што было абумоўлена, відаць, моцным уплывам пратографа, які, хутчэй за ўсё, меў царкоўнаславянскую аснову ці стаў аб'ектам паўднеvasлавянскага ўплыву. Таму прыдатнай падаецца гіпотэза аб прыналежнасці пратографа ЖЕП да старажытнарускага пісьменства, у адрозненне ад пратографа ЖАЧБ, які, як было адзначана вышэй, мае заходняе паходжанне. Акрамя таго, малы працэнт арфаграфічных царкоўнаславянстваў у тэксце дае падставы сцвярджаць, што дадзены спіс ЖАЧБ ствараўся ў рэчышы старабеларускай мовы, якая, як вядома, не мела настолькі моцнага паўднеvasлавянскага ўплыву, як старажытнаруская.

Дадзеныя аналізу арфаграфічнага ўзроўню ЖАЧБ і ЖЕП цалкам пацвярджаюць высновы, зробленыя ў выніку разгляду марфалагічных асаблівасцяў абодвух спісаў. ЖАЧБ у спісе XV ст., якое па часе супадае са спісам ЖЕП, характарызуецца значна больш рэдкім ужываннем кніжных запазычанняў у мове творца. На параўнальна невялікую колькасць кніжнаславянскіх элементаў у ЖАЧБ магла паўплываць

моўная сітуацыя ў XV ст., якая характарызавалася дэмакратызацыяй кніжнай мовы. Па-першае, народная мова садзейнічала большаму разуменню святых твораў. Па-другое, у XV ст. на Захадзе адбываўся росквіт рацыяналізму – вызваленне ад сярэдневяковага (у тым ліку і рэлігійнага) гнету – водгукі якога з першымі пратэстанцкімі і гусіцкімі ідэямі пранікалі на беларускія землі, ставячы народную мову ў аснове рэлігійнага пісьменства, робячы рэлігійныя творы больш зразумелымі [4, с. 8]. Перакладзенае з помніка заходняй спадчыны ў XV ст., ЖАЧБ, такім чынам, пераняло шматлікія заходнія рысы і прадугадала тэндэнцыі, якія ў старабеларускай мове вызначыліся на паўстагоддзе пазней.

Літаратура

1. Гальченко М.Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. (Избранные работы). Москва, 2001.
2. Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2 т. Т. 1. Мінск, 1967.
3. Карский Е.Ф. Белорусы. Москва, 1955-56.
4. Карский Е.Ф. Западнорусские переводы Псалтыри в XV-XVII вв. Варшава, 1896.
5. Карский Е. Западнорусский сборник XV века Публичной библиотеки в С.-Петербурге Q.1.№ 391 // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. Москва, 1962.
6. Миронова Т.Л. Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X – XI вв. Москва, 2001.

А.А. Прыгодзіч

З ГІСТОРЫІ ГРАФІКА-АРФАГРАФІчнага АФАРМЛЕННЯ ІНШАМОЎНАЙ ЛЕКСІКІ

Картатэка Гістарычнага слоўніка беларускай мовы і 31 друкаваны выпуск яе матэрыялаў сведчаць аб значнай колькасці запазычаных слоў, што пранікалі ў беларускую мову з суседніх славянскіх і неславянскіх моў. Маючы фактычна цэнтральнаеўрапейскае геаграфічнае становішча, «займаючы самы крайні заходні абшар усходнеславянскай тэрыторыі, беларусы, натуральна, у першую чаргу ўспрымалі лексічныя запазычанні, якія ішлі з захаду» [2, с. 84]. Адным з самых ранніх дакладна датаваных помнікаў старабеларускага пісьменства, у якім зафіксавалася пэўная колькасць слоў іншамоўнага паходжання, з’яўляецца так званая Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г.

Грамата адносіцца да ліку дзяржаўных юрыдычна-гандлёвых дакументаў і ўтрымлівае дагавор паміж смаленскімі, віцебскімі і полацкімі купцамі і «лацінскімі» (нямецкімі) з Рыгі і Гоцкага берага (Готланда). Да нашага часу дайшлі дзве рэдакцыі граматы – рыжская і готландская, кожная ў трох спісах, складзеных на Гоцкім беразе і ў Смаленску. У грамаце, напісанай на мясцовай гаворцы (свабоднай ад уплыву царкоўнаславянскай мовы), прадстаўлены многія важнейшыя фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя рысы «будучай беларускай мовы» [1, с. 173].

У тэксце граматы даследчыкі адзначаюць запазычаныя словы нямецкага (*мыто* ‘пошліна’, *фогот* ‘суддзя’), скандынаўскага (*тиоунъ* ‘службовая асоба пры князях, баярах, епіскапах’) і цюркскага паходжання (*ногата* ‘грашавая адзінка, роўная адной дваццатай грыўні’).

Што датычыцца слоў *мыто* (... з гочкаго берега до смольнеска без мыта), *тиоунъ* (аже *тиоунъ* оуслышитъ) і *ногата* (ногата смольнеская), то іх паходжанне не выклікае сумненняў. Сапраўды, лексема *мыто* ўзыходзіць да старажытна-верхнянямецкага *mīta* ‘пошліна за правоз тавараў праз мяжу’; *тиоунъ* – ад старажытна-ісландскага *þjónn* ‘слуга’, *ногата* – запазычанне з цюркскіх моў, дзе яно абазначала адпаведную грашовую адзінку.

Складаней атрымліваецца з лексмай *фоготъ*, у навуковай літаратуры паходжанне якой безапеляцыйна звязваецца з нямецкай мовай (у слоўніку да першага тома «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» яно этымалагізуецца нямецкім *Vogt* ‘суддзя’. Картатэка ж Гістарычнага слоўніка беларускай мовы гэтую лексему не фіксуе, паколькі Грамата 1229 г. у лік першакрыніц чамусьці не трапіла. У слоўніках нямецкай мовы слова падаецца ў значэнні ‘намеснік, кіраўнік’. Такім чынам, у тэксце Граматы 1229 г. адлюстравалася, на нашу думку, «поўнагалосная» форма, а больш правільна – вынік складовага сінгарманізму: *фоготъ* як унармаваны графічны варыянт – рыса тагачаснай беларускай мовы.

Сведчаннем фанетыка-арфаграфічнай адаптацыі германізма *Biscof* (ад грэч. *episkopos*) можна лічыць і форму *пискоупъ* (*пискоупъ ризкии*), якая ў далейшым у помніках старабеларускага пісьменства будзе дамінаваць на фоне *быскопъ*, *быскупъ* [Гіст. сл. 2, 8-10].

Акрамя адзначаных вышэй запазычанняў, у тэксце Граматы 1229 г. адлюстравалася і яшчэ адно слова іншамоўнага паходжання – *товаръ* (*възьмѣть латиньскыи товаръ; а что погынетъ от того товара...*). Даўняе агульнаславянскае запазычанне з цюркскіх моў (параўн. тур. *tavar* ‘свойская рагатая жывёла, скаціна’, тое ж у татарскай і туркменскай

мовах) першапачаткова і мела значэнне ‘скаціна’, пазней – ‘маёмасць, дабро’ > ‘уласнасць’ > ‘усялякі тавар’. У тэксе Дагаворнай граматы 1229 г. гэтае слова мае абагуленае значэнне ‘прадукт працы, выраблены для абмену, продажу’.

Такім чынам, можна адзначыць, што ўжо ў самых ранніх помніках старажытнага беларускага пісьменства заўважаецца тэндэнцыя выпрацоўкі своеасаблівых узораў (нормаў) графіка-арфаграфічнага афармлення іншамоўнай лексікі з улікам вусна-гутарковых асаблівасцей мясцовай беларускай гаворкі.

Літаратура

1. *Анічэнка У.В.* Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г. // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мінск, 1994.
2. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік. Мінск, 1970.
3. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: у 2-х ч. / Склад. У.В. Анічэнка, П.В. Вярхоў, А.І. Жураўскі, Я.М. Рамановіч. Ч. 1. Мінск, 1961.
4. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 2. Биець – Варивный / Склад. А.П. Груцо, Н.Ц. Кажура, І.І. Крамко і інш.; Рэд. А.М. Булыка. Мінск, 1983.

М.Р. Прыгодзіч

СТАРАБЕЛАРУСКІЯ ЛЕКСІКОНЫ ЯК СПРОБА ГРАФІКА-АРФАГРАФІЧНАЙ КАДЫФІКАЦЫІ МОВЫ

Старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова ў сваім гістарычным развіцці не толькі працягвала традыцыі папярэдніх эпох, але і актыўна ўбірала ў сябе асаблівасці мясцовага маўлення, паступова насычалася тымі адметнымі рысамі ў галіне фанетыкі, лексікі, словаўтварэння і марфалогіі і сінтаксісу, якія ў пазнейшыя часы (XVI – XVII стст.) дазвалялі гаварыць аб ёй як самастойнай і самадастатковай славянскай мове. Яскравым сведчаннем гэтаму з’яўляецца багатая рукапісная і друкаваная спадчына XIV – XVII стст., творы як царкоўна-рэлігійнага напавунення, так і арыгінальная і перакладная літаратура, адміністрацыйна-юрыдычныя запісы і дакументы, зводны кадыфікаванага права, дзелавае і прыватнае перапіска і інш. На працягу дзесяцігоддзяў і стагоддзяў паступова складваліся пэўныя традыцыі і графіка-арфаграфічнага афармлення тэкстаў, выпрацоўваліся прыёмы адэкватнага адлюстравання на пісьме вусна-гутарковых асаблівасцей

вялікі, то к часу з'яўлення слоўнікаў фактычна застаюцца толькі **ѣ** і **у**, і толькі зрэдку (традыцыйна ў пачатку некаторых слоў) сустракаецца дыграф **оу**: **режѣ**, **потѣжность**, **великомѣ дръствѣю**, **сѣжѣ**, **скѣра**; **нѣжда**, **орѣжие**, **примѣшенѣе**, **ратѣшѣ**; **оѣстава**, **оѣмысломѣ**, **оѣхо**, **оѣпріймѣ**.

Адбываецца дыферэнцыяцыя ў перадачы на пісьме гука [і]. Літара **і** (дзесяцічнае) часта пішацца з наступным **и** (васьмірычным), на першае месца выходзіць графема **и**: **сін**, **лютій**, **велій юношескій**, **вیتالница**, **причина запалчивый**, **подхвтити**, **трѣтизна**, **шкодливый**.

Можна адзначыць і іншыя ўніфікаваныя адметнасці, што датычацца выпрацоўкі кадыфікацыйных нормаў графіка-арфаграфічнага афармлення старабеларускіх тэкстаў. Працэс уніфікацыі (кадыфікацыі) графіка-арфаграфічных сродкаў павінен быў прывесці ў канчатковым выніку да агульнапрынятых рукапісна-выдавецкіх нормаў, аднак гістарычны лёс беларускай мовы старажытнай пары перапыніўся ў 1696 г., калі беларуская мова была забаронена для выкарыстання на дзяржаўным узроўні.

У выніку перарыву пісьмовых традыцый працэс складвання графіка-арфаграфічных нормаў ужо новай (сучаснай) беларускай літаратурнай мовы (на народна-гутарковай аснове) вымушаны быў паўтарыцца, хоць і ў храналагічна меншы адрэзак часу.

Літаратура

1. Булыка А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. Мінск, 1970.
2. Старабеларускія лексіконы / Уклад., рэканструкцыя, сучасны правапіс. граф. упарадкаванне тэкстаў, прадм., паслясл. і камент. А.А. Яскевіч. Мінск, 1992.
3. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы / Склад. У.В. Анічэнка, П.В. Вярхоў, А.І. Жураўскі, Я.М. Рамановіч. Ч. 1. Мінск, 1961.

М.І. Свістунова

ПЕРАДАЧА ЎЛАСНЫХ ІМЁНАЎ У ПАЛЕМІЧНЫХ ТЭКСТАХ КАНЦА XVI СТ.

Творы рэлігійнай палемікі XVI – XVII стст., якія ўзніклі ў сувязі з падрыхтоўкай, правядзеннем і ўвядзеннем Берасцейскай царкоўнай уніі (1596 г.), з'яўляюцца крыніцамі надзвычай багатага моўнага матэрыялу, даследаваць які можна ў самых розных аспектах.

Не меншую цікавасць чым змест, выклікае і форма гэтых твораў, пад якой можна разумець сукупнасць не толькі ўласна моўных асаблівасцей, але і сукупнасць графіка-арфаграфічных адметнасцей. Натуральна, што даследаванне апошніх мае сэнс толькі ў тым выпадку, калі для яго выкарыстоўваюцца арыгінальныя тэксты (а не больш познія перадрукі, калі такія існуюць). У Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі сабрана самая вялікая ў нашай краіне (наколькі нам вядома) калекцыя рукапісаў і старадрукаў. Аднак нават яна змяшчае няшмат рэлігійна-палемічных твораў. У якасці *аб'ектаў* дадзенага даследавання былі выкарыстаны два створаныя ў адзін час тэксты, аўтарства якіх належыць прадстаўнікам супрацьлеглых лагераў: праўніцкае «Справядлівае апісанне» (паводле мікраформы з арыгінала 1597 г., што захоўваецца ў Санкт-Пецярбургу) і антыўніцкі «Апокрысіс» Хрыстафора Філалета (паводле выдання 1598 г., якое было зроблена з польскамоўнага варыянта 1597 г.). Старадрук і мікраформа знаходзяцца ў фондах НББ. *Прадметам* вывучэння стала графічная перадача ў названых арыгінальных тэкстах уласных імёнаў.

Да ўласных імёнаў – слоў, якія служаць для выдзялення названага імі аб'екта з шэрага падобных – традыцыйна адносяць антрапонімы, тапонімы, тэонімы, заонімы, астронімы, касмонімы, фітонімы, хранонімы і інш. У аналізуемых тэкстах шырока прадстаўлены ўласныя імёны дзвюх першых груп: антрапонімы і тапонімы. Адметнасці іх графічнай перадачы мэтазгодна разгледзець праз параўнанне абодвух тэкстаў, таму што агульныя графіка-арфаграфічныя тэндэнцыі і адрозненні, уласцівыя кожнаму з тэкстаў, пры такім супастаўленні будуць больш відавочнымі.

Справядлівае апісанне

На першы погляд здаецца, што перадача ўласных імёнаў у дадзеным тэксце носіць цалкам адвольны характар – адное і тое ж уласнае імя можа перадавацца то з вялікай, то з малой літары. Аднак пры ўважлівым прачытанні тэксту вынікае, што напісанне з вялікай або малой літары знаходзіцца ў тэксце ў рэчышчы двух падыходаў.

Першы з іх можна назваць *традыцыйным*, і прадстаўлены ён трыма варыянтамі. 1) з вялікай літары перадаюцца любыя словы (як уласныя, так і няўласныя назвы), што пачынаюць якую-небудзь структурную частку тэксту: заглавак, раздзел, абзац; 2) традыцыйнай можна лічыць і перадачу з вялікай літары любога слова, якое змешчана пасля графічнага знака, што выконвае ў тэксце функцыю паказчыка канца выказвання (гэта можа быць кропка або знак, падобны на павернутую коску; друкуюцца пасярэдзіне наборнага радка);

3) традыцыйнымі ў дадзеным тэксце можна лічыць і напісанні некаторых найменняў, пасада, тытулаў, напрыклад, кіраўніка дзяржавы: **в панстве его Королевъское милости Пана нашего милостивого** (Ав); **его Ко^р милость** (Аг адв.); **Ѡ его Королѣ^ѣскои милости** (Дв) і інш. Аднак падобныя ж напісанні, праўда, радзей, сустракаюцца і ў другім графічным афармленні: **пословъ его королевъское милости Пана своего ... за низашто поличили** (Зв). Традыцыйны падыход назіраецца і ў іншых друкаваных тэкстах канца XVI – пачатку XVII стст.

Другі падыход мы акрэсліваем як *дыферэнсаваны*, і падставай для размежавання (дыферэнцыяцыі) у выпадку дадзенага тэксту выступае наяўнасць / адсутнасць логіка-інтанацыйнага выдзялення слова ў выказванні. Сутнасць падыходу заключаецца ў тым, што тыя словы, на якіх аўтар робіць лагічны націск, інтанацыйнае выдзяленне, вылучаюцца і графічна – падаюцца з вялікай літары. Сказанае тычыцца не толькі і нават не столькі ўласных імёнаў. Фактычна любое слова, якое падлягае аўтарскаму логіка-інтанацыйнаму выдзяленню, перадаецца з вялікай літары. Пры гэтым адносіны самога аўтара да прадмета гаворкі могуць быць рознымі – нейтральнымі, станоўчымі, адмоўнымі. Слова выдзяляецца ў тэксце, нягледзячы на якасць гэтых адносін. Прыкладзём паказальны, на наш погляд, прыклад, у якім спалучаюцца традыцыйныя і дыферэнсаваныя напісанні: **Прыѣхала те* и сторона противъная з немалы^а людомъ, его Княжатская милость, Панъ воевода киевъский, з велю зацъныхъ пановъ и шляхты маючы пры себе двоухъ владыковъ Апостатовъ шныхъ, Премы^ѣского и Львовъского, которые се были первен до тоѣ еѣности и згоды списали. ... А межы паны шляхтою мало не болшаа часть розныхъ Геретико^ѣ, Арыановъ, Новокръщенцовъ Такъже и колька чужоземцовъ, Грековъ посторонъныхъ ... инъшое коло 8чиныли** (Еа). Калі да асобы кіеўскага ваяводы князя Канстанціна Астрожскага па этыкету належала выказваць павагу, што адлюстравана і ў графічнай перадачы яго тытула, то да епіскапаў-адступнікаў, якія спачатку пагадзіліся на ўнію, але потым асудзілі яе і ўчынілі асобны сабор, а таксама да пратэстантаў розных адгалінаванняў, аўтар, безумоўна, ставіцца адмоўна, асуджальна і нават з пагардай. Тым не менш адпаведныя найменні асоб пададзены з вялікай літары. Часткова гэта можа тлумачыцца традыцыйным падыходам (некаторыя словы стаяць пасля адпаведных знакаў прыпынку), але, на наш погляд, не менш важнай падставай для іх графічнага выдзялення з’яўляецца логіка-інтанацыйнае вылучэнне ў выказванні.

З улікам (пры)сутнасці двух акрэсленых падыходаў графічнае выдзяленне ўласных імёнаў у дадзеным тэксце набывае абгрунтаваны, а не адвольны, як гэта можа падацца на першы погляд, характар. Разгледзім больш падрабязна перадачу дзвюх груп уласных імёнаў: антрапонімаў і тапонімаў.

I. Антрапонімы

Уласныя назвы людзей – самая прадстаўнічая група ўласных імёнаў. Яны сустракаюцца як ў аўтарскім тэксце, так і ў цытаваных дакументах (прыватных лістах, каралеўскіх загадах, афіцыйных пастановах і да т.п.). Афармленне цытаванага тэксту падпарадкоўваецца тым самым падыходам, што і афармленне аўтарскага, таму асобна засяроджвацца на ім не будзем.

У тэксце досыць часта адзначаюцца імёны і прозвішчы розных асоб: знакамітых магнатаў-палітыкаў, прадстаўнікоў шляхты, якія ўдзельнічалі ў разнастайных падзеях, апісаных у тэксце; натуральна, адзначаюцца імёны і прадстаўнікоў духавенства; досыць значную групу складаюць біблейныя імёны; сустракаюцца імёны тагачасных вучоных.

У асноўным незалежна ад нейтральнага, станоўчага ці адмоўнага стаўлення аўтара да асобы, пра якую ідзе гаворка, а таксама незалежна ад стану гэтай асобы ў грамадстве, яе імя (і прозвішча) падаецца з малой літары: **8** Королл владыслава (Ад адв.); **были тежъ, на тотъ сынодъ зослани ѿ его королѣско** милости послами, ... **Ихъ млтъ ясне вельможные панове, Панъ миколаи радиви** княжа на улыце и несвижъ воевода троцки". **Па** левъ сапега **ка**цлеръ великого князъства литовъского. а его милость **Панъ деменрен халецки** по^аскаръби" великого князъства лито^аского староста бересте^аски" (Дд адв.); **светога петра** (Га адв.); **чого маешъ живы** **шбра**³ в зълатоустромъ и въ иньшихъ патриаръхахъ доведаетъсѧ (Иг адв.); на которомъ сыноде былъ тежъ и митрополитъ Киевски" **ниаки** **сидоръ** маючи порѣченье ѿ патриаръхи Антиохе^аского дорофеа (Ад адв.); **мелъ розмовъ с посломъ папескимъ писовиномъ** в згоде и єдности (Вв); **ѿ звигнева** Кардынала и Бискѹпа краковъского в костеле рымъскомъ по кгрецькѹ мелъ Литѹргию светѹю, о чомъ чита" себе меховици новѹю кро^аникѹ (Ад адв.). Аўтар акцэнтуюе ўвагу не на ўласным імені, а на пасадзе, тытуле, чыне (**Королл, Панъ**), на сане (**Кардынала и Бискѹпа**), на іх удакладненні митрополитъ Киевски", ѿ патриаръхи Антиохе^аского). Лічым, што напісанне адпаведных слоў з вялікай літары звязана як з традыцыяй, так і з інтанацыйным

выдзяленнем іх у маўленні, якое ў сваю чаргу абумоўлена значнасцю, якую яны мелі для стваральніка выказвання.

З вялікай літары ўласная імёны перадаюцца ў тэксце досыць рэдка. Так, аўтар твора аднойчы спасылаецца на кнігу Пятра Скаргі «O rządze y jedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem. Y o Greckim i Ruskiem od tej jedności odstąpieniu» (1590): **А** кто хочетъ в томъ ведати ꙗсылаемъ его до швухъ книжокъ ꙗ князѧ Петра скарги в порядкѣ и единости церъкви божое выданыѣ попольскѣ, в рокѣ , #афч. (Ад адв.). Скарга называецца і ў другім месцы твора: **При которои литоръгии, проповедалъ слово божие Князь Петръ скарга казнодел его королевское милости** (Жа адв.). Як бачна, калі імя і падаецца з вялікай літары, то прозвішча (а фактычна імя роду) перадаецца з малой, што звязана з абмежаваным выкарыстаннем апошніх: **в домѣ ихъ милости паноѣ сапеговъ** (Бд адв.), **миколаи радивиѣ** (Дд адв.) і інш.

З малой літары падаецца звычайна і імя кіраўніка дзяржавы, але зрэдку адзначаюцца і іншыя напісанні: **Утожь маешъ привилеи владиславовъ на воности церъковъные, которого потомъ Алексантьдеръ Король польски" и велики" Князь литовскии на сонме вальномъ петриковъскомъ подтвердилъ** (Бг адв.— Бд). Тут, на нашу думку, мы ізноў маем справу з логіка-інтанацыйным выдзяленнем: кароль Уладыслаў даў прывілей, а пазней другі кароль – Аляксандр – пацвердзіў яго, і менавіта таму дадзены прывілей актуальны і на момант гаворкі.

Роля знакаў прыпынку пры афармленні антрапоніма выразна бачная ў наступным прыкладзе: **пытаю хто таковы" Никиѳоръ чернецъ " которы"са выти поведаетъ посломъ Патрыаръшимъ** (Зд адв.). Словазлучэнне **Никиѳоръ чернецъ** выдзелена з абодвух бакоў знакамі прыпынку, таму першае слова перададзена з вялікай літары. Прыметнік **Патрыаръшимъ** напісаны з вялікай літары на знак ушанавання сана патрыярха і каб падкрэсліць важнасць асобы, якая выступае паслом ад яго.

Як вядома, аўтар «Справядлівага апісання» выступіў ананімна і не падаў уласнага імя. Праўда, у тэксце ёсць шматлікія ўскосныя сведчанні таго, што гэта была асоба духоўнага стану, належная да праваслаўя і прысутная на сінодзе ў Бярэсці. Сёння вядома, што гэта быў епіскап Уладзімірскі і Берасцейскі Іпацый Пацей.

II. Тапонімы

Назвы краін, мясцовасцей, а таксама гарадоў перадаюцца ў тэксце выключна з малой літары: **а не только былъ митрополамъ всея росѣии** (Ад адв.); **ѣдучы зѣ влохъ до руси** (Ад адв.); **до влоскихъ кра"нь са" ехати** (Вв); **и въ володымерѣ и в берестью** (Вв адв.); **З волею и**

ВЕДОМОСТЬЮ ЕГО КОРОЛЕВЪСКО" МИЛОСТИ ВЫПРАВИЛИ ДВҀХЪ С ПОСРОДКЪ СЕБЕ ДО РЫМЪ (Га); ПРІЕХАЛИ ДО ВА^РШАВЫ (Дв адв.) і інш.

Апокрысіс

Твор ананімнага аўтара (сёння лічыцца, што ім быў пратэстант з Валыні Марцін Бранеўскі) стаў своеасаблівым «навуковым» абгрунтаваннем таго, чаму берасцейскае абвяшчэнне ўніі не павінна лічыцца правадзейным. Гэта надзвычай насычаны цытатамі і нават цэлымі дакументамі твор. Як і ва многіх друкаваных творах канца XVI ст., у дадзеным тэксце пры графічнай перадачы ўласных імёнаў выяўляецца *традыцыйны* падыход. У «Апокрысісе» ён прадстаўлены наступнымі варыянтамі: 1) з вялікай літары пішуцца словы (як уласныя, так і няўласныя назвы), што пачынаюць якую-небудзь структурную частку тэксту: заглавак, раздзел, абзац; 2) любое слова, змешчанае пасля графічнага знака, што паказвае на канец выказвання (кропка з коскай або кропка, якая друкуецца пасярэдзіне наборнага радка), перадаецца з вялікай літары.

I. Антрапонімы

Склад уласных назваў людзей, адзначаных у «Апокрысісе», такія самы, як і ў папярэднім тэксце: імёны (і прозвішчы) тагачасных палітыкаў, прадстаўнікоў шляхты, духавенства, удзельнікаў розных падзей, пра якія ідзе гаворка ў тэксце, біблейныя імёны, імёны старажытных філосафаў, багасловаў і інш. Антрапонімы складаюць у тэксце, безумоўна, самы прадстаўнічы пласт уласных імёнаў. Пры гэтым выразна прасочваецца сталы падыход іх графічнай перадачы. Калі ўласнае імя пачынае заглавак, назву раздзела, якога-небудзь цытаванага дакумента, то яно пішацца з вялікай літары, напрыклад, выраз Єрѣмѣѣ мѣтїю ѿжїєю архїєпѣ константинопольскїй, новаго римѣ и вселенскїй патрїархѣ (83 адв.) з'яўляецца заглавачнай формулай. Дарэчы, усе антрапонімы ў самім лісце патрыярха Ерамеі пададзены выключна з малой літары. Заключная формула змяшчае ўказанне імёнаў 25 асоб і іх санаў. Пры гэтым выкарыстаны дзве мадэлі подпісу: 1) спачатку называецца імя + сан + падуладная епархія, напрыклад: Єрѣмѣѣ мѣтїю ѿжїєю архїєпѣ константинопольскїй, нова^Г рима, и вселенскїй патрїархѣ (84 адв.); Мелетїй папа и патрїархѣ алеѣандрїйскїй (84 адв.); такая мадэль выкарыстана ўсяго 4 разы; 2) спачатку называецца падуладная епархія + сан + імя, напрыклад: Халкидонскїй митрополитѣ иосафѣ. (84 адв.); Иверскїй митрополи^Г арсенїй. (84 адв.); Ираклийскїй митрополи^Г дїонисїй намѣстникѣ антїохїйского патрїа^Рхи. (84 адв.) і інш.; такая мадэль прадстаўлена 21 раз. З вялікай літары падаюцца

подпісы пад цытаванымі дакументамі, калі яны знаходзяцца пасля знаку прыпынку і (або) пачынаюць выказванне. Калі ж імя называецца ў сярэдзіне выказвання, то пішацца з малой літары.

Звычайна антрапонімы падаюцца з малой літары: Припоминаю ем Ѳеодорита... стго августина... леона першого папѣжа... григоріа папежа... ніколаа папѣжа овые выроки (70 адв. – 71); Припоминаю накнець слова па^вла стого (72) і інш.

З вялікай літары антрапонімы пішуцца, калі знаходзяцца адразу пасля знака прыпынку – кропкі, кропкі з коскай (па функцыі падобна да коскі ў сучасным разуменні) і пачынаюць адносна закончанае інтанацыйна аформленае выказванне, напрыклад: ·А григорій, называемый великій, такъ мови ·Петръ ап^лъ першимъ члонкомъ сталса цркви собѣрное, павелъ, андреѣ, ноанъ, што иного были; одно осѣбныхъ церквей головы. (91 адв.). Можна было б падумаць, што аўтар такім чынам хацеў выдзеліць святога Пятра з ліку іншых апосталаў, аднак, па-першае, гэта супярэчыць пазіцыі аўтара, выразна выкладзенай ў тэксе, а па-другое, у іншых месцах гэтае ж імя перадаецца ужо з малой літары: ·Кирилъ стый на тые слова пишѣчи, не розѣмѣ авы тими слова хс гъ петра стого старшимъ на^л иншіе ап^лы вселенскимъ пастыремъ, аво единоначалнико^м црквны^м оучинити мѣ^л (97); петръ стый не в^н ан^нтиохій, але в римѣ оумоучонъ и оумеръ (106) і інш.

Вельмі паказальным, на нашу думку, з’яўляецца афармленне зачына ў прысвячэнні, якое традыцыйна змяшчалася на пачатку рэлігійна-палемічнага твора і падпадала пад асабліва пільную ўвагу. «Апокрысіс» прысвечаны канцлеру і вялікаму гетману Рэчы Паспалітай Яну Замойскаму: Іасне вел^нможноу, паноу его м^лти, паноу ганови замойскому, з^н замоста ·канцлѣрови и гетманови великому коронномъ ·бельзскомъ дерп^нтскомъ мальво^нскомъ кныши^нскомъ, и про^а ·старостѣ, паноу своему милостивому ·Христофоръ филалетъ, авторъ¹ слоужбы свое оунижоные в^н милостивѣю ласкѣ залецаетъ. Падобна, што ў межах прадстаўленай ў «Апокрысісе» правапіснай традыцыі, напісанне з вялікай літары ўласных імёнаў залежыць найперш ад папярэдняга знаку прыпынку, ад месцазнаходжання імя ў закончаным выказванні, а ўжо потым – ад традыцыі выказваць такім чынам пашану асобе, чыё імя называецца.

¹ На поле пададзены пераклад – творца.

Інакш цяжка растлумачыць, чаму імя патрона з такой колькасцю тытулаў аўтар падаў з малой літары, а сваё ўласнае – з вялікай. Справа ў тым, што імя князя знаходзіцца ў сярэдзіне выказвання, а імя аўтара – пасля кропкі, якая абазначае паўзу ў выказванні. Адным словам, напісанне антрапоніма з вялікай літары далёка не заўсёды было звязана ў той час з выказваннем пашаны да асобы, названага гэтым імем.

II. Тапонімы

І ў дадзеным тэксце прадстаўлена тагачасная пісьмовая традыцыя перадаваць назвы населеных пунктаў – паселішчаў, гарадоў, краёў, краін і інш. – з малой літары. Так, напрыклад, у цытаваных дакументах указваецца месца, дзе яны былі дадзены: **з листу писаного в краковѣ** (19 адв.); **в кгороднѣ** (25); **с по^а пскова** (27 адв.) і інш. Яшчэ прыклады з тэксту: **з^а замостѣ** (прысв.); **проудентій о виолеемѣ на одно^а мѣсцѣ мови^а · ѿтый виолее^а, головою есть свѣта^а** (100); **петръ ѿтый не в^а ант^атиохіи, але в римѣ оумочонъ и оумеръ** (106); **Бо пафноутій в листѣхъ до крєвнѣхъ бѣлѣхъ голѣвѣ и до дво^х попѣвѣ до греции писанѣхъ, вспомноу^а его.** (85 адв.) і інш.

У «Апокрысісе» намі не выяўлена нічога падобнага на дыферансаваны падыход, прадстаўлены ў «Справядлівым апісанні». Тэкст «Апокрысіса» намнога большы па аб’ёме, пераклад яго з польскай мовы патрабаваў часу, а сітуацыя вымагала як мага больш хуткага з’яўлення старабеларускага варыянта твора. Усё гэта магло паўплываць і на графіку выдання – пошукі і выдзяленне па сэнсу ці інтанацыйна вылучаных уласных імёнаў, як гэта мы бачым у «Справядлівым апісанні», заняло б шмат часу. Аднак больш верагоднае, на нашу думку, іншае тлумачэнне – такі дыферансаваны падыход пры перадачы ўласных назваў – «вынаходніцтва» самога Пацея (або чалавека, які займаўся друкарскім наборам тэксту).

Нельга не ўлічваць і той факт, што «Справядлівае апісанне» друкавалася ў Вільні, а старабеларускі тэкст «Апокрысіса» – у Астрогу. Натуральна, абедзве друкарні выкарыстоўвалі агульнапрынятыя ў той час правілы пісьма, прынамсі, пры перадачы ўласных імёнаў. Менавіта таму ў абодвух тэкстах тапонімы пішуцца толькі з малой літары, антрапонімы пасля знакаў прыпынку і на пачатку выказвання – з вялікай, а ў астатніх выпадках – з малой. Аднак кожная друкарня рэалізоўвала тое разуменне правілаў пісьма, якое было пашырана ў культурна-асветніцкім цэнтры, да якога яны належалі тэрытарыяльна. А гэта, адпаведна, Вільня (друкарня Мамонічаў) і Астрог (друкарня Астрожскага праваслаўнага брацтва). Такім чынам, можна гаварыць пра існаванне розных друкарскіх традыцый і школ.

ФАРМІРАВАННЕ АРФАГРАФІЧНАЙ ТРАДЫЦЫІ Ў РАННІХ ПОМНІКАХ НОВАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Новая беларуская мова – мова на народна-гутарковай аснове. Звычайна яе разглядаюць у творах XIX ст., аднак народна-гутарковая аснова прасочваецца і ў творах так званай школьнай драмы ранейшага часу. Гэтыя творы пісаліся навучэнцамі і выкладчыкамі розных навучальных устаноў як практыкаванні ў рыторыцы і піітыцы, ставіліся на сцэнах гэтых устаноў. Акрамя сур’ёзных драматычных твораў, глядачоў забаўлялі і камедыйнымі сцэнкамі або спектаклямі, дзе героямі былі прасталюдзіны – носьбіты пэўнай гаворкі. Аўтарамі свядома запісвалася жывая гаворка. Інакш кажучы, устаноўка на фанетычны прынцып правапісу была асэнсаванай.

Мы паспрабавалі вызначыць рысы, што паказваюць менавіта на адметнасць гаворкі персанажа-беларуса. Пры гэтым браліся пад увагу толькі тыя рысы, якія прадстаўлены ва ўсіх помніках, незалежна ад іх дыялектнай асновы. Для разгляду былі ўзяты творы найбольш значныя па памерах: інтэрмедыя «Вакханалія», «Камедыя» Каятана Марашэўскага (прычым, паколькі напісаны тэкст двума рознымі перапісчыкамі, то і арфаграфічныя перавагі ў розных частках тут неаднастайныя), дзве камедыі са зборніка Смаленскай семінарыі (тут наадварот: тэксты напісаны адным почыркам – арфаграфічна аднастайныя).

Аналізуемыя творы рэпрэзентуюць дзве графічныя сістэмы: кірыліцу і лацінку польскай мадыфікацыі, таму адлюстраванне фанетычных асаблівасцей графічна неадназначнае. Так, перадача акання ў кірыліцкіх рукапісах – гэта апазіцыя літар **а/о, э**; якання – **я/е**. Што ж да рукапісаў, пісаных лацінкай, то тут аканне адлюстроўваецца праз апазіцыю **а/о,е**, яканне – **а/е**. У кірыліцы дзеканне – **дз/д**, цеканне – **ц/т**; у лацінцы дзеканне – **dz (dź)/d** і цеканне **c(i), ć/t** (надрадкавыя значкі тут ужываюцца непаслядоўна, таму пад увагу не прымаліся). Наяўнасць гука [ў] у кірыліцы можа быць адлюстравана праз ужыванне літары **в** на месцы спрадвечнага [л] або [у] і літары **у** замест спрадвечнага [в]; у лацінцы – гэта літары **u** і **w** на месцы спрадвечнага [л], а на месцы спрадвечнага [у] – толькі **w**, на месцы спрадвечнага [в] – толькі **u**.

Вынікі нашых назіранняў прадстаўлены ніжэй у табліцы 1.

Працэнт паслядоўнасці перадачы з’явы вызначаўся ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў. Думаецца, што гэта і ёсць паказчык паслядоўнасці арфаграфіі.

Табліца 1

Помнік / з’ява		аканне	яканне	[Дз’]	[Ц’]	[Ў]
Інт. «Вакханалія»		84,2 %	53,8%	100 %	99 %	94.4 %
Камедыя Марашэўскага	1-ы почырк	80 %	0%	100 %	98 %	94,7 %
	2-ы почырк	91 %	87%			
Смаленскія камедыі		77,2 %	89%	94.4 %	87,7 %	53 %

Паколькі аналізуемыя творы маюць у сваёй аснове розныя гаворкі¹, неабходна прывесці каментарыі да табліцы.

Інтэрмедыя «Вакханалія» рэпрэзентуе гаворкі Гродзеншчыны: адпаведна з мясцовым вымаўленнем, у канцавым адкрытым складзе заўсёды пішацца **o** незалежна ад націску: *krywo, lichō* (с.20), *heto, dobro* (с.21)², *sieno* (с.23). Найбольш паслядоўна аканне адлюстравана ў пачатку і сярэдзіне слова: *z haławu, barada maia, wada padmyła, pazwalaiu* (с.21) // *hololedź, do berehu, perespisia* (с.20). Пра тое, што непаслядоўнасць у перадачы акання вылікана адсутнасцю строгай арфаграфічнай нормы сведчаць выпадкі дваякага напісання аднолькавых слоў або аналагічных марфем: *niahay* // *niehay, sielskaho* // *wszelakoho* (с.23). Яканне ў гэтым рукапісе перадаецца менш паслядоўна ў параўнанні з аканнем: *siadzio, zbiasilisia* (с.20), *ciabie, siadzić, mianie* (с.21) // *wieliki, ciebie* (с.20), *ieszczo* (с.21); пры гэтым у адмоўнай часціцы **не** яканне ўвогуле не перадаецца: *nie biasisia, nie baczu* (с.20), *son nie son, nie bardzo, nie wykruciszsia* (с.23).

Разам з тым назіраецца імкненне да аднастайнасці напісання асобных марфем. Так, у Т.адз. назоўнікаў мужчынскага роду пішацца ненаціскны канчатак **-ом**: *chłopot nie byu, panom zastau, sienom, pastronkom, parobkom* (с.23); у Р.адз.займеннікаў м.р. – **-ого**: *hetoho, do ktoroho, do toho* (с.23)

Уплыў польскай арфаграфіі праявіўся нязначна: *czolem!* (с.22), *parobek, czerep* (с.21).

Абсалютна паслядоўна адлюстравана ў інтэрмедыі «Вакханалія» дзеканне: *ludzie, idzi* (с.20), *podziakawau, hdzie, adzin* (с.21), *iedź u les, niehadziai, zladziei* (с.23).

Цеканне адзначана ва ўсіх марфемах: *boyciasia, siadzio, ratuycia, tonuć, ciebie, choć* (с.20), *łapci, baćka, starość* (с.21), *cicho, cwierdo* (с.23). Толькі аднойчы дзеяслоўны канчатак перададзены праз **-t**, што можа

¹ Падрабязней гл. Ціванова Г.К. Да праблемы высвятлення дыялектнай асновы твораў беларускага пісьменства XIX стагоддзя // Беларускае слова: дыялектнае і запазычанае. Мінск, 2001. С. 94-98.

² Тут і далей у дужках нумар старонкі арыгінала адпаведнага рукапісу.

ўскосна сведчыць пра ўсведамленне марфалагічных адрозненняў беларускай і польскай моў: *spraczywaet* (с.23), параўн. польск. *spraczywa*.

Што тычыцца перадачы гук [ў], то тут трэба ўлічваць марфему, у якой гэты гук прадстаўлены. Так, у рукапісе «Вакханалія» арфаграфічны разнабой адзначаецца ў перадачы

- суфікса *-шы-* дзеепрыметнікаў прошлага часу – праз літары *u* або *w* у адносінах 3/1: *ustauszy*, *upiuszysia*, *paverniuszysia* (с.23) – *natapyrywszysia* (с.21);

- прыназоўніка *y/ў* (<вѣ) – у 90 % выпадкаў незалежна ад папярэдняга гук пішацца літара *u*: *lapci u czabaty obernulysia*, *dzirzać u rukach* (с.21), *nie idzi u czubki* (с.23); значна радзей – *w*: *wiarcić w mazgouni*, *czy w samoy reczy* (с.23).

Абсалютна паслядоўна ў гэтым перадаецца гук [ў]

- у корані слова, незалежна ад таго паходзіць гэты гук са спрадвечнага [вѣ] – *hałouka* (с.23), *ad praudy* (с.23), ці з [ѣ] – *pouno* (с.23);

- у прэфіксе *y/ў* (<[вѣ]): *ukrucila*, *uszyu* (с.24);

- у суфіксах дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду *-І-ъ у 98% выпадкаў гэты гук перадаецца літарай *u* – *pavaliusia* (с.20), *podziakawau* (с.21), *radziusia* (с.21), *byu* (с.21), астатнія выпадкі прыпадаюць на літару *w*, што таксама адпавядае графічнай перадачы гук [ў] – *byw* (с.23). Такім чынам, у формах дзеясловаў мужчынскага роду прошлага часу гук [ў] перадаецца ў 100 % выпадкаў.

Абодва скрыптары «Камедыі» Каятана Марашэўскага адзначаюць аканне: 1-й – у 80 % ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў (*chadzu*, *ad tapara*, *małaczu*, *da paudnia*, *adzin*, *pamahala*; *caluheńki*, *ad capa*, *żanockaja* (с.14), *kab tabie* (с. 146), *Harasim* (с.17) // *pantoflou*, *jak my choczem* (с.146), *blaznou* (с.18), *choczecca* (с.186), 2-й – у 91% (*prasić*, *maja*, *tahdy*, *hadzina*, *paydu*, *adnak*, *havoruczy*, *adrachysia*, *havaryć* (с.24) // *trozheczki* (с.24). Разыходжанні ў адлюстраванні гэтай рысы ў асноўным прыпадаюць на канцавы адкрыты склад: 1-й – перадае аканне толькі ў 25% выпадкаў (*nada*, *z dzierava* (с.14) // *nieszasliwojo*, *naszojo*, *tojo*, *u horlo*, *mało*, *licho* (с.14); 2-й – значна больш паслядоўны, у 83% : *duża*, *moża*, *tolka*, *douha* (с.24) // *dużo*, *licho* (с.24). Увогуле 2-гі скрыптар значна лепш адчувае асаблівасці вымаўлення: ён перадае яканне ў 87,5% ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў: *jaho*, *mianie*, *zviaли*, *ciaper*, *biada* (с.24) // *smiejatca* (с.24); пры гэтым ў адмоўі не ў першым пераднаціскным складзе – у 72,7%: *niamożna*, *nia dużo*, *nia czorny*, *nia muszu* (с.24) // *nie znau*, *niechay* (с.24). Першым скрыптарам яканне не адлюстроўваецца: *na ziemi*, *aniemeli*, *jeszczo*, *biereć*, *z klećboju*, *dzieciey*, *nie maju* (с.14).

У «Камедыі» К.Марашэўскага дзеканне адлюстравана абсалютна паслядоўна: *dzień, adzin, dzieciey, prapadzi, z dzierava, perachadzili* (с.14), *budź* (с.15). Таксама 100 % адлюстроўваецца цеканне: *życio, nie czuwać, biereć, z klećboju, u asieć, ciepie, aciec, na ciebie* (с.14). Варыянтнасць назіраецца толькі ў перадачы фіналяў -tca/-сса зваротных інфінітываў з асновай на -т і зваротных формаў 3 асобы: перавага (84 %) аддаецца напісаннем на -tca: *kaczaetca, zdzieretca* (с.14), *napitca*(с.17).

Гук [ŷ], незалежна ад яго паходжання, перадаецца абодвума скрыптарамі ва ўсіх марфемах праз напісанне літары **u**:

- у корані, (ŷ <[ɫ]): *da paudnia* (с.14), *douch* (с.14b), *pa pautara* (с.15), *tauczać* (с.17); (ŷ<[vʲ]): *prauda, drou nasiecz, krou, usio* (с.14), *dauno, wieroukaiu* (с.15), *dziulusię* (с.18b).
- у прыстаўцы (ŷ<[vʲ]): *uziać* (с.14), *ulez* (с.14b), *uzyszło* (с.15);
- у суфіксах дзеясловаў прошлага часу (ŷ<-л): *udawiu, nie zahraszyu, ani paruchau by* (с.14), *pahubiu, znaszou, akrwawiu, zabiui* (с.14b);
- у склонавых канчатках: *pantflou, blaznou* (14b), *chłopcau* (с.24);
- у прыназоўніку: **u** *karczmie, u piecz, u asieć, u brovar* (с.14), *u ciebie* (с.14b), **u** *chatu* (с.15).

Адхіленні спарадычныя, яны адзначаны таксама ў розных марфемах: *zaprawdy, prawda* (с.24); *буw* (с.24); **w** *wocz*у (с.14b). Асобна варта сказаць пра ужыванне -л у дзеяслоўных формах пры перадачы яўрэйскага акцэнта – *chadził, był* (с.14b), што таксама абумоўлена фанетычным прынцыпам правапісу.

Смаленскія камедыі маюць дыялектнай асновай паўночна-ўсходнія гаворкі (мяккаэрасць, дысімілятыўнае аканне). Кірыліца магла б паспрыяць напісаннем, аналагічным традыцыям рускай арфаграфіі. І тым не менш, аканне адлюстравана ў 77,2 % ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў: *пападзѣтца, кали бѣ, изваими* (= и с своими) *павидзися, к абѣдни* (с.66), *чаго* (с.66b) // *помолися, богамолинѣ* (с.67), *ѿ дѣтакѣ, челомѣ* (с.68b); яканне – у 89 %: *ня бывши, пиряпечку* (с.67), *ня видна, у цябе, зямляныя, дзяревня, ци ня придзиць* (с.67b), *занясли, на мяне* (с.68) // *понѣмногу, маего, цѣбе* (с.69). Аўтар аказваецца настолькі чуйным да асаблівасцей живога вымаўлення, што адлюстроўвае мясцовае дысімілятыўнае аканне (перад націскным [а]): **ни** *такѣ* (с.68), *привизався, ци ни пападзѣтца* (с.68b).

У рукапісах Смаленскіх камедый даволі паслядоўна перадаюцца дзеканне і цеканне: 94 % [дз'] – *идзи* (с.66b), *глядзь, дзіонѣ, гдзѣ, дзяревня* (с.67), *дзѣци* (с.69); традыцыйныя напісанні – *бязделлимѣ, на единаму* (с.66b), *ѿ дѣтакѣ* (с.68b); 88 % [ц'] – *на свѣцѣ, купиць, збыць*

(66), *знаиця, анципа, хасці́олу* (с.66б), *въ свисцѣлачки, цѣкѣць* (с.67), *цѣрихъ, нехрясцянинъ* (67б), *у цябѣ, цяперь, пяць, бацка* (памылкова прапушчаны мяккі знак!) (с.68); 12 % [т'] – *ведаеѣ* (66б), *падишѣ* (с.67), *кажыѣ* (69), *тяперь, пападзетца, кажыѣца* (69б).

У даных рукапісах адлюстраванне гука [ў] адзначана ў 54 % выпадкаў: пры гэтым 100 % у дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду – *попався, обчипався* (66б), *не повалився, бывъ, вякнѣвъ* (с.67); на месцы каранёвага [ы] – *товстѣю* (с.67б); вельмі часта ў каранях, вытворных ад займенніка *всь* – *усі́о, усѣ* (с.68), *к усячінѣ смыслиць* (69б) // *всі́о* (с.66б), *вста* дзярэвня (с.67). Паказальным з'яўляецца таксама супастаўленне напісанняў прыставак: *у-* – *встамивста* (с.67б) і *в-* – *якъ уставъ такъ и зачавъ* (с.70); прыназоўнікаў: *у* *любавичи, у зѣмлю* (с.66б), *у вочи, у мянѣ* (с.67б) // *въ ета лиха, в силѣ* (66б). На месцы спрадвечнага *у*: *вжожъ* (с.69б).

Падводзячы вынікі вышэйсказанаму, можна зрабіць наступныя высновы:

1. Менавіта ў перадачы акання-якання праяўляецца фанематычная чуйнасць аўтара рукапісу (перадача дакладных асаблівасцей дыялектнага вымаўлення), якой проціпастаўляецца імкненне да аднастайнасці ў перадачы асобных марфем, наследаванне арфаграфічнай традыцыі (рускай ці польскай).

2. Аканне і гук [ў] больш паслядоўна перадаюцца ў рукапісах, пісаных лацінкай, дзе правядзенню фанетычнага прынцыпу арфаграфіі спрыяе адсутнасць сувязі і аналогій са старой пісьмовай традыцыяй.

3. Дзеканне і цеканне ўсімі аўтарамі (ці перапісчыкамі) успрымаюцца як самыя паказальныя рысы. Нават у Інтэрлюды¹ пра цыгана і літвіна, дзе ў рэпліках літвіна зусім не паказана аканне (*хорошенки^д, моя, здоровъ, поклонись, соко^л, ночница*) і яканне (*медо^к, веселись, о^о мене*), дзеканне і цеканне адлюстраваны ў 80 % выпадкаў: *поидзі́о^м, дзѣцина, бу^озь, наводзиць, дзикови^ннъ, выдзираць, дзѣци; жиць, маць, сѣци* // *выдиратъ, дѣли^с, по^оедатъ*. Значыць аўтар менавіта гэтай асаблівасцю гаворкі паказваў свайго персанажа як выхадца з беларускіх земляў.

Такім чынам, не гледзячы на розную ступень паслядоўнасці адлюстравання на пісьме, усе аўтары (ці перапісчыкі) маюць аднолькавыя прыярытэты пры вызначэнні характарыстычных рыс: бяспрэчна ўспрымаюцца як беларускія адметнасці аканне-яканне,

¹ Дадзеныя аналізу гэтага твора не ўключаліся ў табліцу з прычыны таго, што ў макаранічным (двухмоўным: украінскім і беларускім) тэксце, рэплікі літвіна маюць невялікі аб'ём.

дзекаанне-цеканне і нескладовае Ў. Пры гэтым вузкамясцовыя дыялектныя рысы, хоць і паказваюць на «прывязку» канкрэтнага твора да пэўнай гаворкі, але не з'яўляюцца вызначальнымі. Выпрацоўваюцца прыёмы перадачы на пісьме асноўных беларускіх фанетычных асаблівасцей сродкамі як кірыліцкай, так і лацінскай графікі. Інакш кажучы, у спробах практычнай арфаграфіі яўна вызначаюцца рысы, якія ў будучым стануць арфаграфічнай нормай.

Аналізаваныя рукапісы

1. Інтэрмедыя «*Bacchanalia*», 1725. Рукапіс Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы, фонд 1135, вопіс №2, адз. захоўвання 89. С. 19-28;
2. «*Камедыя*» Каятана Марашэўскага ў зб. Забельскай калегіі. Вільнюс, Цэнтральная бібліятэка Акадэміі навук, фонд 18, рукапіс № 1.
3. Камедыі са зборніка Смаленскай семінарыі. Санкт-Пецярбург, Дзярж. публ. бібліятэка, вопіс ОСРК, QXVIII – 168. С. 66-70б.
4. Інтэрлюдзія № 2 са зб. «Інтэрлюдзіі или между вброшенная забавная игралища». Санкт-Пецярбург, Дзярж. Публ. Бібліятэка, вопіс ОСРК, QXIV–19. С. 99-100б.

М.М. Швед

СЛОЎНІК ЛАЦІНІЗМАЎ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: АКТУАЛЬНАСЦЬ І ПРЫНЦЫПЫ ЎКЛАДАННЯ

Лексікаграфія – прадукт многіх стагоддзяў. Яна ўзнікла ў сувязі з патрэбамі грамадства і вядзе свой пачатак ад тых ранніх элементаў слоўнікавай працы, якія зарадзіліся ў асяроддзі кніжнікаў яшчэ ў старажытныя часы. Да ліку такіх першапачатковых элементаў лексікаграфічнай дзейнасці, калі гаварыць у самых агульных рысах, адносілася лексічная праўка царкоўных тэкстаў, сінанімічная замена цяжкіх для разумення слоў у кнігах рэлігійнага зместу, тлумачэнне пры дапамозе глос незразумелых слоў і цэлых выразаў.

Сучасная беларуская лексікаграфія – развіты напрамак у мовазнаўстве. Сярод слоўнікаў, заснаваных на гістарычным матэрыяле, можна ўзгадаць «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» (31 т.), «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» (13 т.), «Старабеларускі лексікон» (М.Р. Прыгодзіч, Г.К. Ціванова). (Устарэлая лексіка ў сучасных мастацкіх і публіцыстычных тэкстах прадстаўлена ў «Слоўніку ўстарэлых слоў» А.М. Макарэвіча, «Слоўніку архаізмаў і гістарызмаў» С.М. Струкавай.)

У слоўнікавым саставе старабеларускай мовы магчыма вылучыць асобна пласт лацінізмаў, бо лексемы лацінскага паходжання маглі пранікаць у старабеларускую мову непасрэдна або апасродкавана, напрыклад, праз польскую ці іншыя еўрапейскія мовы. Нельга выключыць і непасрэдны шлях пранікнення слоў з лацінскай мовы, якая выконвала ў старажытнасці ролю мовы навукі, культуры і асветы, а таксама актыўна выкарыстоўвалася ў сферы рэлігіі. Лексіка лацінскага паходжання неаднаразова прыцягвала ўвагу айчынных гісторыкаў мовы (Л.М. Шакуна, А.І. Жураўскага, А.М. Булыкі, І.У. Будзько), але да гэтага часу працы, у якіх разглядалася лексіка іншамовнага паходжання (і лацінскага паходжання ў тым ліку), насілі апісальны характар, не даследуючы гэты пласт лексікі ўсебакова.

Апісальна-канстатуючыя працы, у якіх закранаецца іншамовная лексіка, і ў прыватнасці – лексіка лацінскага паходжання, характэрныя і для расійскага мовазнаўства, якое ў сілу гістарычных абставін аказала значны ўплыў на беларускае мовазнаўства. Спынімся на некаторых з выяўленых і вывучаных намі прац. Даследаванню лексікі лацінскага паходжання прысвечана кандыдацкая дысертацыя і, адпаведна, аўтарэферат Н.В. Каменскай «Фонетическая и морфологическая адаптация латинизмов-субстантивов в русском языке» (2003 г.), у якім яна даследуе генезіс запазычанняў з лацінскай мовы, працэсы фанетычнай адаптацыі лацінізмаў і марфалагічную адаптацыю лацінізмаў у сучаснай рускай мове.

М.Л. Свішчанкова ў артыкуле «Лексические латинизмы в современном литературном русском языке» (2010 г.) падае агульную характарыстыку лексічных лацінізмаў і, прыводзячы разнастайныя падставы для іх класіфікацый, падзяляе сучасныя лацінізмы рускай мовы на адпаведныя групы.

Даследаванню лацінізмаў прысвечаны і такія артыкулы, як «Латинский язык как международный язык науки» Я.М. Бароўскага (1991 г.), «Латинизмы в юридической терминологии Статута Великого Княжества Литовского 1588 года» даследчыка беларускага паходжання А.Ю. Мусорына (1997 г.), «Латинский язык в русской культуре XVII – XVIII веков» Ю.К. Вараб'ёва (2000 г.).

Не пакінулі па-за ўвагай тэму лексічных запазычанняў з лацінскай мовы і нашыя суседзі ўкраінскія даследчыкі. Напрыклад, нас зацікавілі такія працы, як «Латинизмы на українському ґрунті і посередницька роль польської мови (на матеріалі пам'яток XVI – XVIII ст.)», «Українська побутова лексика латинського походження Київського періоду»

С.П. Грыцэнка, «Освоєння іншомовноў лексікі в сучаснай україньскій мові», «Іншомовні слова в україньскій мові» і інш.

У сувязі з адсутнасцю слоўніка лацінізмаў як у айчынным мовазнаўстве, так і ў суседніх расійскім і ўкраінскім, мэтазгодна распачаць стварэнне слоўніка лацінізмаў старабеларускай мовы, які зафіксуе адпаведныя лексічныя адзінкі і тым самым з’явіцца базай для іх далейшага вывучэння, аналізу і класіфікацыі. Безумоўна, стварэнне мяркуемага гістарычнага слоўніка вымагае выпрацоўкі канкрэтных правілаў яго ўкладання і парадку размяшчэння ў ім адпаведнай інфармацыі.

На сённяшні дзень найбольш грунтоўнай крыніцай, у якой зафіксавана старабеларуская лексіка (у тым ліку і запазычаная з розных моў), з’яўляецца няскончаны «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» (ГСБМ). Аднак падыход, абраны і існуючы пры яго ўкладанні, не дазваляе зафіксаваць у дадзеным слоўніку ўсю сукупнасць запазычанняў з лацінскай мовы, якая функцыянавала ў старабеларускай мове. Да таго ж крыніцы слоўніка – выключна арыгінальныя тэксты, якіх на Беларусі з часоў старажытнасці захавалася няшмат. Тэксты, перавыдадзеныя пазней, у якасці крыніц для ГСБМ не выкарыстоўваюцца, і таму па-за яго ўвагай застаецца вялікая колькасць старажытных тэкстаў. З запазычанняў, якія сустракаюцца ў пісьмовых помніках старабеларускай мовы, у ГСБМ не ўключаецца анамастычная лексіка, а таксама іншамовныя ўкрапанні, якія яшчэ не былі асвоены старабеларускай мовай і не маюць беларускіх марфалагічных адзінак.

Праведзенае намі даследаванне можа пакласці пачатак картатэкі мяркуемага слоўніка лацінізмаў старабеларускай мовы. Ужо нават некалькі помнікаў рэлігійнай палемікі – «Берестейскі собор і оборона яго» (1596 г.), «Антиризись или Апология противь Христофора Филалета» (1599 г.) і «Гармонія восточной церкви съ костеломъ Римскимъ» (1608 г.) – даюць досыць багаты фактычны матэрыял.

На сённяшні дзень картатэка лацінізмаў, створаная на базе гэтых тэкстаў, налічвае 125 лексем (без уліку фанетыка-арфаграфічных варыянтаў).

Што тычыцца лексічнага матэрыялу слоўніка, у яго ўваходзяць лексемы лацінскага паходжання, якія трапілі ў старабеларускую мову як непасрэдна з лацінскай мовы, так і апасродкавана (праз польскую або нямецкую), выяўленыя суцэльнай выбаркай. Канечне, выключна, калі слоўнік змяшчае ўсю зафіксаваную лексіку – як агульную, так і ўласную. Уключэнне ў слоўнік агульнай лексікі без якіх-небудзь абмежаванняў ужо даўно замацавана лексікаграфічнай практыкай і не выклікае ніякіх

пярэчанняў. Аднак да анамастычнага матэрыялу ў лексікаграфіі назіраюцца розныя адносіны ў залежнасці ад задач, якія ставяць перад сабой укладальнікі слоўнікаў, і магчымасцей рэалізацыі гэтых задач. Так, у «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» анамастычны матэрыял не ўключаны галоўным чынам таму, што значную колькасць крыніц слоўніка складаюць перакладныя творы – хронікі, хранографы і канфесійныя тэксты, якія насычаны вялікай колькасцю чужаземных імён і геаграфічных назваў. А яны ў сваю чаргу не маюць істотнага значэння для гісторыі слоўнікавага складу беларускай мовы. Паколькі наша мэта – стварыць па магчымасці поўны слоўнік запазычаных з лацінскай мовы лексем, што адзначаны ў мове аналізуемых твораў І.Пацея, то не ўяўляецца магчымым пакінуць па-за ўвагай вытворныя ад тапонімаў і антрапонімаў прыметнікі тыпу *Рымьскі, Крэцкі, Папежскі*.

У слоўніку фіксуюцца і фанетыка-арфаграфічныя варыянты лексем. Слоўніковы артыкул на пэўную лексему будзе адкрывацца асноўным варыянтам (першым па алфавіце), за ім будуць змяшчацца дадатковыя. Гэтыя варыянты, акрамя таго, будуць змешчаны на сваіх алфавітных месцах у якасці спасылачных.

Структура слоўнікавага артыкула

Слоўніковы артыкул у дадзеным слоўніку складаецца з наступных асноўных частак:

1. Загалоўчае (рээстравае) слова (лексемы ў сваіх зыходных формах: назойнікі, асабовыя займеннікі і колькасныя лічэбнікі – у форме назойнага склону адзіночнага ліку; прыметнікі, прыметнікавыя займеннікі, парадкавыя лічэбнікі і дзеепрыметнікі – у форме назойнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду; дзеясловы – у інфінітыве).

2. У дужках праз коску – выяўленыя фанетыка-арфаграфічныя варыянты лексем у алфавітным парадку.

3. Граматычная паметка (указвае на часціну мовы і дае граматычную характарыстыку гэтаму слову).

4. Шлях пранікнення лексемы ў старабеларускую мову з абавязковым указаннем лацінскага адпаведніка або лацінскага слова, ад якога быў утвораны дадзены лацінізм. Асобна трэба сказаць, што вывятленне мовы-пасрэдніцы, а таксама лацінскага арыгінала праводзілася па «Этымалагічным слоўніку беларускай мовы» [ЭСБМ 1978, 1985, 1988, 1990, 1991, 1993], «Этымалагічным слоўніку» М.Фасмера [Фасмер 1986], «Слоўніку іншамоўных слоў» А.М. Булыкі [Булыка 1993], «Рэлігійным слоўніку старабеларускай мовы» [Будзько 2003], «Словарю иностранных слов» [СИС 1988], што і ўказваецца. Пры гэтым у наш рэстр уключаны як словы, што прыйшлі непасрэдна ці

апасродкавана з лацінскай мовы, так і тыя, што, у адпаведнасці з названымі слоўнікамі, трапілі ў саму лацінскую мову з грэчаскай. З другога боку, лексемы, адносна якіх у названых лексікаграфічных крыніцах пазначана грэчаскае паходжанне, у наш рэестр не ўвайшлі (напрыклад, словы *еретык*, *херытонія*, *епископ*, *политыка*, *патрiярх*, *кройніка*, *митрополит*, *апостоль* і інш.).

5. Тлумачэнне значэння слова; у выпадку, калі слова мае некалькі значэнняў, прыводзяцца ўсе выяўленыя значэнні.

6. Экземпліфікацыя (кожнае слова і кожнае значэнне мнагазначнага слова ілюструецца такімі цытатамі з помнікаў, у якіх найбольш ярка і тыпова перадаецца значэнне слова). Прыклады прыводзяцца і для фанетыка-арфаграфічных варыянтаў, пададзеных у алфавітным парадку.

7. Тлумачэнне значэння слова паводле ГСБМ.

8. Сціслае тлумачэнне значэння слова паводле ТСБМ; калі ж адпаведная лексема ў ТСБМ не адзначана, то гэты факт указваецца ў слоўніковым артыкуле спецыяльна. Такія выпадкі якраз і паказваюць багацце складу лацінізмаў старабеларускай мовы. Адпаведнікі прыводзяцца і ў тых выпадках, калі сучасны беларускі і старажытны лацінізмы адрозніваюцца фанетычна або словаўтваральным фармантам, аднак узыходзяць да аднаго лацінскага кораня (напрыклад, *миша* – *іміша*, *сакраменьтъ* – *сакрамант*, *фундовати* – *фундаваць* і інш.).

Гэтыя часткі будуць абавязковымі і агульнымі для ўсіх слоўнікавых артыкулаў. Адсылачная паметка *гл.* будзе выкарыстоўвацца ў выпадках, калі слова зафіксавана ў картатэцы ў некалькіх фанетыка-арфаграфічных варыянтах, адзін з якіх прымаецца за асноўны і суправаджаецца слоўніковым артыкулам, а ўсе астатнія змяшчаюцца побач з асноўнай загалоўчай формай, але, акрамя таго, прыводзяцца на сваіх алфавітных месцах з адсылкай на асноўную форму.

Многія старабеларускія лацінізмы да нашага часу згубіліся, многія аказаліся забытымі, некаторыя вярнуліся ў сучасную мову. Шырокаму колу людзей падчас нават невядома, што лексемы, якімі яны карыстаюцца кожны дзень – лацінізмы. Менавіта таму стварэнне слоўніка лацінізмаў старабеларускай мовы, невялікай часткай якога можна лічыць і складзены намі слоўнік лацінізмаў па творах І.Пацея, будзе актуальнай спробай фіксацыі і сістэматызацыі лексікі лацінскага паходжання ў старабеларускай мове, а таксама цікавай і карыснай з’явай як для навукоўцаў, даследчыкаў гісторыі мовы, так і для беларусаў, якія цікавяцца сваёй роднай мовай і тымі з’явамі, якія ў ёй адбываліся некалі і адбываюцца зараз.

В.А. Аріцёмава

ДВУХМОЎНАЯ ФРАЗЕАГРАФІЯ Ё БЕЛАРУСІ: СТАН І ПЕРСПЕКТЫВЫ

Фразеалагічны фонд – адна з крыніц павышэння выразных якасцей маўлення. Фразеалагізмы адлюстроўваюць эвалюцыю мовы, тыповыя рысы лексіка-граматычнага ладу, даюць магчымасць сцісла сказаць пры з’явы рэчаіснасці, вобразна ўявіць іх і выказаць эмацыйна-ацэначныя адносіны моўцы да гэтых з’яў. Кантрастыўны аналіз разнамоўных фразеасістэм можа паказаць універсальныя характарыстыкі ўспрымання і вербалізацыі рэчаіснасці чалавекам, а на іх фоне – нацыянальна-спецыфічныя рысы. Прыкладным аспектам параўнальна-супастаўляльнага даследавання разнамоўных фразеасістэм з’яўляецца складанне двух- і шматмоўных фразеалагічных даведнікаў.

У 60-70 гг. XX ст. фразеалагізмы падаваліся ў слоўніках лексічных адзінак у канцы слоўнікавага артыкула за ромбавым знакам ◊ з іх перакладам на іншую мову. Аднак ва ўмовах пашырэння міжнародных кантактаў у 1982 г. Камісіяй па славянскай фразеалогіі пры Міжнародным камітэце славістаў было прынята рашэнне аб неабходнасці стварэння славянска-славянскіх і славянска-неславянскіх фразеалагічных слоўнікаў у выглядзе асобных выданняў.

На сучасным этапе даследаваны суадносіны фразеасістэм беларускай і рускай моў [1; 2; 3], беларускай і польскай моў [4], беларускай і нямецкай моў [5; 6]. Беларускія прыказкі ў дачыненні да парэміялагічных адзінак латыні, рускай, французкай, нямецкай і англійскай моў апісаны ў «Шасцімоўным слоўніку прыказак, прымавак і крылатых слоў» [7]. Часткова апісаны фразеалагічныя паралелі беларускай і англійскай моў у «Англа-беларускім слоўніку фразеалагізмаў параўнальнага тыпу» Л.Д. Корсак і Л.С. Марціновіча [8] і «Англа-беларускім парэміялагічным слоўніку» Я.Я. Іванова [9]. Але супастаўляльная фразеалогія беларускай і англійскай моў застаецца пакуль мала распрацаванай у тэарэтычным і ў прыкладным аспектах.

У XXI ст. у сувязі з узростаннем цікавасці да вывучэння моўнай катэгарызацыі і канцэптуалізацыі свету ўсё большую значнасць

набываюць перакладныя фразеалагічныя слоўнікі іншага тыпу – ідэаграфічныя, дзе фразеалагічныя адзінкі (ФА) групуюцца не ў алфавітным парадку, а па тэматычным прынцыпе на падставе іх значэння. Навуковай ідэяй складання такіх слоўнікаў з’яўляецца палажэнне аб семантычных (тэматычных) палях як асноўнай форме «пакоўкі» і «захоўвання» моўных адзінак у памяці моўцы.

Галоўная мэта ідэаграфічнага слоўніка фразеалагізмаў – падказаць правільную ФА для выражэння неабходнага паняцця ў пэўным кантэксце. У адрозненне ад алфавітнага парадку арганізацыі фразеалагічнага слоўніка, які руйнуе семантычныя сувязі ФА з кантэкстамі, тэматычны прынцып закліканы іх выявіць і эксплікаваць. Ён дазваляе пабудаваць сістэму лагічных сувязей паміж адзінкамі мовы падобна таму, як арганізавана экстралінгвістычная рэчаіснасць, г.зн. у выглядзе шмат’яруснай сістэмы. Такая сістэма стварае ў карыстальніка цэласнае ўяўленне аб моўнай карціне свету пэўнага этнасу, інфармуе яго аб устаноўках і стэрэатыпах гэтай культуры.

Тэматычная арганізацыя матэрыялу таксама дазваляе пазбегнуць неабходнасці выдзялення апорнага слова ў структуры ФА – праблемы, якая ўзнікае пры складанні алфавітна-гнездавых фразеалагічных слоўнікаў і не мае адназначнага вырашэння [10; 11].

Прыкладам двухмоўнага тэматычнага слоўніка можа паслужыць слоўнік беларускіх і англійскіх фразеалагізмаў з прасторавай семантыкай, задача якога – даць уяўленне аб сэнсавай арганізацыі катэгорыі прасторы ў беларускай і англійскай фразеасістэмах. Метадам суцэльнай выбаркі з беларускіх і англійскіх фразеалагічных слоўнікаў літаратурнай мовы [12-24] намі быў вылучаны корпус фразеалагічных сродкаў прасторавай намінацыі – 1070 беларускіх і 1016 англійскіх фразеалагізмаў. Трэба адзначыць, што фразеалагізмы, як адзінкі са складанай, кумулятыўнай семантыкай, у параўнанні са словамі цяжка паддаюцца ідэаграфічнаму апісанню. Але яны, таксама як і словы, могуць утвараць свае тэматычныя палі – фразеасемантычныя. Фразеасемантычнае поле, па вызначэнні Н.Н. Кірылавай, – гэта «сукупнасць ФА, якія адносяцца да адной паняццевай сферы і характарызуюцца пэўнымі сістэмнымі адносінамі паміж сабой» [25, с. 54].

Семантычная структура беларускага і англійскага фразеасемантычных прасторавых палёў вызначыла сінапсіс беларуска-англійскага слоўніка фразеалагізмаў з прасторавай семантыкай. Напрыклад, белар. *бог ведае дзе* і англ. *God knows where* ‘невядома дзе’ трапляюць у нашым слоўніку ў адну групу са значэннем «прастора». Такая група фразеалагізмаў, аб’яднаных па блізкасці значэння,

называецца **таксонам**, а сэнсавы кампанент, што іх аб'ядноўвае, выносіцца ў назву таксона. Далей гэты таксон можа падзяляцца на **падтаксоны** [26, с. 5-11]. Сінапсіс беларуска-англійскага слоўніка фразеалагізмаў з прасторавай семантыкай прадстаўлены ніжэй:

1. Дынамічныя прасторавыя адносіны

1. Фазавасць перамяшчэння

1.1. Пачатак перамяшчэння – канец перамяшчэння: *знімацца з якара, weigh the anchor – ні з месца, at a standstill*

1.2. Прыезд, прыход, з'яўленне – адыход, ад'езд, знікненне: *тут як тут, beat up somebody's quarters – выносіць ногі, show a clean pair of heels*

1.3. Напрамак перамяшчэння

1.3.1. Адкуль: *з-за граціцы, from abroad*

1.3.2. Куды: *за граціцу, over seas*

1.3.3. Траса перамяшчэння (адкуль куды): *сюд-туд, back and forth in step.*

1.4. Спосаб перамяшчэння: *мераць нагамі, on a shank's pony*

1.5. Характар перамяшчэння: *на карачках, on all fours*

1.6. Асяроддзе перамяшчэння: *плысці як трэска, swim like a cork*

2. Статычныя прасторавыя адносіны

2.1. Месцазнаходжанне

2.1.1. З указаннем на блізкасць / аддаленасць аб'екта (блізка – далёка): *пад бокам, at hand – дзе камар козы nase, at the end of the earth*

2.1.2. Без указання на блізкасць / аддаленасць аб'екта

2.1.2.1. У адным месцы: *на вуліцы, on the kern*

2.1.2.2. Месцазнаходжанне ў розных месцах: *там і сям, here and there*

2.2. Метрычныя характарыстыкі (памер)

2.2.1. Вялікі-малы: *вярста каломенская, a long drink of water – кату на пяту, knee-high to a grasshopper*

2.2.2. Бязмежная – абмежаваная прастора: *у чатырох сценах, nooks and crannies – канца-краю не відаць, all quarters of the Earth*

2.3. Тапалагічныя характарыстыкі (форма): *круглы як бярвяно, as round as a barrel*

Падобная схема можа быць скарыстана пры супастаўленні беларускай фразеалогіі з іншамоўнымі фразеасістэмамі і дазволіць прасачыць, як катэгорыя прасторы атрымлівае моўнае абазначэнне з дапамогай ФА ў розных лінгвакультурах.

Літаратура

1. *Санько З.* Малы расейска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. Мінск, 1991. 224 с.
2. *Киселев И.А.* Русско-белорусский фразеологический словарь: Для средней школы. Минск, 1991. 193 с.
3. *Иванов Е.Е., Мокиенко В.М.* Русско-белорусский паремиологический словарь. Могилев, 2007. 247 с. 105 с.
4. *Аксамітаў А.С., Чурак М.* Беларуска-польскі фразеалагічны слоўнік. Варшава, 2000. 260 с.
5. *Іваноў Я.Я., Раманава Н.К.* Беларуска-нямецкі парэміялагічны слоўнік. Магілёў, 2006. 105 с.
6. *Мілач С.В.* Слоўнік фразеалагізмаў з кампанентамі – заонімамі (на матэрыяле беларускай і нямецкай моў). Брэст, 2010. 256 с.
7. Proverbia et dicta: Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / Пад рэд. Н.А. Ганчаровай. Мінск, 1993. 255 с.
8. *Корсак Л.Д., Марціновіч Л.С.* Англа-беларускі слоўнік фразеалагізмаў параўнальнага тыпу. Мінск, 1984. 66 с.
9. *Іваноў Я.Я.* Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік. Магілёў, 2009. 237 с.
10. *Берков В.П.* Решение вопроса об опорном слове в двуязычных словарях // Ученые записки ТомскГУ. Вып. 3. Томск, 1975. № 93. С. 16-25.
11. *Малаховский Л.В.* Размещение фразеологизмов в словаре // Теория и практика современной лексикографии. Ленинград, 1984. С. 157-164.
12. *Аксамітаў А.С.* Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа. Мінск, 1993. 655 с.
13. *Кунин А.В.* Большой англо-русский фразеологический словарь. Москва, 2005. 1224 с.
14. *Лепешаў І.Я.* Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. Мінск, 2008. Т. 1. А-Л. 672 с.
15. *Лепешаў І.Я.* Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. Мінск, 2008. Т. 2. М-Я. 704 с.
16. Новый англо-русский словарь / В.К. Мюллер, В.Л. Дашевская, В.А. Каплан [и др.]. Москва, 1995. 880 с.
17. *Янкоўскі Ф.М.* Фразеалагічны слоўнік. Мінск, 1973. 352 с.
18. *Янкоўскі Ф.М.* Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. Мінск, 2004. 494 с.
19. *Cowie A.P., Vacin I.R.* Oxford Dictionary of Current Idiomatic English: Phrase, Clause and Sentence Idioms. Oxford Univ. Press, 1997. 685 p.
20. *Daphne M.G., Hinds-Howell D.* The Penguin Dictionary of English Idioms. London, 2001. 378 p.
21. *Freeman W.A.* Concise Dictionary of English Idioms. London, 1982. 215 p.
22. *Kirkpatrick E.M., Schwarz C.M.* Chambers Idioms. Singapore, 1983. 432 p.
23. *Hill-Long Th.* Longman Dictionary of English Idioms. London, 1987. 387 p.
24. *Sinclair J.* Cobuild Dictionary of Idioms. London, 1995. 493 p.
25. *Кириллова Н.Н.* Сопоставительная фразеология романских языков. Ленинград, 1986. 81 с.
26. Словарь-тезаурус современной русской идиоматики / Под ред. А.Н. Баранова, Д.О. Добровольского, В.Л. Киселева [и др.]. Москва, 2007. 1136 с.

АБ РАЗНАВІДНАСЦЯХ НАПІСАННЯЎ З ПРЫСТАЎКАМІ ІНШАМОЎНАГА І СПРАДВЕЧНА БЕЛАРУСКАГА ПАХОДЖАННЯ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сучаснай беларускай мове налічваецца звыш 50 прыставак, з іх каля 34 з'яўляюцца спрадвечна беларускімі і каля 20 – іншамоўнымі, запазычанымі з неславянскіх моў. Адзначым, што марфемны статус некаторых прэпазіцыйных (перадкаранёвых) адзінак сёння мае неадназначнае вытлумачэнне. Гэта заўвага найперш адносіцца для запазычаных кампанентаў, якія ў некаторых навуковых крыніцах разглядаюцца па-рознаму. Так, напрыклад, акадэмічная «Беларуская граматыка» (Ч. 1, 1985) адносіць да прыставак *віцэ-, прота-/прама-, обер-*, у той час як у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» яны апісваюцца як першыя часткі складаных слоў. У дадзеным выпадку прыходзіцца мець справу са з'явай па сутнасці складанай і дынамічнай: у ім, з аднаго боку, адлюстроўваюцца працэсы пераходу самастойных кампанентаў складанага слова ў словаўтваральныя марфемы – прыстаўкі, а, з другога боку, праяўляецца процілеглая з'ява – імкненне некаторых прыставак да статусу «самастойнасці», пераўтварэння найбольш прадуктыўных і рэгулярных прыставак у самастойныя прэпазіцыйныя адзінкі, блізкія да слоў.

Прыстаўкі, як і іншыя марфемы, а ў цэлым, як і іншыя адзінкі мовы (напрыклад, фанемы), ужываюцца ў словах (часам гавораць: рэальна існуюць) у выглядзе сваіх варыянтаў ці морфаў.

Варыянт марфем абумоўлены іх пазіцыяй у слове, залежыць ад суседніх марфем, ад марфемнага кантэксту (унутраны, марфемны сінтаксіс). Паколькі значную ролю адыгрывае фанетычны характар такога кантэксту, таму пазіцыі вызначаюцца як фанетыка-марфалагічныя, інакш марфаналагічныя.

У сучаснай беларускай мове марфаналагічнаму вар'іраванню падлягаюць усе марфемы, у тым ліку і прыстаўкі. З пункту гледжання марфаналагічных адносін усе прыстаўкі падзяляюцца на дзве групы: 1) безварыянтныя прыстаўкі (кожная прадстаўлена адным морфам; пазіцыйныя чаргаванні гукаў не ўлічваюцца) – галоўным чынам з канцавымі галоснымі: *а-, вы-, да-, за-, каля-, на-, пера-, паза-, пасля-, пера-, пра-, проці-, пры-, са-, су-, унутры-*, запазычаныя прыстаўкі: *а-, анты-, архі-, рэ-, ультра-, экстра-*; 2) варыянтныя, з двума аламорфамі – на зычны: *абез-/абес, без-/бес-, дыз-/дыс, з-/с, небез-/небяс-, уз-/ус, на*

беглы галосны *-а-*: *аб-/аба-, ад-/ада-, з-(с-) /са-, над-/нада-, пад-/пада-, раз-/раза-, уз-/уза-, у-/ува-,* з чаргаваннем галосных *о/а*: *па-/по-* з наступным размеркаваннем: пад націскам ужываецца прыстаўка *по-*, не пад націскам – *па-* (*погалас, пазаранак*), з чаргаваннем галосных *е/я* ў першым пераднаціскным складзе: *абез-/ абяз-/абес-/абяс-, без-/бяз-/бес-/бяс-, не-/ня-, небез-/небяс-* (*абезгалоўіць – абясславіць, безадказны – бяздомны, непісьменны – няпросты, небескарыслівы – небязгрэшны*). Па-за гэтых груп знаходзіцца прыстаўка *дэ-/дэз-*, якая мае значэнне супрацьлегласці, адваротнасці, з наступным яе размеркаваннем: прыстаўка *дэ-* ўжываецца перад зычнымі, *дэз-* – перад галоснымі: *дэвулканізаваць, дэкваліфікаваць, дэмаскіраваць, дэзарганізаваць, дэзарыентаваць, дэзынфіцыраваць, дэзынтэграцыя*.

Размеркаванне варыянтаў на беглы галосны *і* без яго ў сучаснай беларускай мове мае наступныя правілы: 1) перад галоснымі ўжываюцца прыстаўкі без *а*: *абысці, адысці, аб'ехаць, ад'ехаць, зыходзіць, надыход, падысці, разысціся, сыходзіць, сэканоміць, уз'ехаць, узысці, уехаць*; 2) перад адзіночнымі зычнымі – таксама варыянт без беглай галоснай *а*: *аббегчы* (*і ёсць абабегчы*), *абнесці, абвіць, адвесці, звіць, зліць, спець, надкусіць, надпіць, падлезці, падсекчы, падвіць, размарозіць, разматаць, рассыпаць, убежчы, упаўзіць, ушыць*; 3) перад спалучэннямі зычных (двух, радзей – трох) часцей ужываецца варыянт прыстаўкі з беглай *а*: *абабраць, адаслаць, адагнаць, сабраць, сагнаць, сазваць, саскрэбці, састругаць, сослепу, надарваць, надалаць, разагрэць, разарваць, разабраць, падагнаць, падабраць, падаспець, уваткнуць, увагнуць* і інш. Але: *згнісці, адгрэбці, згрэбці, адбрадзіць, склікаць, спляміць, надтрэснуць, падгледзець, падслухаць, падсцерагчы, падкласці, расхваліць, разгледзець, растлумачыць, уплесці* і інш. Прыстаўкі з *а* ў дзеясловах *саб'ю, абаб'ю, разалью, падалью* і да т.п. заканамерныя, паколькі знаходзяцца перад спалучэннямі зычных з наступным ётам: *са-б'ю, аба-л'ю* і г.д.

Размеркаванне прыставачных варыянтаў на зычны *ў* сучаснай беларускай мове пераважна звязана з прыстаўкамі, якія заканчваюцца на зычны *з-*: *абез-, з-, із-, уз-, раз-, без-, небез-, праз-, цераз-*. Варыянт з зычным *з-* маюць тыя прыстаўкі, якія ўжываюцца перад парнымі звонкімі зычнымі і санорнымі (няпарнымі зычнымі): *абезгалоўіць, абезнадзеіць, ізноў, збегчы, здаць, знесці, змазаць, узбадзёрыць, уздыхаць, уважыць, узрасціць, раздзьмуць, разносіць, бездарожжа, бязлесе, небеззаганны, небезвыніковы, празмерны, цераззерніца*. Перад глухімі зычнымі ўжываецца варыянт з зычным *с-*, за выключэннем прыстаўкі *праз-*, якая не мае морфа на глухі *с-*: *абяссілець, абяскровіць,*

схіліць, скіснуць, бессістэмны, беспаспяховы, небескарысны, іспыты, усчапіць, усхваляваць, распісацца, раскідаць, роспіс, росчырк, цэраспалосіца. Варыянт *с-* мае прыстаўка і тады, калі карань пачынаецца галоснымі *а, о, у, э*: *сарганізаваць, сэканоміць, сысці, сумысна*, а таксама пачынаецца з *і*: *сысці, сыграць, сыскаць*. Але: *зыначыць, зымправізаваць*.

Вар'іраванне іншамоўнай прыстаўкі *дыс-/дыз-* абумоўлена дзвюма пазіцыямі: 1) незалежна ад якасці зычнага (глухі ці звонкі) ужываецца морф *дыс-*: *дысгармонія, дысбаланс, дыскамфорт, дыспрапорцыя*; 2) перад галоснымі – морф *дыз-*: *дызасацыяцыя, дыз'юнцыя*.

У словах, утвораных ад дзясловаў *ісці, хадзіць*, прыстаўкі на *з-* пішуцца ў залежнасці ад лексічнага значэння: *зысці – сысці, зысціся – сысціся, зыходзіць – сыходзіць, зыходзячы – сыходзячы, зыходны – сходны, сыходны, зыход – сход*. Напрыклад: значэнне дзясловаў *сысці, сысціся, сыходзіць* непасрэдна звязана са значэннем 'перамяшчацца, рухацца ў прасторы, пераступаючы нагамі', а *зыходзіць* (з меркавання), *зыходны* (пункт гледжання), *зыходны* (націск).

Прыстаўкі на зычныя *д, т* фармальных відазмяненняў на пісьме не маюць, а г.зн. не вар'іруюцца і перадаюцца незалежна ад таго звонкім ці глухім зычным пачынаецца карань, хоць перад глухімі зычнымі яны аглушаюцца. Параўн.: *аднесці і адпрыгнуць, паджаўціць і падпісаць, абрэзаць і абсыпаць, субдамінанта і субклетачны*. На марфемным стыку прыстаўкі *суб-* і каранёвых марфем, якія пачынаюцца галоснай *і*, у адпаведнасці з вымаўленнем замест *і* пішацца каранёвае *ы*, што і адлюстравана ў новай рэдакцыі «Правілаў беларускай арфаграфіі» (2010): *субынспектар*. Гэта тычыцца і запазычаных прыставак *дыз- і дэз-*: *дызынфармацыя, дызынтэграцыя, дэзынфекцыя*. Аднак пераходу *і ў ы* пасля такіх спрадвечна беларускіх прыставак, як *звыш-, між-* і запазычаных *контр-, экс-* не адбываецца: *звышімклівы, міжінстытуцкі, контрідра, экс-імператар, экс-інжынер*.

Такім чынам, фармальныя відазмяненні прыставак у сучаснай беларускай мове практычна з'яўляюцца сістэмнымі. Іх ужыванне часцей абумоўлена якасцю пачатковых гукаў каранёвых марфем, у некаторых выпадках семантыкай слова.

ВЫКЛАДАННЕ АРФАГРАФІІ ЗАМЕЖНЫМ СТУДЭНТАМ (ДА ПАСТАНОЎКІ ПРАБЛЕМЫ)

Працэс засваення чалавекам новай мовы заўсёды пачынаецца найперш са знаёмства з алфавітам, гукавой сістэмай вывучаемай мовы, правіламі чытання, асаблівасцямі вымаўлення і асноўнымі правіламі перадачы маўлення на пісьме. Таму навучанне іншафонаў фанетыцы і арфаграфіі беларускай мовы відавочна з'яўляецца вельмі важным момантам, які істотна ўплывае на працэс засваення мовы і на свабоднае яе выкарыстанне не толькі ў вусных, але і пісьмовых зносінах.

У наш час на пачатковым этапе вывучэння мовы навучанне пісьму як адна з мэт навучання мове выразна недаацэньваецца, а прыярытэт у працы аддаецца вусным зносінам. Гэта вызначальная ўстаноўка на вусную камунікацыю грунтуецца на шырока распаўсюджаным сёння разуменні камунікатыўнага прынцыпу, які бяспрэчна лічыцца вядучым у навучанні замежнай мове, як навучання пераважна вусным зносінам. Нам падаецца, што і ў практыцы навучання беларускай мове як замежнай няправільна зводзіць праблемы камунікатыўнасці да навучання выключна вуснаму маўленню, паколькі ў сучасным грамадстве, асабліва з імклівым распаўсюджваннем камп'ютарных тэхналогій, роля пісьмовай камунікацыі, якая забяспечвае функцыянаванне ўсіх сфер інтэлектуальнай дзейнасці чалавека, становіцца ўсё больш вызначальнай. Асабліва вялікую вагу, як нам бачыцца, мае пісьмовая камунікацыя ў міжнацыянальным абмене інфармацыяй, дзе з-за адлегласці магчымасці вусных зносінаў часта аб'ектыўна абмежаваны.

На філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ажыццяўляецца навучанне замежных студэнтаў беларускай мове на розных узроўнях – ад пачаткоўцаў (калі навучанне пачынаецца з літарна-гукавой адпаведнасці пры чытанні) да прасунутага ўзроўню (пры якім магчыма свабодна падтрымліваць дыялог на любую з прапанаваных тэм). Мы звернем сваю ўвагу менавіта на навучанне арфаграфіі беларускай мовы на элементарным узроўні. Тут бачыцца мэтазгодным акцэнтаваць некалькі момантаў.

Па-першае, пажадана пры размеркаванні іншамовных навучэнцаў па групам для практычнага засваення беларускай мовы ўлічваць прыналежнасць роднай мовы студэнта да адпаведнай моўнай сям'і і нават групы, бо генеалагічны і звязаны з ім тыпалагічны аспекты (паколькі большасць індаеўрапейскіх моў належыць да флектыўнага

тыпу) з'яўляюцца ўплывовымі пры ўсведамленні і засваенні самога марфалагічнага ладу мовы. Відавочна, што для студэнтаў-славян блізкасць моў (беларускай і роднай мовы навучэнца) ужо значна аблягчае вывучэнне беларускай мовы, вытлумачэнне яе з'яў у іх структурна-смантычным і функцыянальна-камунікацыйным аспектах, выяўленне адметных спецыфічных заканамернасцей, якія праяўляюцца на розных узроўнях беларускай мовы, яе ўсебаковае апісанне як жывой і рухомай з'явы; дапамагае зразумець дынаміку мовы і асноўныя тэндэнцыі яе развіцця; аптымізуе працэс успрыняцця нацыянальна маркіраванай інфармацыі.

Што ж да прадстаўнікоў неславянскіх краін, то яны ў сваёй пераважнай большасці прыязджаюць вывучаць найперш рускую мову, а беларуская для іх з'яўляецца факультатывнай. Натуральна, што ў дадзенай сітуацыі лагічна скарыстоўваць увесь арсенал ведаў, якія да гэтага часу набылі замежныя студэнты (а рускай мовай яны, як правіла, ужо валодаюць прыстойна). Таму апісанне асаблівасцяў беларускай мовы неславянам часта даводзіцца падаваць найперш праз падабенства і адрозненне ад рускай літаратурнай мовы, паколькі дастаткова поўна адлюстравіць спецыфіку беларускай мовы і выразна акцэнтаваць на ёй увагу іншамовных навучэнцаў неапасродкавана, без мовы-пасрэдніка, на жаль, у нашых умовах у большасці выпадкаў не ўяўляецца магчымым, паколькі на вывучэнне беларускай мовы, напрыклад, навучэнцамі з усходніх краін (кітайцы, туркі, туркмены) адводзіцца ўсяго дзве гадзіны на тыдзень на працягу аднаго семестра.

Заўважым, падобны падыход не тычыцца студэнтаў-славістаў з заходнеславянскіх краін, якія традыцыйна прыязджаюць на ўключанае семестравае навучанне і для якіх вывучэнне беларускай мовы з'яўляецца профільным, а таму свядомым і матываваным у значна большай ступені, паколькі беларуская мова для іх з'яўляецца адным з асноўных праграмных прадметаў, а не спадарожным «экзатычным» курсам, у адрозненне ад неславян (якіх, заўважым, таксама варта ўмоўна падзяліць на прадстаўнікоў індаеўрапейскай моўнай сям'і, якімі сістэма і структура беларускай мовы разумеецца і засвойваецца лягчэй і хутчэй, і прадстаўнікоў моў з іншых моўных сем'яў).

У адпаведнасці з вучэбнай праграмай для замежных стажораў па практыцы беларускага маўлення метадалагічная база курса навучання беларускай мове як замежнай «мае на мэце правільную і навукова абгрунтаваную прэзентацыю звестак тэарэтычнага характару, скарэктаваную з улікам ідыяэтнага нацыянальнага кампанента

беларускай мовы, характару і форм яе сувязей з іншымі мовамі, найперш роднаснымі» [1, с. 3].

Згодна з адзначанымі вышэй адрозненнямі ў сістэмных падыходах да авалодання беларускай мовай паміж славянамі і неславянамі можна вылучыць і дыферэнцыяцыю ў выбары прынцыпаў навучання для аптымізацыі засваення беларускай мовы як замежнай.

Паводле спосабу арганізацыі навучанне можа быць *актыўным* або *інфарматыўным*. Пры *актыўным* навучанні, якое характэрна для неславянскай аўдыторыі, намаганні выкладчыка скіроўваюцца пераважна на практычнае авалоданне стажорамі першаснымі навыкамі маўлення ў выніку вялікай маўленчай практыкі і выкарыстання маўленчых практыкаванняў. Гэтаму спрыяе ўжыванне інтэнсіўных метадаў, вусныя формы работы, шырокае выкарыстанне сродкаў нагляднасці. Для славян больш прыдатным будзе *інфарматыўнае* навучанне беларускай мове як замежнай, пры якім пераважная ўвага надаецца засваенню мовы як сістэмы і выкананню найперш моўных практыкаванняў, а таксама трэнінгу ў чытанні і перакладзе. Пры практычнай скіраванасці навучання перавага аддаецца яго актыўным формам, што патрабуе ад выкладчыка высокай кваліфікацыі і ўмення арганізоўваць маўленчыя зносіны. У гэтым заключаецца адна з прычын жадання студэнтаў-славян вывучаць мову непасрэдна ў беларускім актыўным асяроддзі і выкарыстоўваць вопыт работы выкладчыкаў-носьбітаў мовы.

Паводле сувязі зместу навучання з будучай прафесіяй студэнтаў навучанне можа быць *кантэкставым* і *пазакантэкставым*, што будзе характэрна для аўдыторыі адпаведна славян і неславян. *Кантэкставае* навучанне (добра прыдатнае для філолагаў-славістаў, гісторыкаў і прадстаўнікоў іншых гуманітарных спецыяльнасцяў) арыентуе сістэму заняткаў на будучую прафесію і, такім чынам, з самага пачатку з'яўляецца прафесійна арыентаваным, што можа знаходзіць адлюстраванне ў падборы навучальных матэрыялаў і азнаямленні з моўнымі сродкамі, якія адлюстроўваюць маўленчую спецыфіку абранай спецыяльнасці. Для *пазакантэкставага* навучання, разлічанага на пачатковы этап авалодання беларускай мовай замежцамі-неславянамі на кароткатэрміновых курсах, вылучэнне сферы зносін і стыляў маўлення не мае вырашальнага характару, і навучанне грунтуецца на матэрыяле нейтральнага стылю, які адлюстроўвае асаблівасці размоўнага маўлення з перавагай у ім побытавай лексікі пры значнай адвольнасці ў сінтаксічным канструванні.

Паводле рэалізацыі ў навучанні прынцыпу свядомасці навучанне бывае *свядомым* (будзе выбірацца ў славянскай аўдыторыі) і *інтуітыўным* (будзе зручным для неславян). У першым выпадку веды аб

сістэме мовы і яе асобных аспектах, у тым ліку і арфаграфічным, з'яўляюцца зыходным момантам для маўленчай практыкі і актыўна практычна і тэарэтычна прапрацоўваюцца на занятках. У другім выпадку мова засвойваецца пераважна ў выніку пераймання маўлення выкладчыка і вялікай маўленчай практыкі пры мінімальным выкарыстанні правілаў і інструкцый або поўным іх выключэнні.

У арфаграфічнай сістэме авалодання беларускай мовай можна выдзеліць дзве групы парушэнняў: 1) міжмоўныя, 2) унутрымоўныя (памылкі моўнага развіцця або кампетэнцыі студэнта). Да ліку найбольш тыповых памылак, што характарызуюць дынаміку развіцця пісьменнасці замежных студэнтаў пры авалоданні беларускай мовай, варта аднесці:

- выкарыстанне адной тактыкі пры авалоданні рознапланавымі моўнымі адзінкамі;
- змешванне кодаў (перанясенне правілаў роднай мовы ў вывучаемую, інакш кажучы, з'ява міжмоўнай інтэрферэнцыі – характэрна для студэнтаў з Польшчы і Чэхіі);
- звышгенералізацыя, пры якой іншафоны выходзяць за межы пэўнага правіла, бо не ўспрымаюць пэўныя з'явы мовы;
- ігнараванне абмежаванняў на дзеянне пэўнага правіла, г.зн. распаўсюджванне правіла на кантэксты, у якіх яно не ўжываецца (напрыклад, сустракаецца частае напісанне ў пасля зычнага);
- няпоўнае прымяненне правіла, звязанае з тым, што іншафон не засвойвае больш складаныя рэчы, лічачы дастатковым выкарыстанне больш «простых» правілаў (гэта часта тычыцца і выключэнняў з правілаў).

Стратэгія навучання арфаграфіі беларускай мовы як замежнай мусіць уключаць наступнае:

1) метакагнітыўныя метады, якія ўключаюць эфектыўную наглядную прэзентацыю арфаграфічнага матэрыялу ў залежнасці ад зыходнай мовы студэнтаў-замежнікаў, а таксама ад камунікатыўна-маўленчага тыпу навучэнцаў (камунікатыўна-актыўныя, інертныя, пасіўныя);

2) кагнітыўна-навучальныя метады, якія ўключаюць асобныя моманты маніпулявання вучэбным матэрыялам, арыентаваныя на творчы падыход студэнта да авалодання арфаграфічнай сістэмай беларускай мовы.

Усё вышэйпералічанае ў навучанні замежных студэнтаў беларускай мове, прынамсі яе арфаграфічнай сістэме, дазваляе зафіксаваць асноўныя цяжкасці.

Так, для аўдыторыі студэнтаў-славян гэта найперш неразмежаванне на пісьме *у/ў* і, адпаведна «нячуйнасць» да іх як да галоснага/зычнага; цяжкасці ў адлюстраванні падаўжэння зычных, у правапісе спалучэнняў зычных на марфемных стыках.

Для неславян (і неіндаеўрапейцаў увагуле) сітуацыя трохі інакшая: паколькі яны засвойваюць беларускую мове праз пасрэдніка-рускую, то першай паўстае праблема графічная – яны пішуць *и* замест *і*, не «адчуваючы», натуральна, гэтага на слых; часта на пісьме і пры чытанні блытаюць *й* і *ў* (*прайда* замест *праўда*). Студэнты з Кітая пры напісанні дыктантаў «не чуюць» розніцы паміж *р* і *л*, што можа значна змяніць значэнне слова (*раз* – *лаз*), цяжка «фіксуецца» на пісьме зацвярдзеласць *ж*, *ш*, *ч*, *дж*, *р* (ч_яму, ш_ыюць, ж_іццё і пад. памылкі); часта не адлюстроўваюць на пісьме «аканне» (*новое*, *сонечное*), нягледзячы на тое, што пры дыктоўцы выкладчык ледзь не прапывае словы, выразна акцэнтуючы асноўныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы.

Як бачым, у сучаснай методыцы выкладання беларускай мовы як замежнай усё больш выразна паўстае патрэба навучання мове не толькі ў аспекце развіцця вуснага маўлення, але і маўлення пісьмовага, у прыватнасці, патрэба актыўнага навучання нормам правільнага пісьма. Авалоданне замежнымі навучэнцамі графічнымі і арфаграфічнымі навыкамі, зразумела, мае (у адрозненне ад авалодання падобнымі навыкамі носьбітамі мовы) свае адметныя ўласцівасці, якія абавязкова павінны ўлічвацца на занятках па беларускай мове як замежнай з мэтай дасягнення высокага ўзроўню арфаграфічнай кампетэнцыі як аднаго з істотных паказчыкаў валодання мовай, як выразнай праявы агульнай моўнай і маўленчай кампетэнцыі студэнта.

Такім чынам, методыка выкладання беларускай мовы як замежнай патрабуе далейшай сістэмнай распрацоўкі, што немагчыма без падрыхтоўкі грунтоўнай паэтапнай метадычнай праграмы, якая б адлюстроўвала розныя ўзроўні засваення мовы. На базе такой праграмы магчымым стала б стварэнне серыі распрацовак, разлічаных на базавы і прасунуты ўзроўні, напрыклад, як гэта зроблена ў Расіі пры зацікаўленасці ў дадзеным пытанні дзяржавы і пры выразнай дзяржаўнай падтрымцы (комплекс падручнікаў рускай мовы як замежнай «Дорога в Россию» і інш.). У нас сёння, на жаль, распаўсюджванне роднай мовы ў свеце праз навучанне іншаземцаў беларускай мове і стварэнне для гэтага значнай тэарэтычнай і метадычнай базы з'яўляецца не дзяржаўнай палітыкай, а застаецца справай асобных апантаных энтузіястаў. Так, напрыклад, падручнік Т.Р. Рамзы «Беларуская мова? З задавальненнем!» (з аўдыядадаткам) можа кваліфікавацца як вельмі ўдалая сучасная спроба прэзентаваць беларускую мову для вывучэння ў замежнай аўдыторыі. Будзем спадзявацца, што не толькі шырокая папулярызацыя беларускай мовы, але і актыўнае яе вывучэнне замежнымі навучэнцамі з'яўляецца справай не вельмі далёкага будучага.

Літаратура

1. Практыка беларускага маўлення: Вучэб. праграма для замежных стажораў / Аўт.-склад. Г.К. Чахоўскі, Т.Л. Чахоўская. Мінск, 2008.

І.А. Гапоненка

ПРАБЛЕМЫ ПРАВАПІСУ ЎЛАСНЫХ ІМЁНАЎ

Анамастычная лексіка – спецыфічная частка лексічнага складу нацыянальнай мовы. У цэлым упісваючыся ў агульнамоўную сістэму, яна ў той жа час займае ў ёй асобнае становішча: падпарадкоўваецца сваім уласным заканамернасцям развіцця і функцыянавання, мае асаблівасці ў плане ўнутранай арганізацыі і ўзаемадзеяння паміж асобнымі элементамі. Складаючы перыферыйную групу лексікі, уласныя імёны ў параўнанні з апелятывамі з’яўляюцца больш адчувальнымі да розных уплываў і змен суб’ектыўнага характару.

Такія адметнасці абумоўліваюць складанасці пры ўключэнні онімаў у нарматыўныя схемы. У прыватнасці, яны з цяжкасцю паддаюцца арфаграфічнай кадыфікацыі. Пацверджаннем гэтага могуць служыць дзеючыя на сённяшні дзень правілы напісання онімаў паводле зборніка «Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Мінск, 2008). Гэты абноўлены і ўдасканалены варыянт беларускіх арфаграфічных нормаў ўсё ж не вырашае цалкам пытанні пісьмовага афармлення онімаў.

Напрыклад, цяжкім для практычнага прымянення з’яўляецца прапанаванае ў § 12 (пп. 2-3) дзеючага арфаграфічнага звода правіла перадачы ў прозвішчах зычных [д] і [т]. Так, згодна з правіламі п. 2 літары *дз, ц* перад мяккім [в] трэба пісаць у залежнасці ад вымаўлення (падаюцца прыклады прозвішчаў *Мацвеенка, Бацвіннік*). А ў п. 3 канстатуецца (без тлумачэння прычыны), што ў некаторых словах у такой пазіцыі ўсё ж такі пішацца *д* і *т* і ў якасці прыкладу прыводзіцца прозвішча *Мардвінаў*. Заўважым, што вымаўленне, на якое рэкамендавана абапірацца ў правіле, на жаль, занадта няпэўны арыенцір. Калі ўлічыць абмежаванасць сучаснага беларускамоўнага асяроддзя, то даводзіцца прызнаць, што літаратурныя арфаэпічныя нормы не з’яўляюцца агульнавядомымі, а індывідуальнае вымаўленне характарызуецца прыкметнай неаднастайнасцю і не выключае варыянтаў *Батвіннік* або *Мардзвінаў*. Але напісанне пералічаных прозвішчаў можна прынамсі «падгледзець» у зборніку правілаў. А вось афармленне тых

прозвішчаў, якія не трапілі ў ілюстрацыйны фонд, зыходзячы з пададзеных рэкамендацый, увогуле застаецца загадкавым, напрыклад, *Дзвінскі* (ці *Двінскі?*), *Дзмітрыенка* (ці *Дмітрыенка?*), *Ліцвінаў* (ці *Літвінаў?*), *Галотвін* (ці *Галоцвін?*) і пад.

Не зусім дакладнай выглядае фармулёўка правілаў напісання прыстаўных і ўстаўных зычных ва ўласных імёнах (§ 14). Згодна з імі прыстаўная *в* пішацца перад націскным *о* ў сярэдзіне (то, можа, устаўная, а не прыстаўная?) некаторых слоў: *Лявон*, *Лявончанка*, *Радзівонаў* (п. 3) і не пішацца ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах: *Оксфард*, *Ом*, *Омск*, *Орша*. Па якой прымеце можна апазнаць гэтыя *некаторыя* лексемы, не ўказваецца, што аўтаматычна пераводзіць названыя арфаграмы ў разрад верагоднасных.

Асобныя правілы, агавораныя ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 г., зараз проста зніклі з арфаграфічнага зводу. Так, можна спрачацца, наколькі прымальным было кадыфікаванае ў 1959 г. правіла аднаўлення *о* пад уплывам пабочнага націску ў 1-й частцы складаных прозвішчаў, калі ў 2-й частцы націск стаіць не на першым складзе (тыпу *Голабародзька*, *Космадзям'янскі*). Але сёння ў § 5, прысвечаным правапісу складаных словаў, уласныя імёны ўвогуле не ўваходзяць ні ў зместавую, ні нават у ілюстрацыйную частку. Адпаведна няясна, падпадаюць ці не падпадаюць яны пад агульныя правілы параграфа.

Вялікія пытанні выклікае правапіс іншамоўных онімаў. У арфаграфічным зводзе 2008 г. правілы напісання запазычаных ўласных імёнаў фактычна не зазналі змен у параўнанні з «Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 г. Па-ранейшаму ў пачатку запазычаных імёнаў і геаграфічных назваў літары *э*, *е*, а таксама *д*, *т* і *дз*, *ц* прапануецца пісаць ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем (§ 3, п. 2; § 12, п. 7), перадаваць яканне ў залежнасці ад паходжання оніма (славянскі/неславянскі) (§ 6, п. 2), звяртацца ў складаных выпадках да слоўнікаў (§ 12, п. 7). Усе ўказаныя арыенціры, як ужо гаварылася, надзвычай няпэўныя. Адсылкі ж да слоўнікаў фактычна бязадрасныя, бо спецыяльных даведнікаў па правапісу антрапонімаў і тапонімаў у беларускай мове няма, а ў рэестр агульных арфаграфічных слоўнікаў ўключаны толькі адзінкавыя ўласныя імёны.

У «Правілах» 2008 г. унармаванню падлегла частка правіла адносна правапісу *у* і *ў*. Так, згодна з сённяшнімі нормамі ў канцы запазычаных слоў ненаціскное *у* не скарачаецца (§ 15, п. 1). Гэта дазволіць пазбегнуць масава распаўсюджаных раней паралельных напісанняў тыпу *Бісау*, *Такелау*, *Ланьчжоу*, *Хайкоу*, але *Ваў*, *Шпандаў*. Але як вызначыць

правільнае напісанне у або ў у сярэдзіне оніма па-ранейшаму дакладна невядома, бо ў пункце агаворана скарачэнне у да ў толькі ў агульных запазычаных назоўніках (тыпу *саўна, фаўна, паўза*), а таксама ў выпадках чаргавання [л] з [ў] (*воўк, моўчкі*) і [в] з [ў] (*лаўка, аўторак, Аўстрыя, Каўказ, Аўрора, Роўда*), ды і тое ўласныя імёны ў гэтых правілах у сваёй большасці аднесены да выключэнняў (*Алдан, Алжыр, Албанія, Волга, Валдай, Балгарыя; В'етнам, Влтава*).

Такім чынам, арфаграфічныя ўстаноўкі адносна перадачы іншамоўных геаграфічных назваў у «Правілах» 2008 г. у параўнанні з «Правіламі» 1959 г. прынцыпова не змяніліся і не папоўніліся. Аднак можна спрагназаваць, што будзе мець працяг сітуацыя правапіснага разнабою па цэлым шэрагу пазіцый, як гэта назіралася нават у найбольш аўтарытэтных выданнях, напрыклад, на картах «Беларускай энцыклапедыі» (у 18 тамах). Пры аналізе напісання тапонімаў у гэтым і іншых выданнях засведчана, напрыклад, неаднастайная перадача зычнага [т] у іншамоўных геаграфічных назвах: *Джыбуці, Таіці*, але *Баўнты, Цынцынаты, Белу-Арызонты; Тыксі, Тыбр, Тымор, Тырана, Тытыкака*, але *Ціроль, Церак, Церкс*¹; разнароднае абазначэнне ненаціскага [у] ў сярэдзіне слова: *Ніуэ, Каунас*, але *Баўнці, Маўнт-Айза, Манаўс, Род-Таўн, Кейптаўн, Сан-Паўлу, Джорджтаўн, Масаўа*².

На наш погляд, каб упарадкаваць правапіс уласных імёнаў, трэба перш за ўсё ўсвядоміць і ўлічыць спецыфічнасць гэтай групы слоў у лексічнай сістэме. Пры гэтым варта звяртаць і на пэўныя факты гісторыі мовы. Так, своеасаблівае становішча онімаў на фоне агульных слоў адзначалася яшчэ ў перыяд пачатку XX стагоддзя, які з'яўляецца зыходным у працэсе станаўлення норм новай беларускай мовы, і таму асабліва цікавы і паказальны. У гэты час у напісанні онімаў, як і ўвогуле ў пісьмовым афармленні беларускіх тэкстаў, нельга вызначыць адзіныя і стабільныя правілы. Але, нічым не вылучаючыся на тагачасным арфаграфічным фоне па ступені ўнармаванасці, правапіс слоў

¹ Вымаўленне, на якое прапанавана азірацца, тут не дапаможа, бо не дае адназначных арыенціраў. Магчыма, пры перадачы па-беларуску такіх назваў можна было б адштурхоўвацца ад іх напісання ў рускай мове: рускае *ти* перадаваць як *ці* (напрыклад, *Ціцікака, Баўнці* ад рус. *Титикака, Баунти*), а *ци* – як *цы* (напрыклад, *Цынцынаці* ад рус. *Цинциннати*). Але не выключана, што аналіз большай колькасці падобных прыкладаў дазволіць падабраць іншы рацыянальны прынып іх правапіснага афармлення.

² Магчыма, у такой пазіцыі, як і на канцы назваў, не варта скарачаць [у] да [ў]. Гэта дазволіла б дасягнуць правапіснай паслядоўнасці, спрасціла б вымаўленне такіх назваў і не аддаляла б гучанне іншамоўных назваў па-беларуску ад іх гучання ў мове-крыніцы.

анамастычнай лексікі меў у той жа час прыкметнае і прынцыповае адрозненне, якое датычыла зыходнай арфаграфічнай устаноўкі.

Агульныя правапісныя нормы на пачатку XX стагоддзя стыхійна фарміраваліся пад непасрэдным уплывам вуснага вымаўлення, у сувязі з чым на пісьме больш ці менш паслядоўна адлюстроўваліся фанетычныя асаблівасці жывой беларускай гаворкі. У новай беларускай арфаграфіі вядучым паступова становіўся фанетычны прынцып. Правапіс жа онімаў яму не падпарадкоўваўся. Пры напісанні тапонімаў і антрапонімаў рысы беларускай фанетыкі адзначаюцца па меншай меры несістэмна. Прычым у падыходзе да правапісу славянскіх і неславянскіх паводле паходжання ўласных імёнаў на той час не існавала такога даволі выразнага падзелу, як у сучасным правапісе. На арфаграфічным абліччы славянскіх онімаў уплыў беларускай фанетыкі, натуральна, адбываўся некалькі больш прыкметна, але ў цэлым пры напісанні ўласных імёнаў любога паходжання асаблівасці вымаўлення не былі арыенцірам.

Так, у галіне вакалізму ва ўласных імёнах ненаціскны [о] даволі стабільна перадаваўся праз о (пры тым, што перадача акання ў гэтай пазіцыі на пачатку XX стагоддзя сталася фактычна агульнапрынятай нормай): *Помпея, да Лондону, Голландіі, Португалія, Токио, Корэя, Potsdam, Stokholm, Бодайбо, Болгарыя, Болівія, Lugano, з Лотыголя, Логойск, у Одэсі, Палтаўскай губэрні, Ярослаўль, Новагрудок, Молодэчна, Смолевицы, Поставы, в. Свислоч, Бoryсоў, Хотаевічы, Хоценчыцы, з Ошмянскаго пав.; Анджэло Буонароті, Леонардо да Вінчі, па Apollona, Konstancija, полкоўнік Плото, прынц Ольдэнбургски, Олесь, Прокоп, Ромуальд, С.Полуяна, Погодін, Горэцкі, Богдановіч, Л.М. Рогоўскаго, з Некрасова, Элізы Ожэшкавай, Марыя Конопніцка, Столыпін, Гоголь, Шэвчэнко, Волошын, Кропівніцкаго. Сустрэкаюцца выпадкі пашырэння акання і на гэтыя групы слоў, але на агульным фоне яны не вельмі шматлікія: ад часу пагібелі Пампеі, у Галандіі, Масква, Кастрама, Смаленск, Маладэчна; Капернік, Саламон, Аксінья, Аксана, Раман, Казлоўскі, Камар, Варанцоў.*

Нязменным захоўваўся ў онімах і ненаціскны [е], як пасля зацвярдзелых, так і пасля мяккіх (у той час як у апелятывах больш ці менш стабільна адзначалася аканне і яканне): *Нахичэвань, Гэрцэговіна, Новочэркаск, Азэрбэйджан, Орэнбург, у Мэрэчоўшчыні, Красны Берэг, Плешчэніцы, Пецэрбург, у Петроўску; граф Путкамэр, Кэрэнскі, Аврэйцэвіч, Янка Нечэканы, Шэрэметов, Сергей, Семён, Сыцэпан Сельчук, Алексеевы, Верховскі, Зеленой, Ерогін, Янка Сенькевіч, але Сямёнов, Невядомскі.*

У галіне кансанантызму пры напісанні онімаў таксама маглі не адзначацца нават такія маўленчыя асаблівасці, якія на той час ўжо шырока і стабільна адлюстроўваліся ў словах апелятыўнай лексікі. Гэта, напрыклад:

1) дзеканне і цеканне: *Фінляндія, Тонтрэтіна, у Териоках, у Дисненским пав., Актюбінскі пав., Дикер, Сидерсен, Скарятін, Никитин, Диков* (але *у Фінляндзіі, у Ноугарадзі, Косцюкович*);

2) пераход [в] у [ў]: *у Ковне, Шэвчэнка, Муравьёў, Коковцэв, Павловіч, Белоусов, Жбанков, Малиновскі, Дворанінов, Виноградов, Rokrowskaŋo, Лаврэнт'ев, Чыгіров, А. К. Сержпутовскі, Фролов* (але *у Коўне, у Петроўску, у Нижнім Ноугарадзі, Бругаўз, Маслоў, Варанцоў, пісар Остапэўскі, Базыль Хожоулянец, А. К. Сержпутоўскі*);

3) адпадзенне канцавога [j]: *Берэзовскій, Замысловскій, Пятрук Чорный, Крыжаноўскі, Юскевіч-Краскоўскі* (але *Чэтвертынскі, Ольдэнбургскі, Невядомскі*).

Можна меркаваць, што непадпарадкаванасць агульным правілам пісьма ў онімах рознага паходжання выклікалася неаднолькавымі прычынамі. Пры афармленні ўласнаславянскіх тапонімаў і антрапонімаў хутчэй за ўсё арыентаваліся на афіцыйную форму ўласнага імя. Ва ўмовах жа дзяржаўнасці рускай мовы на тэрыторыі тагачаснай Беларусі афіцыйны запіс імёнаў, натуральна, праводзіўся згодна з рускай арфаграфічнай традыцыяй, паводле якой маўленчыя асаблівасці на пісьме не адлюстроўваюцца. А пры перадачы на пісьме тапонімаў і антрапонімаў запазычаных з еўрапейскіх моў, відаць, дзейнічаў прынцып максімальнага захавання іх зыходнай формы, як у мове-крыніцы. Гэтая тэндэнцыя пры афармленні анамастычных запазычанняў праявілася яшчэ і ў наступных арфаграмах:

1) у захаванні нязменнымі іншамоўных вакальных спалучэнняў: *у Териоках, Тэафіль, хаця социалист Вивияни*;

2) у перадачы [l] еўрапейскага мяккім: *у Новай Зэляндыі, London, у Лёзанні*;

3) у перадачы іншых зычных цвёрдымі: *Авэль, Авэрбух, Міхэль, Бэтховэн, Гэя, Анакрэон, Мэсына, у Сыцылію, Амэрыка, Антвэрпэн, Вайсэльбэргэр, Бэтмантольвэг*;

4) у захаванні іншамоўных падвоеных зычных: *у Лёзанні, Мэсына, Аппалон, и Bessarabii, у Одэсці, Пруссия, барон Ропп, Шыллинг, Міхэль Анжэлі* (але *у Одэсі, у Галандыі*).

Разгледжаны матэрыял дазваляе меркаваць, што на пачатку XX стагоддзя онімы вылучаліся ў асобную групу па правапісу. Гэты факт гісторыі мовы вельмі паказальны. Ён сведчыць аб зараджэнні ў

адзначаны перыяд пэўнай арфаграфічнай традыцыі, якую мэтазгодна прымаць пад увагу і пры сучасным правапісным упарадкаванні.

Увогуле, на наш погляд, мае сэнс разглядаць арфаграфію ўласных імёнаў асобна, не аддзяляючы яе ад іншых правапісных правілаў, не ствараючы «арфаграфію ўласных імёнаў», але вылучаючы яе ў спецыяльны раздзел, дзе правілы фармуляваліся б з улікам асаблівасцяў онімаў. Такі падыход практыкуецца ў арфаграфічных зводах нашых суседзяў, у прыватнасці палякаў і ўкраінцаў. Так, у польскай мове «Pisownia polska» ўключае асобны раздзел «Pisownia nazw własnych» (гл. Zasady pisowni i interpunkcji [Электронны рэсурс], 2011. Рэжым доступу: <http://so.pwn.pl/zasady.php?id=629595>, дата доступу: 11.10.2011), у якім ва ўступных заўвагах (п. 57) падкрэсліваецца, што агульныя правілы не ў стане ахапіць ўсё кола пытанняў, звязаных з напісаннем ўласных імёнаў і гэта выклікае неабходнасць іх спецыяльнага апісання. Адпаведны раздзел у польскай арфаграфіі ўключае шэраг падраздзелаў, у якіх рэгламентуецца правапіс імёнаў і прозвішчаў (польскіх і запазычаных), словазмяненне прозвішчаў (мужчынскіх, жаночых, англійскіх, французскіх, нямецкіх, італьянскіх, венгерскіх), правапіс і скланенне запазычаных геаграфічных назваў, афармленне іншаславянскіх уласных імёнаў са спецыфічнымі лацінскімі знакамі, правапіс лацінскіх і грэчаскіх уласных імёнаў. «Український правопис» (Київ, 1960) таксама ўтрымлівае раздзел «Уваги до правопису власних назв», у якім пералічаны правілы напісання ўкраінскіх і іншаславянскіх і неславянскіх прозвішчаў, геаграфічных назваў рознага паходжання, асаблівасці іх скланення, правапіс складаных тапонімаў і прыметнікавых адтапанімічных найменняў.

Такі раздзел быў бы дарэчным і ў беларускай арфаграфіі. Па-першае, існаванне самастойнага раздзела па правапісу ўласных імёнаў істотна спрашчала б пошук адпаведнай арфаграмы для карыстальніка. Па-другое, разгляд пытанняў арфаграфіі онімаў непасрэдна ў межах анамастычнага поля забяспечыў бы сістэмны падыход да пісьмовага афармлення ўласных імёнаў, што дазволіла б удакладніць многія пытанні правапісу тапонімаў і антрапонімаў і ліквідаваць разнабой у іх напісанні.

Акрамя таго, заўважым, што вельмі актуальнай задачай бачыцца стварэнне спецыяльных нарматыўных слоўнікаў, у якіх бы рэгламентавалася напісанне антрапонімаў, тапонімаў і слоў іншых онімных груп.

ПРАВАПІС СПАЛУЧЭННЯЎ ГАЛОСНЫХ У ЗАПАЗЫЧАНЫХ СЛОВАХ: МЕТАДЫЧНЫ АСПЕКТ

Адным са складанейшых для засваення правілаў беларускай арфаграфіі з'яўляецца правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах, таму што ён «заснаваны як на фанетычным, так і на марфалагічным прынцыпах правапісу, якія цяжка прымяняць паслядоўна, улічваючы разнастайнасць гэтых спалучэнняў, шматлікасць саміх лексічных адзінак, а таксама іншых дадатковых фактараў» [13, с. 16].

Так, напрыклад, студэнтам 1 курса гістарычнага факультэта БДУ было прапанавана вызначыць правільнасць напісання слоў на гэтае правіла. Вынікі тэсціравання прадстаўлены ў таліцы 1:

Табліца 1

Варыянты напісання слова	Колькасць чалавек	Працэнт ад агульнай колькасці апытаных
<i>археалогія</i>	16	40
<i>археялогія</i>	2	5
<i>архіалогія</i>	2	5
<i>архіялогія</i>	20	50
<i>Іліяда</i>	21	52,5
<i>Іліада</i>	19	47,5

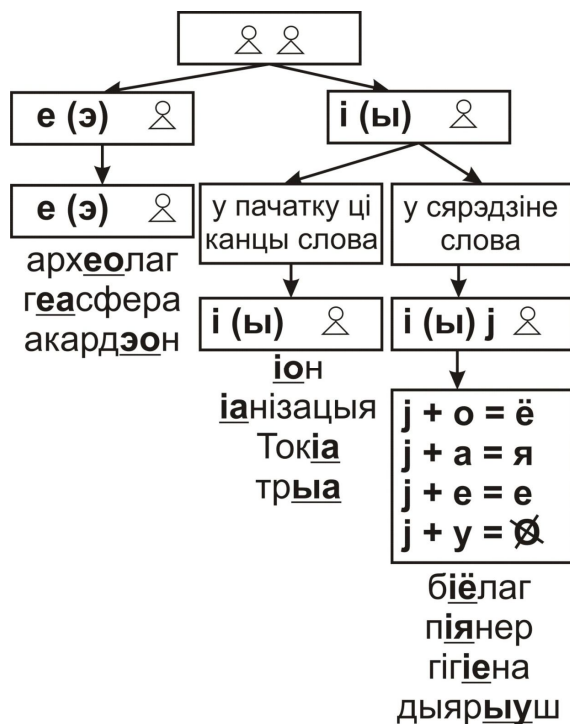
Варта ўлічыць, што апытанне праводзілася ў пачатку кастрычніка, калі было пройдзена цэнтралізаванае тэсціраванне па беларускай мове, гісторыі і ўжо месяц ішлі заняткі па археалогіі.

Да таго ж, як вынікае з практыкі выкладання беларускай мовы за пятнаццаць гадоў, толькі адзінкі змаглі дакладна растлумачыць дадзенае правіла, нават некалькі разоў перачытаўшы яго непасрэдна перад адказам. Гэта звязана найперш з неабходнасцю завучвання значнай колькасці спалучэнняў галосных і іх трансфармацыяй у мове.

На наш погляд, не спрасцілі сітуацыю і «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008), якія прысвяцілі арфаграме § 9. Першыя ж словы параграфа адразу ж выклікаюць у студэнтаў непаразуменне: як можа спалучэнне *іа* адбазначаць адзін склад, калі колькасць складоў вызначаецца колькасцю галосных? Не знаходзяць навучэнцы ў «Правілах...» і адказ на пытанне, як пісаць спалучэнні галосных з першай *е (э)*: *архе~~а~~логія* ці *архе~~я~~логія*. Няма гэтага правіла і ў дапаможніку для настаўнікаў В.І. Іўчанкава «Беларускі правапіс у апорных схемах» (Мінск, 2011), што, відавочна, абумоўлена

складанасцю прадстаўлення правіла ў схематычным выглядзе. Пэўную цяжкасць выклікае і тое, што цвёрдае засваенне правапісу спалучэнняў галосных у запазычаных словах звязана з веданнем іншых правілаў (у прыватнасці, акання на канцы слоў: *Токіа*, *трыа*, правапісу *й*: *Нью-Ёрк*, правапісу на стыку марфем: *біакс*, *поліартрыт*, *эпікурэец* і інш.).

Вышэйназваныя акалічнасці сталі прычынамі распрацоўкі намі схемы, якая б дапамагла школьнікам і студэнтам у засваенні даволі складанага правіла (гл. малюнак 1).

Малюнак 1.

Для гэтага абазначым галосныя якім-небудзь знакам, напрыклад, *. Тады спалучэнне галосных будзе абазначацца **.

I. Першая з галосных у гэтым спалучэнні можа быць *е (э)* або *і (ы)*.

Калі першая з галосных *е (э)*, то гэтае спалучэнне захоўваецца, пры тым што правапіс другой галоснай падпарадкоўваецца правілу акання (*эолавы*, *акардэон*, *фразеалогія*, *археалаг*, *метэоры*, *рэкрэацыйны*, *адэалогія*, *Неапаль*, *рэабілітацыя*, але: *акіян*). Не разглядаем тут словы, у якіх каранёвае *э* спалучаецца з *е* суфіксальным: *карэец*, *эпікурэец*.

Падобную фармулёўку мы не знойдзем ні ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (1959), ні ў Правілах-2008. Затое яна амаль заўсёды сустракаецца ў падручніках па беларускай мове: вопытныя выкладчыкі даўно зразумелі яе неабходнасць. А ў каментарыях, складзеных у тым ліку і распрацоўшчыкамі Правілаў-2008, спалучэнні з

першым *е (э)* ўключаны нават у назву § 4 «Правіпіс спалучэнняў галосных *іё (ыё), ія (ыя), іе (ые), ео (еа), эо (эа)* у іншамоўных словах» [13, с. 15].

Лічым неабходным сфармуляваць у афіцыйных «Правілах беларускай арфаграфіі...» напісанне спалучэнняў галосных з першай *е (э)*, таму што такія спалучэнні складаюць значны пласт слоў, у якіх вельмі часта робяцца памылкі: *геолаг, археолаг, географ, палеаграфія, археалогія, неон, ідэалогія, тэалогія, акардэон, пантэон, фразеалогія*, першая частка слова *відэа-*.

II. Калі першая з галосных *і (ы)*, у алгарытме з'яўляецца разгалінаванне. Спалучэнне галосных з першай *і (ы)* можа стаяць:

1. *У пачатку ці ў канцы слова* – тады гэтае спалучэнне такім і застаецца: *і (ы)+**. А правапіс наступнай галоснай вызначаецца правілам акання: калі на галосную падае націск, пішацца *о (іон, Іосіф)*, калі галосная не пад націскам – *а (Іарданія, Іанічнае, Іаан, Іакагама, Іаркшыр, Іашкар-Ала, іанійцы, іанізацыя, сальфеджыя)*.

Тут звяртаем увагу на пашырэнне акання на канцы слова, што замацавана ў Правілах-2008 (§§ 2, 4), таму што паводле Правілаў-1959 было нарматыўным напісанне *Токіо, трыо*. Таксама варта засяродзіцца на тым, што ў § 9 не разглядаецца адлюстраванне *іо (ыо)* ў канцы слова, у § 4 толькі заўважаецца, што «незалежна ад паходжання слова гук [о] ў ненаціскных складах вымаўляецца як [а], што перадаецца на пісьме» [15, с. 8], у § 2 – што «літара о пішацца толькі пад націскам» [15, с. 7]. Нідзе не сказана пра тое, што ў спалучэннях галосных у канцы лексем тыпу *сальфеджыя, капрычыя, Сільвіа* не ўзнікае ўстаўнога *і*. Таму на гэта звяртаем увагу пры вывучэнні арфаграмы.

На наш погляд, неабходна ўключыць у § 9 правапіс падобных слоў.

2. *У сярэдзіне слова*. У дадзеным выпадку паміж галоснымі ўзнікае ўстаўны *і*.

a. *і + о = ё (біёлаг, міёма, стадыён, гістарыёграф)*;

b. *і + а = я (піянер, геніяльны, варыянт, перыядычны, піяніна, дыяметр, але: Эфіопія)*;

c. *і + е = е (гігіена, дыез, кліент, арыентацыя, абітурыент, аўдыенцыя)*.

d. Напісанне другой галоснай (ётаванай) рэгулюецца правілам якання (*ё* пішацца толькі пад націскам, *я* – пад націскам ці ў першым складзе перад націскам).

e. Не ўзнікаюць ётаваныя пасля *і (ы)* ў наступных спалучэннях:

f. *і (ы)+у: дыярыуш, кансіліум*;

g. *і (ы) + э: міэліт, піэтэт*;

h. на стыку марфем, у прыватнасці пасля прыставак, што заканчваюцца на **i (ы)**: **бі-**, **брахі-** (біакс), **ды-** (дыоптрыя), **квазі-** (квазіоптыка), **полі-** (поліагрэгатны), **тры-** (трыэдр) і інш.

Як паказвае вопыт (так 2 % студэнтаў напісалі *архіа*логія і 50 % – *архія*логія), неабходна звярнуць асаблівую ўвагу на тое, што пры перадачы на пісьме спалучэнняў галосных першая з іх застаецца нязменнай (калі ў мове-арыгінале **e (э)**, то і ў беларускай **e (э)**, калі **i (ы)** – то **i (ы)** – *архе*алогія, а не *архія*логія, *акардэ*он, а не *акарды*ён. Выключэнне: *акія*н.

П.Сцяцко спрабуе даказаць «заканамернасць спалучэнняў **іё (ыё)**, **ія (ыя)** на месцы **эо**, **эа** (*акарды*ён, *акія*н)», адзначыўшы, што: «Устаўка гук [j] адбываецца ў жывой народнай мове і ў іншых спалучэннях галосных у межах адной марфемы. Так, **эо (ео)**, **эа (еа)** таксама падзяляецца ётам, пры гэтым гук [j] уплывае на першы галосны **э (е)** і «пераводзіць» гэты гук з сярэдняй зоны вымаўлення ў верхнюю – гук **i (ы)**: фразіёлаг, акардыён...» [20, с. 13]. Але, відаць, марфемны прынцып правапісу ў гэтым выпадку нельга цалкам замяняць фанетычным, што, праўда, прыводзіць да неабходнасці правяраць напісанне першай галоснай па слоўніку.

Пры разглядзе схемы ў студэнтаў часта ўзнікаюць пытанні:

- Чаму ўстаўны **j** узнікае толькі пасля **i (ы)** і толькі ў сярэдзіне слова? Чаму ў некаторых слоўніках сустракаюцца **іё**, **ія** і ў пачатку і канцы слова?
- Чаму няма ўстаўнога **j** у спалучэннях **i (ы) + y**, **i (ы) + э**?
- Як дакладна разумець словы Правілаў-2008 «спалучэнні **іо**, **йо** вымаўляюцца як два склады», «як адзін склад»?

Пры тлумачэнні гэтых пытанняў варта паглыбіцца ў гісторыю беларускай арфаграфіі.

Гэтае правіла не адразу сталася здабыткам нашага правапісу. Так, Б.Тарашкевіч не закрануў яго ў свай «Беларускай граматыцы для школ» [21]. Не знойдзем яго, адпаведна, і ў граматыках братоў Лёсікаў і Р.Астроўскага [1; 9; 10].

Спалучэнні галосных доўгі час пісаліся нязменна, з арыентацыяй на мову-аснову, што супярэчыла літаратурнаму вымаўленню. Так, у «Расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку» В.Ластоўскага знаходзім: *аўтобіаграфія* [8, с. 2], *Маріоні* [8, с. 317], але *тыяра* [8, с. 706].

Аднак праблема засваення запазычаных слоў была надзённай ужо ў 1920-я гады. Напрыклад, ёй прысвяціў свой артыкул акадэмік С.М. Некрашэвіч «Аб пашырэнні акання на чужаземныя словы», змешчаны ў «Полымі» ў 1926 г. [12, с. 23-32], пераконваючы, што трэба

адлюстроўваць *io* «праз *ia (ья)*» [12, с. 30], і робячы выснову пра тое, што «правапіс ненаціскага *o* ў чужаземных словах, пры замене яго ў нашай мове на *a*, з'яўляецца вельмі простым і адпавядае жывому вымаўленню, не парушаючы пры гэтым адзінства і характэрных асаблівасцей нашай мовы» [12, с. 31]. Закрануў мовавед гэтую праблему і ў сваім выступленні на Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г. [17].

У «Правапісе беларускай мовы» 1933 г. ужо зафіксавана наступная перадача іншамовных злучэнняў:

- *io* (не пад націскам) (*ia*) – праз *ia (ья)*: *соцыялізм*, *геніяльны*;
- *io* пад націскам – праз *ië (ье)*: *бібліяграф*, *біёлаг*;
- *ie* – праз *ie (ье)*: *дыета*, *іерогліф*;
- *iu (iu)* – праз *iu (ью)*: *кансіліум*, *прасцэнніум* [14, с. 21-22].

Напісанне іншых спалучэнняў галосных не разглядалася, як і не было прыкладаў напісанняў пачатковых ці канцавых спалучэнняў, што, відаць, тлумачылася нешматлікасцю такіх выпадкаў.

У акадэмічным слоўніку 1953 г., які стаў шырока збіраць запазычаную лексіку, знаходзім устаўны *j* ў розных пазіцыях: і ў пачатку слова (*іён*, *іянізацыя*, *іанійскі*) [18, с. 183], і ў канцы (*сальфеджыё*, *трыё*) [18, с. 697].

Але ў Правілах-1959, у якіх галосным ў іншамовных гукавых злучэннях прысвечаны пункт VII, гэтае адлюстраванне запазычаных слоў скасавалася, што, відавочна, бянтэжыла саміх мовазнаўцаў. Так, даследчык беларускай арфаграфіі Я.М. Камароўскі ў 1965 г. заўважае: «аднак у пачатку слова наперакор вымаўленню пад націскам правіла патрабуе пісаць *io*, а не пад націскам *ia*. ... Не па вымаўленню пішацца іншамовнае *io (ьо)* ў канцавым адкрытым складзе: *Токіо*, *Эміліо*...» [5, с. 68].

Правапіс спалучэнняў галосных у пачатку і канцы слова шырока абмяркоўваўся ў суверэннай Беларусі: многія былі незадаволеныя адыходам правапісных нормаў ад адлюстравання жывога беларускага маўлення. Таму, напрыклад, Правапісная камісія Таварыства беларускай мовы ў 1993 г. прапаноўвала ўстаўляць *j* у спалучэннях *i (ы) + галосны* ва ўсіх становішчах: *іён*, *трыё*, *Токіё*, *кансіліюм*, што падтрымалася камісіяй на чале з А. І. Падлужным, а пасля перайшло ў Праект Правілаў-2008 [гл. падрабязней 19]. Аўтары «Беларускага клясычнага правапісу» таксама паслядоўна прытрымліваюцца ўжывання *j* у спалучэннях галосных з першай *i (ы)* [3, с. 62-64].

Такая прапанова не ўвайшла ў самі Правілы-2008, пакінуўшы ўспамін пра сябе ў выглядзе памылкі друку ў параграфі 29 (*Кароль Іярданіі* [16, с. 49]) і не зменшыўшы намаганні настаўнікаў і школьнікаў

пры вывучэнні арфаграмы, якім трэба запамінаць, што напісанне залежыць яшчэ і ад пазіцыі ў слове. Таму прыходзіцца тлумачыць, што «ў адпаведнасці з традыцыйнай захоўваецца напісанне спалучэнняў галосных **-іо-** (пад націскам) у словах *іон, іонаабмен, іоній, Іонія, іонны*» [13, с. 17], хаця гэтая традыцыя аформілася толькі ў 1959 г.

Правілы-1959 дакладна абазначылі, з якіх запазычаных спалучэнняў утварыліся беларускія: *іо, йо* (з *іо, жо, уо*), *іе, ые* (з *іе, ііе, је, уе*), *іа, ыа* (з *іа, ја, уа*) [15, с. 24-25], і ўдакладнілі: «калі злучэнні **іо, йо** вымаўляюцца (у беларускай мове) як два склады...» [15, с. 24-25].

Цікава, што ў падручніках гэты выраз паступова знікаў і да Правілаў-2008 не ўжываўся. Так, у Я.М. Камароўскага мы знаходзім яго толькі ў першых кнігах даследчыка, што выйшлі ў 1965 і 1972 гг. [5, с. 68-69; 4, с. 39-41], у пазнейшай кнізе 1985 г. [6] аўтар абыходзіцца без малазразумелай для школьнікаў і студэнтаў фразы тыпу «калі спалучэнне **йо, іо** вымаўляецца як два склады...», як і мінаюць яго іншыя філолагі [2; 7; 11 і інш.].

Акрамя спалучэнняў галосных з першай **е (э)** ці **і (ы)**, у мове сустракаюцца і іншыя спалучэнні ў корані слова ці на стыку марфем, але звычайна іх правапіс не выклікае цяжкасцяў. Да ліку іх адносяцца наступныя спалучэнні: **юі** (*сюіта*), **юа** (*нюанс*), **уа** (*актуальны, вуаль, дуалізм, індывідуалізм, канцэптуальны, пунктуацыя, рытуал, туалет*), **ао** (*заолаг, фараон*), **яі** (*батэрфляіст*), **оі** (*антрапоід, еўрапеоід*), **уі** (*індуізм, альтруіст, езуіт*), **аі** (*эгаіст, архайст, цыклаідальны*), **уэ** (*дуэт, сілуэт*), **уя** (*рэканструяваць*).

Такім чынам, практыка выкладання арфаграфічных нормаў беларускай мовы паказвае слабае засваенне былымі школьнікамі правапісу спалучэнняў галосных, што патрабуе асаблівай увагі да арфаграмы і пошук разнастайных сродкаў для яе тлумачэння. Адным з такіх сродкаў служыць прапанаваная намі схема, выкарыстанне якой у практыцы паказала значны эфект.

На прыкладзе разгледжанай арфаграмы можна зрабіць таксама наступныя высновы:

1. Правіла напісання спалучэнняў галосных у запазычаных словах, сфармуляванае ў § 9 Правілаў-2008, не служыць дакладнай інструкцыяй для школьнікаў і студэнтаў, якой яны маглі б карыстацца, што патрабуе далейшай метадычнай распрацоўкі.

Улічваючы разгорнуты алгарытмічны характар правіла і наяўнасць пэўных асаблівасцяў і выключэнняў, мэтазгодна было б дапоўніць яго:

а. спасылкамі на іншыя тэмы, у прыватнасці на аканне, яканне, напісанне спалучэнняў галосных на стыку марфем і інш.;

б. разглядам напісання спалучэнняў галосных з першай *е* (*э*), што абумоўлена з аднаго боку праблемамі афармлення лексем з такімі спалучэннямі, а з другога відавочнай прастатой фармулёўкі.

Удала сфармуляваныя і растлумачаныя правілы дапамогуць усім тым, хто вывучае беларускую мову і карыстаецца ёй, мець менш праблемаў з засваеннем яе правапісных нормаў, што павінна спрыяць пашырэнню мовы і спрыяльнаму стаўленню да яе.

Літаратура

1. *Астроўскі Р.* Беларускі правапіс / 2-е выд., перапр. і дапоўн. Вільня, 1930. 148 с.
2. Беларуская мова: Практ. дапам. для абітурыентаў / Э.Д. Блінава і інш. 2-е выд., дапрац. і дап. Мінск, 1994. 239 с.
3. Беларускі клясычны правапіс. Збор правілаў. Сучасная нармалізацыя / Ю.Бушлякоў [і інш.]. Вільня – Менск, 2005. 159 с.
4. *Камароўскі Я.М.* Беларуская мова. Мінск, 1972. 213 с.
5. *Камароўскі Я.М.* Беларускі правапіс. Мінск, 1965. 164 с.
6. *Камароўскі Я.М.* Сучасная беларуская арфаграфія. Мінск, 1985. 160 с.
7. *Куліковіч У.І.* Беларускі правапіс. Мінск, 1998. 275 с.
8. *Ластоўскі В.* Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна, 1924. 832 с.
9. *Лёсік А.* Беларускі правапіс. Менск, 1943. 60 с.
10. *Лёсік Я.* Беларускі правапіс / Выд. 8, выпр. Менск, 1929. 209 с.
11. *Малажэй Г.М.* Дапаможнік для падрыхтоўкі да абавязковага цэнтралізаванага тэсціравання / 2-е выд., дапрац. Мінск, 2004. 368 с.
12. *Некрашэвіч С.М.* Аб пашырэнні аканання на чужаземныя словы // Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча / Навук. рэд. і аўт. прадм. А.І. Падлужны. Мінск, 2004. 189 с.
13. Пішам па-беларуску: даведнік па арфаграфіі і пунктуацыі з каментарыямі: дапам. для агульнаадукац. устаноў / З.І. Бадзевіч [і інш.]. Мінск, 2010. 191 с.
14. Правапіс беларускай мовы / Бел. акад. навук, Ін-т мовазнаўства. Мінск, 1934. 45 с.
15. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. Мінск, 1959. 160 с.
16. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск, 2008. 144 с.
17. Працы Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14-21 лістап. 1926 г.) / пад рэд. С.Некрашэвіча, У.Ігнатоўскага. Мінск, 1927. 432 с.
18. Русско-белорусский словарь / АН БССР, Ин-т языкозн.; под ред. Я.Коласа, К.Крапивиы и П.Глебки. Москва, 1953. 787 с.
19. *Саўка З.* Правілы левапісу, або Што нас чакае, калі новая рэдакцыя «Правілаў беларускага правапісу і пунктуацыі» стане афіцыйным дакументам // <http://arche.bymedia.net/2007-01/sauka2-701.htm>
20. *Сцяцко П.* Культура мовы. Мінск, 2002. 444 с.
21. *Тарашкевіч Б.* Беларуская граматыка для школ / Выд. 5, пераробл. і пашыр. Вільня, 1929. 132 с.

ПЕРАЙМЕНАВАННЯ АЙКОНІМЫ БЕЛАРУСІ І СПАСАБЫ ІХ ПЕРАДАЧЫ НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ

Айконімы з'яўляюцца крыніцай самай разнастайнай інфармацыі, іх апелятывы ўказваюць на фізіка-геаграфічныя асаблівасці мясцовасці, заняткі і рамёствы тагачаснага насельніцтва. Назвы паселішчаў выступаюць своеасаблівымі помнікамі духоўнай культуры, «неад'емнай часткай фонавых ведаў носьбітаў пэўнай мовы і культуры» [4, с. 84]. Перайменаванні айконімаў (дэнамінацыя) засведчаны ў кожны гістарычны перыяд: *Царград* → *Канстанцінопаль* → *Стамбул*, *Крутагор'е* → *Койданава* → *Дзяржынск*. Кожны новы перыяд грамадскага жыцця ўплывае на айканімію: узнікаюць новыя тапанімічныя мадэлі і тапаасновы. Кастрычніцкія падзеі 1917 г. абумовілі з'яўленне савецкай ідэалогіі, якая закранула ўсе сферы тагачаснага соцыуму. Гэта прывяло да масавых перайменаванняў назваў паселішчаў, іх у межах Беларусі выяўлена больш за 900 айканімічных адзінак. Найбольш частымі былі перайменаванні ў 20-я і 60-я гады ХХ стагоддзя, толькі ў 1964 г. адбылася змена намінацыі амаль 360 найменняў. На працэсы дэнамінацыі ў беларускай айканіміі звярталі ўвагу Я.Адамовіч, І.Капылоў, В.Лемцюгова, Л.Лыч, Г.Мезенка, Я.Рапановіч, А.Рогалеў, Г.Цыхун, В.Шур і іншыя.

Традыцыйныя тапонімы, апелятывы якіх сведчылі пра былыя рэаліі, змяшчалі інфармацыю пра заняткі, рамёствы і промыслы насельніцтва, формы землекарыстання, на думку тагачасных кіраўнікоў дзяржавы, не адпавядалі ідэалам тагачаснага грамадства і былі перайменаваны. Яны замяняліся на саветонімы-мемарыялы, якімі ўшаноўваліся палітычныя і дзяржаўныя дзеячы, адлюстроўваліся паняцці сацыялістычнай вытворчасці, сімвалы таго часу, новыя святы. Такія наватворы выступалі як знакі «ідэалагічнага маркіравання тапанімічнай прасторы» [3, с. 70]. Рашэнне аб перайменаванні, звычайна даведзенае «зверху», прымалася на мясцовым сходзе, а потым для зацвярджэння дасылалася ў Вярхоўны Савет БССР. Дэнамінацыя такіх адзінак адбывалася на рускай мове, без уліку міжнародных норм і стандартаў, таму пэўную цяжкасць выклікала іх перадача на беларускую мову.

Шматлікія онімы, якія матываваны рускамоўнымі апелятывамі-сімваламі, былі аформлены пры дапамозе беларускай транскрыпцыі: айконімы-неалагізмы *Барба́* (Ветк.), *Барэ́ц* (Гом.) – ад рускамоўнага апелятыва *борьба* (беларускі адпаведнік *барацьба*); найменні ад

апелятыва *рассвет* (беларускі адпаведнік *золак*): *Рассвѣт* (Рэч., Сен., Мсцісл., Чач., Акц., Сал.), *Рассвѣтная* (Клец., Б.-К.). Саветонімы ад назвы свята ўсіх працоўных (Першае Мая) таксама засведчаны ў запісах беларускай транскрыпцыяй: айконімы *Першамай* (Петр., Дзярж.), *Першамайск* (Сал., Драг., Докш., Гор., Лельч., Рэч., Лоеў.), *Першамайскі* (Кар., Ветк.), *Першамайская* (Верхн., Бяроз., Крыч., Лаг., Шчуч., Чашн.), *Першае Мая* (Рэч., Касц.).

Але наватворы ад сімвалічнай лексемы *звязда* ў роўнай ступені ўжываліся разам з яе беларускім адпаведнікам *зорка*: *Звязда* (Леп., Пух.), *Красная Звязда* (Касц.), *Чырвоная Зорка* (Клец., Бяр.), *Зорка* (Б.-К., Верхн., Шарк.). У перайменаваных айконімах таксама аднолькава частотнымі з'яўляюцца тапаасновы *пабеда* і *перамога*: *Пабеда* (Рас., Шум., Мсцісл., Навагр.), *Перамога* (Верхн., Асіп., Ветк., Кам.). У межах Гомельшчыны засведчаны найменні *Адраджэнне* (Жл.) і *Вазраждзэнне* (Б.-К.), якія матываваны апелятывам *адраджэнне* і яго рускамоўным адпаведнікам *возрождение*. Наватвор *Труд* (Карм.), што суадносіцца з рускамоўным апелятывам *труд* (беларускі адпаведнік *праца*), сустракаецца адзінкава, пры гэтым засведчаны айконімы *Працоўная* ў Аршанскім і Шчучынскім раёнах. Найменні ад рускамоўнай лексемы *знамя* (*Знамя* (Тал., Слуц., Добр.), *Знаменка* (Брэст., Асіп., Лаг., Жытк.), *Знаменская* (Круп.), *Краснае Знамя* (Красн.), *Чырвонае Знамя* (Б.-К.)) пераважаюць над айконімамі ад беларускамоўнага адпаведніка *сцяг*, якія засведчаны тройчы: *Сцяг* (Глус.), *Чырвоны Сцяг* (Рас., Добр.).

Найменні, матываваныя лексемай *акцябр*, назвай рэвалюцыйнай падзеі 1917 г., пераважна фіксуюцца ў рускамоўных формах: *Акцябр* (Лёзн., Сен., Леп., Сал., Лаг., Кобр., Рэч., Жлоб., Б.-К., Слуц., Жл.), *Акцябрына* (Бял.), *Акцяброва* (Карм.), *Акцябрск* (Кліч.), *Акцябрская* (Жлоб.). Адзначаецца, што інтэрнацыяналізм *октябрь* (рус.) у беларускай мове выклікае асацыяцыю з лексемай *кастрычнік*, таму адбылося не прамое запазычанне, а калькіраванне [2, с. 217]. У сувязі з гэтым у айканіміі савецкага перыяду для наватвораў павінна, напэўна, ужывацца тапааснова *кастрычнік*. Сярод перайменаванняў ад гэтай тапаасновы засведчаны толькі найменні *Кастрычнік* (Круп., Бар., Хойн., Бял.), *Кастрычніцкая* (Віл.), *Кастрычніцкі* (Петр.).

Наватворы ад фларыстычных апелятываў часткова былі перанесены з парушэннем норм беларускай мовы: наватвор *Сірэнеўка* (Драг.) ад рускамоўнай флоралексемы *сирень* (беларускі адпаведнік *бэз*), айконімы ад апелятыва *дуброва* (рус. *дубрава*) *Дубрава* (Раг.), *Чырвоная Дубрава* (Кап.).

У перайменаваных адзінках часткова засведчана неадпаведнасць правілам граматыкі беларускай мовы. У Маладзечанскім раёне быў

вядомы айконім *Зоранька*, які не адпавядае беларускім словаўтваральным айконімным мадэлям, як заўважыў Я.Адамовіч, у «беларускай літаратурнай мове ёсць *зорка*, *зара*, а не *зоранька*» [1, с. 191]. Такія найменні ўяўляюць нетыповыя мадэлі для беларускай айканімічнай сістэмы. Пры стварэнні наватвораў з фіналлю *-ічы* не адбываўся, як правіла, метанімічны перанос назвы мясцовасці па калектыву першапасяленцаў ці заснавальніка паселішча. Яны пабудаваны шляхам метафарызацыі лексемы, якая адлюстроўвала рэальную ці пажаданую прыкмету паселішча: *Дружбічы* (Чач.), *Бярозавічы* (Пін.), *Сасновічы* (Пін.). Перайменаваныя айконімы з пасесійнымі фармантамі *-ова/-ева*, *-іна/-ына* таксама ўтвораны шляхам метафарызацыі апелятываў-сімвалаў, флораапелятываў: *Акцябрóва* (Карм.), *Вішнева* (Смарг.), *Рошчына* (Сен., Раг.). Традыцыйныя ж найменні з фіналямі *-ова/-ева*, *-іна/-ына* сведчаць пра прыналежнасць пэўнай асобе.

Наватворы на *-аўка/-оўка/-еўка* таксама былі адапелятыўнага паходжання, яны не адлюстроўваць у пераважнай большасці пэўныя прыкметы паселішча: *Рабі́наўка* (Пол.), *Гру́шаўка* (Маст., Кам., Пол.), *Малі́наўка* (Гар., Докш., Драг., Глыб., Нясв.). Нетыповым для беларускай айканімічнай сістэмы з’яўляецца ўтварэнне *Майск* (Круп., Бял.) ад апелятыва-сімвала *май* і фіналі *-ск*, якая традыцыйна ўжывалася для адгідронічных найменняў.

Саветонімы-перайменаванні, матываваныя апелятывамі-сімваламі і геартонімамі, дубліравалі шматлікія новыя айконімы (некаторыя з іх з цягам часу зніклі з ужытку): *Зара́* (Чач., Б.-К., Ветк.), *Но́вае Жыццё* (Асіп., Бял., Красн., Ветк., Гом., Добр., Хоц.), *Васход* (Чач., Слаўг., Жлоб.), *Камсамóлец* (Сал., Мін., Уздз.), *Рассвёт* (Добр., Чав., Клец.), *Прагрэ́с* (Чач., Бабр., Лоеў., Маз., Бабр.), *Дру́жба* (Раг., Хоц., Кобр.), *Пралета́рый* (Бых., Дзярж., Б.-К., Гом., Касц., Кругл., Слуц.), *Кастры́чнік* (Светл., Жлоб., Асіп., Глус., Слуц.), *Акця́бр* (Лаг., Чач., Бабр., Красн., Чэр., Слуц.), *Ма́йскі* (Браг., Добр., Крыч., Чэр.), *Мі́рны* (Ушац., Бар., Маг.), *Пабе́да* (Чэр., Пух., Б.-К., Ветк., Гом., Раг., Касц., Крыч., Чав., Уздз.), *Перамо́га* (Кам., Кліч., Красн., Бял., Маг.), *Пе́ршае Ма́я* (Гродз., Бых., Чэрв., Чашн., Ветк., Стол., Б.-К., Жлоб., Хойн., Чач.), *Юбілейны* (Бабр., Шклоў., Пруж., Мін.) і інш. Гэта прывяло да вялікай частотнасці такіх найменняў у межах суседніх раёнаў, такія айконімы лакалізуецца пераважна ў цэнтральнай частцы Гомельшчыны, паўднёвых раёнах Віцебшчыны, спарадычна на Міншчыне і Магілёўшчыне, адзінкава – у Брэсцкай і Гродзенскай абласцях.

Такім чынам, каля 14 % перайменаваных айконімаў Беларусі XX стагоддзя ўтворана ад рускамоўных апелятываў. Пры іх перадачы на беларускую мову склалася двухназоўе такіх найменняў, пры гэтым адна і тая ж тапааснова па-рознаму засведчана ў айканіміі краіны (*Акцябр*, *Кастрычнік*). Часткова засведчана неадпаведнасць правілам граматыкі беларускай мовы (*Зоранька*), а таксама нетыповыя для традыцыйнай айканімічнай сістэмы спалучэнні фармантаў і апелятываў (*Дружбічы*).

Літаратура

1. *Адамовіч Я.М.* Берагчы тапанімію роднага краю // Пытанні беларускай тапаніміі. Матэр. Першай бел. тапан. канф. (Мінск, 1-3 снежня 1967 г.) / пад рэд. М.В. Бірылы [і інш.]. Мінск, 1970. С. 189-197.
2. *Баханькоў А.Я.* Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. Мінск, 1982. 227 с.
3. *Калиновська О.В.* Специфіка конотативних значень на позначення просторових понять в українському політичному дискурсі XX століття // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Том 60, Філологічні науки. 2006. С. 66-71.
4. *Томахин Г.Д.* Топонимы как реалии языка и культуры (на материале географических названий США) // Вопросы языкознания. 1984. № 4. С. 84-90.

І.М. Курловіч

ДА ПЫТАННЯ АБ ІДЭНТЫФІКАЦЫІ СКЛАДАНЫХ СЛОЎ З КАМПАНЕНТАМ-ПРЫСЛОЎЕМ І СУАДНОСНЫХ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ

Адной з актуальных праблем сучаснай беларускай арфаграфіі з'яўляецца дыферэнцыйнае напісанне складаных слоў з кампанентам-прыслоўем і суадносных словазлучэнняў. Канструкцыі тыпу *высокаадукаваны* і *высока адукаваны*, *высокапастаўлены* і *высока пастаўлены*, *шчырапаважаны* і *шчыра паважаны* і да т.п. часта сустракаюцца як на старонках беларускамоўных сродкаў масавай інфармацыі, так і ў мастацкай літаратуры, тэкстах спецыяльнага прызначэння. Значную цяжкасць выклікаюць такія словы і словазлучэнні і ў складальнікаў розных слоўнікаў беларускай мовы.

Варта адзначыць, што такія канструкцыі неадэкватна ўспрымаліся і ў старажытнасці, калі не існавала строга вызначаная кадыфікацыйная норма і кожны аўтар па-свойму разумеў, адпаведна адлюстроўваў на пісьме такія словы-словазлучэнні. Параўн.: *княжата руские помнячи на*

частые кривды и наезды, так же на оное **выше мянованое**, окрутное злупене Киева... през Половци поганыи, собрали, великое войско против им (Стрыйкоўскі, 483 б); Который то рескрипт Его королевское милости, ку актыкованью черезъ особу **вышеменованую** поданъ (АВК, IV, 23); Естли бы оный... суседу своему в тых **выше писанных** речахъ через право кривду делалъ (Ст. 1529, 5); Писанъ въ дворе нашомъ... року, месяца и дня **вышеписаного** (АВК, III, 71).

Складанні-словазлучэнні такога тыпу шырока выкарыстоўваліся ў помніках розных жанраў, хоць часцей сустракаліся ў творах адміністрацыйна-юрыдычнага зместу, у якіх яны маглі ўваходзіць у структуру традыцыйна-трафарэтных зачынаў і канцовак. Сваім узнікненнем такія складанні абавязаны ад'ектыўным канструкцыям з прыслоўем у ролі залежнага кампанента; у выніку зрастання двух кампанентаў такія канструкцыі лёгка маглі трансфармавацца ў цэльнааформленую лексічную адзінку [2, с. 61].

Упершыню на гэтыя абставіны звярнуў увагу прафесар Аркадзь Іосіфавіч Жураўскі, які даследаваў картатэку Гістарычнага слоўніка беларускай мовы. Мовазнавец спрабаваў знайсці адэкватны прыём перадачы такіх слоў-словазлучэнняў у артыкулах Гістарычнага слоўніка беларускай мовы [1, с. 35].

На матэрыяле сучаснай беларускай літаратурнай мовы дыферэнцыраваць прыслоўна-іменныя спалучэнні паспрабаваў прафесар Мікалай Рыгоровіч Прыгодзіч, які ў прадмове да слоўніка «Асобна, разам, праз дэфіс» (1994) канстатаваў, што «канструкцыі тыпу *высока пастаўлены* і *высокапастаўлены*, *раўнамерна паскораны* і *раўнамернапаскораны*, *вечна зялёны* і *вечназялёны* павінны з найбольшай паўнатой адлюстроўвацца ў спецыяльных слоўніках і даведніках». Ён жа і прывёў у сваім выданні некалькі дзесяткаў такіх слоў-словазлучэнняў (2-е выданне слоўніка выйшла ў 2002 г. пад назвай «Пішам без памылак. Разам, асобна, праз дэфіс»).

І калі з традыцыйнымі кампанентамі-прыслоўямі тыпу *высока-*, *далёка-*, *мала-*, *многа-*, *свежа-* і да т.п. у большай ці меншай ступені стала зразумела, то складанасці па-ранейшаму застаюцца пры арфаграфічным афармленні раздзельна- ці цэльнааформленых канструкцый у мове мастацкай літаратуры, у якой паэты і празаікі кіруюцца толькі ўласнымі разуменнямі і падыходамі пры напісанні асобна, разам або праз дэфіс. Параўн.: **высока змястоўная**... рэч (Г.Юрчанка); **глыбокастрыманы** сакратар (М.Зарэцкі); **дзіўна схаладнелы** голас (В.Быкаў); **вадавей жахліва белы** (Г.Пашкоў); **мудра таленавіты**... паэт (Р.Барадулін); **бераг**... **недасяжна сонечны**

(Т.Бондар); *смуток... непрытворна сірочы* (Н.Гілевіч); *нечакана ласкавы голас* (І.Новікаў); *палынна духмяны... вецер* (П.Макаль); *смертаносна прыгожы твар жанчыны* (У. Караткевіч); *чаканна звонкі верш* (К.Буйло); *шчасліва заплаканы Юрка* (Я.Брыль) і да т.п.

З аднаго боку, нельга не пагадзіцца з М.Р. Прыгодзічам, што «гэтыя фармальна раздзельнааформленыя сінтаксічныя канструкцыі... з'яўляюцца не толькі рэзервам для папаўнення сістэмы кампазітаў беларускай мовы» [2, с. 74], а з другога, яны вымагаюць ад навукоўцаў і практыкаў выпрацоўкі магчымых крытэрыяў для арфаграфічнага афармлення такіх словазлучэнняў.

На наш погляд, такія словаспалучэнні было б мэтазгодна перадаваць праз дэфіс, паколькі семантычна абедзве часткі (кампаненты) з'яўляюцца раўназначнымі, хоць фармальна яны і выражаны словамі розных часцін мовы.

Літаратура

1. Журавский А.И. Слово и словосочетание // Проблемы лексикологии. Минск, 1973. С. 77-83.
2. Прыгодзіч М.Р. Словаскладанне ў беларускай мове. Мінск, 2000. 227 с.

В.М. Лапанік

«АДЛЮСТРАВАНАЯ» АМАНІМІЯ Ў СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ ГНЁЗДАХ З КАРАНЬМІ ЛАЦІНА-ГРЭЧАСКАГА ПАХОДЖАННЯ

Аб'ектам навуковых даследаванняў не толькі для дэрываталагаў, лексікографаў, але і для лексіколагаў з'яўляецца словаўтваральнае гняздо (СГ), якое ўяўляе сабой комплексны, найбольш адэкватны спосаб і інструмент апісання амонімаў.

У беларускай мове многія словы з каранямі лаціна-грэчаскага паходжання ўступаюць у аманімічныя адносіны. У якасці прыкладу прывядзем наступныя аманімічныя назоўнікі: *нота* I (ад лац. *nota* – знак, заўвага) – 1) умоўны графічны знак для запісу гукаў музыкі; 2) асобны гук пэўнай вышыні ў музыцы і спевах; 3) *толькі* *мн.* (ноты) тэкст музычнага твора ў нотным запісе; 4) *перан.* тон, інтанацыя мовы, якія выражаюць якое-небудзь пачуццё [10, т. 3, с. 416]; *нота* II (ад лац. *nota* – знак, заўвага) – афіцыйны дыпламатычны зварот урада адной дзяржавы да другой [10, т. 3, с. 416]. Разгледзім іх словаўтваральныя магчымасці:

→ нот-к-а
 нота I | → нот-ніц-а
 → нот-н-ы
 → нат-ацыj-а
 → нот-а-граф(і-я) | → нотаграф-ічн-ы
 → нот-а-друкаванн-е
 → нот-а-друк-арн-я
 → нот-а-друкар-ск-і
 нота II | → нат-ыфік/ава-ць | → натыфік-ацыj-а
 → натыфікава-н-ы

Як бачым, назоўнікі *нота* I і *нота* II не перадаюць сваіх аманімічных адносін вытворным ад іх словам ні на адной ступені словаўтваральнага ланцужка.

Тым не менш у сістэме СГ з каранямі лаціна-грэчаскага паходжання вядома нямае прыкладаў «адлюстраванай» аманіміі. Тэрмін «адлюстраваная словаўтваральная аманімія» ў навуковы ўжытак увёў акадэмік В.У. Вінаградаў: «Аманімія ў сферы вытворных слоў можа параджацца амамарфемнасцю элементаў, можа быць адлюстраванай, гэта значыць быць адлюстраваннем аманіміі ўтваральных слоў ці асноў» [5, с. 68].

Вывучэнне «адлюстраваных» амонімаў у сістэме СГ з каранямі лаціна-грэчаскага паходжання дае магчымасць раскрыць жывыя законы аманімічных абагачэнняў мовы.

Параўнаем СГ аманімічных назоўнікаў *гіпербала* I (ад грэч. *hyperbolē* – перабольшанне) – мастацкі прыём перабольшання для ўзмацнення выразнасці выказвання [10, т. 2, с. 52] і *гіпербала* II (ад грэч. *hyperballō* – праходжу праз што-небудзь) – у матэматыцы – крывая лінія з ліку канічных сячэнняў [10, т. 2, с. 52].

Невытворныя словы *гіпербала* I і *гіпербала* II у словаўтваральным гняздзе спалучаюцца з афіксамі, аддаляюцца ад зыходнага матывавальнага слова і, далучаючы да асновы новыя афіксы, паступова пашыраюцца ў фармальных адносінах. Пашырэнне адбываецца паступенна і адначасова на двух восях – гарызантальнай і вертыкальнай:

→ гіпербал-ічн-ы | → гіпербалічн-асць
гіпербала I | → гіпербалічн-а
 → гіпербал-ізава-ць | → гіпербаліз-ацы-я
 → гіпербалізава-н-ы
 → гіпербал-ічн-ы
гіпербала II |
 → гіпербал-оід | → гіпербалоід-н-ы

Перасякаюцца прыведзеныя СГ толькі ў адным звязе: *гіпербала* I → *гіпербал-ічн-ы* (багаты гіпербаламі [10, т. 2, с. 52]) і *гіпербала* II → *гіпербал-ічн-ы* (які мае адносіны да *гіпербалы* II [10, т. 2, с. 52]). Словаўтваральным сродкам выражэння аманімічных адносін з’яўляецца суфікс **-ічн-**.

Сярод разгледжаных СГ з каранямі лаціна-грэчаскага паходжання не зафіксаваны выпадкі, калі гнёзды перасякаюцца ў большасці сваіх вытворных, утвараючы комплексы «адлюстраваных» амонімаў.

Часта ўзнікненне «адлюстраваных» амонімаў у СГ з каранямі лаціна-грэчаскага паходжання адбываецца з удзелам запазычаных слоў з англійскай, нямецкай, польскай і іншых моў. Напрыклад, аманімію сваіх утваральных назоўнікаў *ласцік* I (ад англ. *lasting* – трывалы) – баваўняная тканіна з бліскучым верхам, якая ўжываецца звычайна на падкладку [10, т. 3, с. 24], і *ласцік* II (ад новалац. *elasticus* – пругкі, эластычны) – каўчук, гума [10, т. 3, с. 24] адлюстроўваюць вытворныя амонімы *ласцікавы*, які мае адносіны да *ласціку* I, і *ласцікавы*, які мае адносіны да *ласціку* II:

ласцік I | → *ласцік-ав-ы*

ласцік II | → *ласцік-ав-ы*

Як ужо было адзначана, далёка не ўсе словы з каранямі лаціна-грэчаскага паходжання перадаюць свае аманімічныя адносіны вытворным ад іх словам на той ці іншай ступені словаўтваральнага ланцужка. Адказ на пытанне *чаму не ўсе?* дазваляе вызначыць механізмы стварэння «адлюстраванай» аманіміі ў мове.

З аднаго боку, будзе лагічна зрабіць вывад, што наяўнасць ці адсутнасць «адлюстраваных» амонімаў залежыць ад ступені аманімічнасці вяршынных слоў СГ. Возьмем назоўнікі *тэрміт* I (ад грэч. *thermē* – цяпло, гарачыня) – парашкападобная сумесь алюмінію з вокісамі некаторых металаў, якая пры гарэнні дае вялікую тэмпературу і выкарыстоўваецца ў тэхніцы і ваеннай справе [10, т. 5, кн. 1, с. 582], і *тэрміт* II (ад лац. *termes, termitis* – жук-дрэваед) – перапончатакрылае насякомае гарачых краін, якое жыве згуртаваннямі ў вялікіх гнёздах і з’яўляецца шкоднікам драўніны [10, т. 5, кн. 1, с. 582]. Назоўнікі не маюць агульных семантычных кампанентаў і валодаюць самастойным наборам словаўтваральных марфем:

тэрміт I | → *тэрміт-н-ы*

тэрміт II | → *тэрміт-нік*

Вытворных амонімаў, якія адлюстроўвалі б аманімію сваіх утваральных слоў, няма.

Параўнаем іншыя словы: *трансфармацыя* I (ад лац. *transformatio* – пераўтварэнне) – 1) *спец.* пераўтварэнне электрычнага току пры дапамозе трансфарматара; 2) *кніжн.* пераўтварэнне, ператварэнне, відазмяненне [10, т. 5, кн. 1, с. 509]; *трансфармацыя* II (ад лац. *transformatio* – пераўтварэнне) – тэатральны або цыркавы номер, заснаваны на хуткім пераўвасабленні артыста, змене касцюма, грыва, парыка і пад. [10, т. 5, кн. 1, с. 509]. Гэтыя назоўнікі маюць падобныя семантычныя кампаненты (*пераўвасобіцца* – увасобіцца ў каго-, што-небудзь, прыняць іншы выгляд, іншую форму; *ператварыцца*, *змяніцца* [10, т. 4, с. 210]), таму больш за назоўнікі *тэрміт* I і *тэрміт* II блізкія да мнагазначных слоў. У СГ мы назіраем прыклад «адлюстраваных» амонімаў. Словаўтваральным сродкам выражэння аманімічных адносін прыметнікаў з’яўляецца суфікс **-н-**:

трансфармацыя I | → *трансфарм-ізм*
→ *трансфармацый-н-ы*

трансфармацыя II | → *трансфармацый-н-ы*

На аснове параўнання двух тыпаў СГ можна гаварыць аб правільнасці зробленага вываду: чым больш вяршыннымя словы аманімічныя, чым больш яны аддаленыя ад мнагазначнасці, тым меншая верагоднасць узнікнення «адлюстраваных» амонімаў, і, наадварот, наяўнасць падобных ці аднолькавых семантычных кампанентаў, агульных словаўтваральных марфем набліжае вяршыннымя словы да мнагазначнасці, да ўзнікнення такой з’явы ў СГ, як «адлюстраваная» аманімія.

З другога боку, прыведзеныя раней прыклады з назоўнікамі *гіпербала* I і *гіпербала* II не дазваляюць вывад лічыць канчатковым, бо, нягледзячы на адсутнасць агульных семантычных кампанентаў, назоўнікі перадаюць свае аманімічныя адносіны вытворным ад іх словам.

Некаторыя амонімы паходзяць ад аднаго і таго ж слова лацінскай ці грэчаскай мовы. Так, назоўнік *гранат* I паходзіць ад лацінскага слова *grānātus* – *зярністы*, ён мае наступныя значэнні: 1) паўднёвае фруктовае дрэва або куст сямейства гранатавых з ярка-чырвонымі кветкамі; 2) круглы ярка-чырвоны плод гэтай расліны з вялікай колькасцю насення, пакрытага чырвонай сакавітай кісла-салодкай мякаццю [10, т. 2, с. 78]. Назоўнік *гранат* II паходзіць ад таго ж самага лацінскага слова *grānātus* – *зярністы*, ён мае наступнае значэнне: каштоўны камень цёмна-чырвонага, чырванавата-зялёнага або амаль чорнага колеру [10, т. 2, с. 78]. Параўнаем СГ з вяршыннымі *гранат* I і *гранат* II:

гранат I | → гранат-ав-ы
→ гранат-нік

гранат II | → гранат-ав-ы

Прыведзеныя СГ перасякаюцца, гэта значыць, ёсць падстава гаварыць пра наяўнасць «адлюстраванай» аманіміі ў гнёздах, дзе ўтваральныя словы паходзяць з адной мовы і ад аднаго слова. Аднак такі вывад таксама нельга назваць адзіным, бо яму супярэчыць папярэдні прыклад з назоўнікамі *нота I* і *нота II*. Відавочна толькі адно: у мове дзейнічаюць самыя розныя механізмы стварэння «адлюстраванай» аманіміі.

Асобнае назіранне над адзінкамі «адлюстраванай» аманіміі ў словаўтваральных гнёздах з каранямі лаціна-грэчаскага паходжання яскрава паказвае, што словаўтваральны аспект з'яўляецца неабходнай састаўной часткай навуковых даследаванняў па аманіміі ў сучаснай беларускай мове.

Літаратура

1. *Виноградов В.В.* Проблемы морфематической структуры слова и явления омонимии в славянских языках // Славянское языкознание: Докл. сов. делег. / АН СССР. Сов. ком. славистов, VI Междунар. съезд славистов. Прага, август 1968 г. Москва, 1968.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / Пад агульнай рэд. акадэміка АН БССР К.К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). Т. 1-5. Мінск, 1977 – 1984.

С.В. Ліпніцкая

ПРАБЛЕМЫ АРФАГРАФІЧНАЙ НОРМЫ ПРЫ ПЕРАДАЧЫ АНГЛАМОЎНЫХ ТАПОНІМАЎ НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ

Фарміраванне арфаграфічнай нормы пры перадачы іншамовных геаграфічных назваў з'яўляецца адным з самых складаных і да канца не вырашаных пытанняў сучаснай беларускай арфаграфіі. Адсутнасць дакладных правілаў напісання ўласных геаграфічных назваў прыводзіць да ўзнікнення варыянтнасці пры іх перадачы з адной мовы на іншую, што адлюстроўваецца на змесце геаграфічных карт, атласаў, падручнікаў, энцыклапедычных выданняў і іншых пісьмовых крыніц.

Беларускімі анатолагамі праводзіцца праца па ўніфікацыі і рэгламентацыі правіл беларускай арфаграфіі ў дачыненні да іншамовных тапонімаў. Так, на сённяшні дзень распрацаваны Тэхнічныя кодэксы

ўстаноўленай практыкі, у якіх вырашаецца праблема правапісу геаграфічных назваў і тэрмінаў краін блізкага замежжа: Літвы, Латвіі, Украіны і Польшчы. Аднак гэта толькі невялікая частка агульнай праграмы арфаграфічнага ўнармавання замежных тапонімаў. Актualнай застаецца распрацоўка правіл і стварэнне нарматыўных дакументаў па перадачы на беларускую мову геаграфічных назваў з іншых моў свету, у тым ліку і з англійскай мовы.

Пры рэгламентацыі і ўніфікацыі перадачы іншамоўных тапонімаў неабходна ўлічваць шэраг аспектаў: міжнародную практыку перадачы тапонімаў, арфаграфічныя правілы, якія дзейнічаюць на дадзены момант у мове-прымальніцы, традыцыйныя напісанні і інш.

У міжнароднай практыцы для перадачы іншамоўных тапонімаў распрацавана сістэма практычнай транскрыпцыі, якая дазваляе прытрымлівацца асноўнага прынцыпу перадачы геаграфічных назваў – захаванне фармальнага (фанетычнага і графічнага) аблічча слова, якое адлюстроўваецца сродкамі нацыянальнай мовы. У верасні 2010 г. уступіў у дзеянне Закон Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» [2], які садзейнічае стабілізацыі правапісных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Палажэнні закона неабходна ўлічваць і пры пісьмовай перадачы іншамоўных тапонімаў на беларускую мову. Але яшчэ не ўсе палажэнні закона знайшлі адлюстраванне ў нарматыўных даведніках. Так, напрыклад, напісанне многіх замежных слоў (як агульных, так і ўласных) паводле закона павінна на пісьме адлюстроўвацца ў адпаведнасці з нормамі літаратурнага вымаўлення [2, с. 17]. Аднак слоўнікі сучаснага літаратурнага вымаўлення яшчэ не створаны, што ўскладняе рэалізацыю палажэнняў закона ў моўнай практыцы. Гэта праблема ў значнай ступені тычыцца і пісьмовай перадачы іншамоўнай тапаніміі па-беларуску.

Акрамя агульнамоўных арфаграфічных прынцыпаў трэба ўлічваць арфаграфічную спецыфіку тапонімаў як пэўнага класа ўласных імёнаў. Таксама неабходна вызначыцца са спосабамі перадачы замежнай тапаніміі на нацыянальную мову. Так, спосаб, арыентаваны на дакладную перадачу вымаўлення іншамоўных тапонімаў у мове-крыніцы, можа прывесці да парушэння арфаграфічных нормаў мовы-прымальніцы. З іншага боку, механічнае выкарыстанне правілаў арфаграфіі мовы-прымальніцы парушае прынцып захавання фармальнага аблічча слова, у выніку чаго тапонім страчвае свае асноўныя функцыі – дыферэнцыяльныя і адрасныя.

Такім чынам, праблемы арфаграфічнай нормы пры перадачы замежных, у тым ліку і англамоўных, найменняў геаграфічных аб'ектаў

па-беларуску тлумачацца, у першую чаргу, нераспрацаванасцю тэарэтычнай базы – прынцыпаў, спосабаў і, самае галоўнае, правілаў перадачы тапонімаў, а па-другое, шматгадовым уплывам рускай мовы як мовы-пасрэдніцы пры перадачы назваў, што, у сваю чаргу, прыводзіць да непаслядоўнасці ў напісанні тапонімаў і тым самым парушае арфаграфічныя правілы. Напрыклад, *Wellington* – ['welɪŋtən] – *Уэлінгтан* і *Велінгтан*, *Maryland* – ['mɛərɪlənd] – *Мэрыленд* і *Мэрылэнд*, *Hudson* – ['hʌds(ə)n] – *Гудзон* і *Хадсан*, *Liverpool* – ['lɪvəpu:l] – *Ліверпуль* і *Ліверпул* і інш.

Закон «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» садзейнічае стандартызацыі правапісу англамоўных тапонімаў. З прыняццем Закона можна лічыць унармаваным напісанне географічных назваў з гукавым спалучэннем зычнага гук [й] з галоснымі. Так, у словах іншамоўнага паходжання спалучэнне [йо] перадаецца літарай ё, калі гук [о] знаходзіцца пад націскам (§ 16, п. 3), і спалучэннем *ia*, калі знаходзіцца ў пачатку слова не пад націскам (§ 9, п. 1). Так, назва штата і горада ЗША *New York*, якая традыцыйна перадавалася як *Нью-Йорк*, зараз мае беларускамоўны адпаведнік *Нью-Ёрк*, а назва графства *Yorkshire* на поўначы Англіі перадаецца як *Іакуыр* замест традыцыйнага *Йоркуыр*. Дзякуючы закону, удалося ліквідаваць правапісны разнабой пры перадачы на беларускую мову назвы штата ЗША *Ohio* (*Агайо*, *Агаё*, *Ахаё*). Згодна з новым правілам спалучэнне [йо] пасля галосных не пад націскам перадаецца літарай я – *Агая* (§ 16, п. 3).

Новыя афаграфічныя правілы рэгламентуюць перадачу фіналяў нязменных слоў. Так, замест традыцыйнага напісання назвы горада *Boise* з канчатковым *-e* (*Бойсе*) зараз ужываецца напісанне *Бойсэ* (з канчатковым *-э*): у адпаведнасці з § 3, п. 2 «Правіл» на канцы нязменных запазычаных географічных назваў пасля зычных, акрамя *л*, *к*, пішацца літара э [2, с. 8].

Згодна з новымі правіламі пры перадачы англамоўных тапонімаў паслядоўна адлюстроўваецца спецыфічная рыса беларускай мовы – аканне (у пачатку, у сярэдзіне і на канцы слова) [2, с. 8]: *Агая*, *Атава*, *Джонсан-Сіці*, *Джэксан*, *Сан-Антоніа*, *Рыа-Грандэ*, *Антарыа* і інш. Але ў ненаціскных фіналях *-эль*, *-эр* захоўваецца літара э (напрыклад, *Манчэстэр*, *Донкастэр*, *Рочэстэр*), што дазваляе максімальна поўна перадаць арыгінальную назву.

Да прыняцця Закона не было паслядоўнасці і ва ўжыванні літар у (складовага) і ў (нескладовага) пры перадачы англамоўных тапонімаў на беларускую мову: *Саутгемптан*, *Кейптаўн*, *Маунт-Айза*. Аднак палажэнні закона дазволілі ўнармаваць напісанне падобных назваў. Так,

па новых правілах у сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі пішацца літара ў (нескладовае) [2, с. 20]: *Маўнт-Айза, Саўтгемптан, Кейптаўн, Ньюфаўленд, Шрыўпарт, Фрытаўн, Саўтэнд-он-Сі* і інш.

Разам з тым распрацаваныя арфаграфічныя правілы ў першую чаргу тычацца правапісу агульных імёнаў, і не ва ўсіх выпадках з імі суадносіцца напісанне іншамоўных геаграфічных назваў. Так, праблемы арфаграфічнай нормы пры перадачы англамоўных тапонімаў на беларускую мову звязаны з праяўленнем фанетычнай з’явы дзекання/цекання. У адпаведнасці з новымі правіламі арфаграфіі гукі [д] і [т] змякчаюцца ў фіналях нескланяльных назоўнікаў *-дзі, -ці*: *Канзас-Сіці, Цынцынаці* (замест традыцыйнага *Цынцынаты*), *Меніндзі*; а таксама ў назвах з фіналлю *-ін*: *Абердзін / Эбердзін*. Калі слова неславянскага паходжання мае фіналь *-ыя*, то гукі [д] і [т] не змякчаюцца: напрыклад, *Ірландыя, Новая Зеландыя*. Але разам з тым, па-за правілам застаюцца наступныя тапонімы: *Адырондак* ці *Адзірондак, Пасадэна* ці *Пасадзіна*. Правапіс гэтых назваў, а таксама назваў *Тэмза, Дэтройт* і іншых, у адпаведнасці з арфаграфічным правілам, залежыць ад літаратурнага вымаўлення, традыцыі і вызначаецца па слоўніку [2, с. 16].

Нявырашаным пытаннем застаецца і правапіс традыцыйных геаграфічных назваў, або экзонімаў, якія склаліся на працягу гісторыі і ва ўстойлівай форме замацаваліся ў свядомасці людзей: *Washington – Вашынгтон, San Francisco – Сан-Францыска, Sydney – Сіднэй, Dublin – Дублін, Chicago – Чыкага, Thames – Тэмза, London – Лондан, Liverpool – Ліверпуль, Michigan – Мічыган* і інш. Неабходна канчаткова вызначыцца са спосабамі пісьмовай перадачы тапонімаў: пакідаць традыцыйныя назвы ў той форме, якую яны маюць зараз, ці перадаваць іх спосабам практычнай транскрыпцыі і падпарадкоўваць іх правапіс арфаграфічным правілам.

Так, напрыклад, у адпаведнасці з правіламі беларускай арфаграфіі, у сярэдзіне іншамоўных слоў пасля літар, якія абазначаюць губныя зычныя, і літар *з, с*, пішацца літара *э* або *е*. Гэта залежыць ад характару папярэдняга гукі: калі папярэдні зычны вымаўляецца мякка, то пішацца *е*, калі цвёрда – *э* [1, с. 40]. Згодна з гэтым правілам тапафарманты *-land, -lake, saint-* павінны перадавацца як *-лэнд, -лэйк, сэнт-* замест *-ленд* (*Окленд, Арнем-Ленд, Лонг-Айленд*), *-лейк* (*Солт-Лейк-Сіці, Лейк-Плэсід*) і *сэнт-* (*Сэнт-Хеленс, Сэнт-Луіс*). Аднак у беларускай мове за такімі тапафармантамі замацоўваўся статус традыцыйных, якія на пісьме перадаюцца праз *е*, што не адпавядае ні вымаўленню ў англійскай мове, ні арфаграфічнаму правілу беларускай мовы.

Такім чынам, прыняцце Закона «Аб правілах арфаграфіі і пунктуацыі» дазваляе часткова вырашыць праблему правапісу іншамовных геаграфічных назваў і садзейнічае арфаграфічнаму ўнармаванню значнай часткі англамоўных тапонімаў пры перадачы на беларускую мову. Але для поўнага вырашэння праблемы заканамерным крокам будзе распрацоўка дакладных правілаў практычнай транскрыпцыі і стварэнне спецыяльнага нарматыўнага слоўніка.

Літаратура

1. Куліковіч У.І. Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі: вуч. дап. Мінск, 2011. 222 с.
2. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі / 3-е выданне., стэр. Мінск, 2010. 144 с.

А.М. Муравіцкая

ДЫНАМІКА НОРМАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МАТЭМАТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Лексічная сістэма беларускай літаратурнай мовы стала папаўняцца сродкамі намінацыі-тэрміналагічнага характару ў пачатку ХХ ст. Адбывалася гэта дзякуючы выхаду ў свет першых легальных газет, арыгінальных і перакладных навукова-папулярных выданняў, асобных падручнікаў. Менавіта ў гэты перыяд на старонках беларускіх выданняў сустракаюцца наступныя лексемы для абазначэння паняццяў элементарнай матэматыкі: *арыфмэтыка (арытмэтыка), лік, лічэньне, вылічэньне, складаньне, злічэньне, складаць, дадаваць, адлічэньне, аднімаць, множэньне, множнік, дзяленьне, дзельнае, дзельнік, дзель, дзяліць, лічба, цыфра, дроб, чысліцель, знаменацель, цэлая лічба, нуль, адзінка, дзесятка, сотка, тысяча, мільён, мільярд, задача, умова задачы, задачнік, адказ, працэнт, складанае чысло* і інш. [5, с. 50-51].

Свядомая і сістэмная распрацоўка беларускай матэматычнай тэрміналогіі пачалася ў 20-ыя гг. ХХ ст. і звязана з дзейнасцю тагачаснай Навукова-тэрміналагічнай камісіі. Вынікам працы матэматычнай секцыі гэтай камісіі і прыродазнаўчага аддзела Інстытута беларускай культуры (з пачатку 1922 г.) стаў першы выпуск серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» пад назвай «Элемэтарная матэматыка» (1922 г.). Гэты першы матэматычны слоўнік быў падрыхтаваны Ф.Більдзюкевічам, Д.Бураком і А.Круталевічам і ўключаў 901 тэрмін [1].

Асноўным прынцыпам, якім кіраваліся аўтары пры стварэнні тэрмінаў, было выкарыстанне сродкаў беларускай мовы: *астача, бок, велічыня, вышыня, вылічыць, даўжыня, дуга, кірунак, лік* і г.д. Змяшчаў слоўнік і шэраг неалагізмаў, многія з якіх з'яўляліся штучнымі наватворамі і не зусім дакладна адпавядалі навуковаму зместу абазначаемых паняццяў: *абвод, валец, кантаслуп, кругадрэз, прастакутнік, прастастаўная (лінія), пэўнік* і інш. Асноўная частка такіх тэрмінаў была заменена ў выданні 1927 г., якое ўключала 3550 тэрмінаў і было дапрацавана Галоўнай тэрміналагічнай камісіяй, членамі якой былі народныя пісьменнікі Беларусі Янка Купала і Якуб Колас [2].

Разгледзім дынаміку некаторых матэматычных тэрмінаў на прыкладзе абодвух слоўнікаў 20-х гг. XX ст. і найбольш поўнага і аўтарытэтнага сучаснага матэматычнага слоўніка [4]:

СМТ (1922 г.)	СМТ (1927 г.)	СМФТТ (1995 г.)
абвод	перымэтр	перыметр
абрыс, контур	контур	контур
адніманьне, адыманьне	адніманьне	адніманне
адсотак, процант	процант	працэнт
адцінак	адрэзак	адрэзак
акружына	акружына	акружнасць
асяродак, цэнт	цэнтр	цэнтр
валец, цыліндр	цыліндр	цыліндр
вогнішча	фокус	фокус
вось	вось	вось
вызначнік	вызначнік	вызначнік
дзель	дзель	дзель
дзельнік	дзельнік	дзельнік
довад	довад	доказ
здабытак	здабытак	здабытак
кантаслуп, прызма	прызма	прызма
канцавое, полюс	полюс	полюс
кругадрэз, сэгмэнт	сэгмэнт	сегмент
кулісты	сферычны	шаравы
куля	сфера, гала	шар
кут	кут	вугал
кутамер-пераносьнік,	транспартыр	транспартыр
транспартыр		
лічыць	лічыць	лічыць
лёгарытм	лёгарытм	лагарыфм
мераньне	вымер, мераньне	вымярэнне
множнік	множнік	множнік

падзел	дзяленьне, падзел	дзяленне
параболя	парабола	парабала
перавышка	перавышка	лішак
прамер, дыямэтр	дыямэтр	дыяметр
простакутнік	простакутнік	прамавугольнік
простаўная (лінія)	пэ́рпэндыхуля́р	перпендыкуляр
прыпростакутная, катэт	катэт	катэт
радыус, прамень	радыус	радыус
разьвязак раўнаньня	корань раўнаньня	корань ураўнення
раўнаньне	раўнаньне	ураўненне
розьніца	розьніца	рознасьць
роўналежнасьценьнік	паралелепіпэд	паралелепіпед
роўнасьць	роўнасьць	роўнасьць
роўніца	роўніца	плоскасьць
складаньне	складаньне	складанне
складнік, элемэнт	элемэнт	элемент
стажок, конус	конус	конус
стасунак	стасунак	адносіна
сумаваньне	сумаваньне	падсумоўваньне
сьценка	грань	грань
трапэз	трапэцыя	трапецыя
трыкутнік	трыкутнік	трохвугольнік
умова (задачы)	умова	умова
ускосіна (дыягональ)	дыягональ	дыяганаль
хібнасьць	хібнасьць	хібнасьць
цыфра, лічбіна	цыфра	лічба
эліпса	эліпс	эліпс

З вышэйпрыведзеных прыкладаў бачна, што асноўная частка тэрмінаў, створаных шляхам тэрміналагізацыі агульнаўжывальных слоў, трывала замацавалася практыкай і складае аснову сучаснай тэрміналагічнай лексікі. Недаўгавечнымі аказаліся тыя наватворы, якія мелі інтэрнацыянальныя адпаведнікі.

У слоўніку матэматычных тэрмінаў 1927 г. паўней рэалізаваны прыцып збліжэння з інтэрнацыянальнай матэматычнай тэрміналогіяй. Каля паловы тэрмінаў, што змяшчае слоўнік, з'яўляліся міжнароднымі і не патрабавалі сваямоўных адпаведнікаў: *геомэтрыя*, *гіпотэнуза*, *графік*, *гэктар*, *дыягональ*, *дыямэтр*, *дыфэрэнцыял*, *катэт*, *конус*, *косінус*, *котангенс*, *парабола*, *плянімэтрыя*, *пэ́рпэндыхуля́р*, *пэ́рымэтр*, *прызма*, *цыліндр*, *эліпс* і інш. Усе яны актыўна ўжываюцца і ў сучаснай матэматычнай тэрміналогіі.

Сучасная матэматычная тэрміналогія працягвае няспынна развівацца і ўдасканальвацца. Толькі за апошнія два дзесяцігоддзі яна папоўнілася як новымі лексічнымі адзінкамі, так і раней вядомымі лексемамі, якія набылі дадатковыя значэнні і ўжо трывала замацаваліся ў сучаснай матэматычнай тэрміналогіі. Назавем толькі некаторыя з іх: *аргумент* – незалежная пераменная велічыня, ад змянення якой залежыць змяненне другой велічыні; *інверсія* – парушэнне нармальнага парадку двух элементаў у перастаноўцы; *параметр* – велічыня, якая ўваходзіць у якую-небудзь формулу і захоўвае пастаяннае значэнне толькі для дадзенага выпадку; *радыкал* – матэматычны знак, які абазначае дзеянне здабывання кораня [3].

Несумненна, што такая дынаміка будзе наглядацца і далей як у лексічнай сістэме беларускай мовы ўвогуле, так і ў матэматычнай тэрміналогіі ў прыватнасці.

Літаратура

1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 1. Элементарная матэматыка. Мінск, 1922.
2. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 14. Слоўнік матэматычнай тэрміналогіі. Мінск, 1927.
3. Булыка А.М. Слоўнік іншамовных слоў. Актуальная лексіка. Мінск, 2005.
4. Касцюковіч М.М., Люшчэў У.В., Шчэрбін В.К. Руска-беларускі слоўнік матэматычных, фізічных і тэхнічных тэрмінаў. Мінск, 1995.
5. Красней В.П. Беларуская тэрміналогія: зборнік артыкулаў. Мінск, 2011.

А.М. Назаранка

НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ЎЖЫВАННЯ ВЯЛІКАЙ ЛІТАРЫ Ў НАЗВАХ АРГАНІЗАЦЫЙ

Прынятыя ў 2008 г. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі (далей – Правілы) [1], нягледзячы як на доўгую іх падрыхтоўку і ўзгадненне, так і ў наступным дастаткова працяглы адаптацыйны перыяд (два гады), дагэтуль выклікаюць шэраг практычных пытанняў. Сярод іх мусім вылучыць некаторыя праблемы ўжывання вялікай літары ў назвах арганізацый. Для мэт дадзенага павдамлення тэрмін «арганізацыя» будзе разумецца ў шырокім сэнсе і ўключае як юрыдычныя асобы ўсіх тыпаў, так і міжурадавыя і міждзяржаўныя аб'яднанні (арганізацыі). Неабходнасць разгляду менавіта гэтага пытання вызначаецца тым, што і для нарматыўных прававых актаў [6], і для афіцыйных дакументаў іншых відаў [3] заканадаўствам Беларусі вылучаюцца жорсткія моўныя

патрабаванні, а Правілы з'яўляюцца абавязковымі для выканання «ва ўсіх сферах і выпадках выкарыстання пісьмовай беларускай мовы» [1].

Неаднастайнай з'яўляецца практыка называння Еўрапейскага Саюза (далей – ЕС) у прававых актах. Так, у міжурадавым пагадненні выкарыстоўваецца тэрмін «Еўрапейскі саюз» [8], а ў пастанове Міжпарламентскай асамблеі СНД – ужо «Европейский Союз» [7]. Такая неаднастайнасць і неўпарадкаванасць практыкі супярэчыць прынцыпам норматворчасці і разбурае адзінства і эквівалентнасць розных моўных версій адных і тых жа актаў. Гэта выклікае неабходнасць вызначэння абгрунтаваных падыходаў да ўдасканалення наяўнай практыкі і прававога рэгулявання.

У адпаведнасці з Правіламі, напісанне поўнай назвы ЕС рэгулюецца нормай, паводле якой з вялікай літары пішацца «першае слова ў найменнях рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання і іншых арганізацый» [1; абз. 3, ч. 1, § 28 «Вялікая і малая літары ў назвах дзяржаўных органаў і іншых арганізацый»]. Паколькі ЕС відавочным чынам не з'яўляецца рэспубліканскім органам дзяржаўнага кіравання, то, па сэнсе Правілаў, ЕС знаходзіцца, разам з, напрыклад, Новалукомскай дзяржаўнай раённай электрастанцыяй у шэрагу «іншых арганізацый». Лічым, што такі падыход цалкам памылковы. ЕС, на моцы ўласных асноватворных дакументаў, – аб'яднанне дзяржаў, а не проста нейкая міжурадавая арганізацыя [9]. Важным, аднак, з'яўляецца карэктнае аднясенне вызначанага аб'екта для выкарыстання роўна прымянімых правілаў аднолькавай вагі. Таму пры напісанні поўнай назвы ЕС неабходна кіравацца правіламі аб тым, што з вялікай літары пішуцца «ўсе знамянальныя словы ў афіцыйных уласных назвах дзяржаў і іх аб'яднанняў» [1; абз. 11, ч. 1, § 27 «Вялікая і малая літары ў геаграфічных і астранамічных назвах»]. Нягледзячы на тое, што ў мовах краін-членаў ЕС, поўнае найменне даецца варыятыўна (Европейский съюз – балгарск., Unia Europejska – польск.), пры напісанні наймення ЕС па-беларуску мы павінны кіравацца ўласным заканадаўствам. Апошняе дае падставу казаць аб тым, што поўная правільная назва ЕС – «Еўрапейскі Саюз». Гэта тым больш відавочна, калі ўлічыць вызначаныя Правіламі нормы напісання поўных найменняў такіх арганізацый, як ААН ці Савет Еўропы.

Другім вартым увагі пытаннем з'яўляецца напісанне фірмовых найменняў арганізацый. Фірмовыя найменні могуць уключаць у сябе словы акрамя першых у найменні, што пачынаюцца з вялікай літары. Дадзенае палажэнне павінна выводзіцца не з нормаў Правілаў, але з асноватворных палажэнняў Грамадзянскага кодэксу [2], Дэкрэту

Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 16 студзеня 2009 г. № 1 [5], якія, згодна з Канстытуцыяй [4] і Законам «Аб нарматыўных прававых актах Рэспублікі Беларусь» [6] маюць вышэйшае за Правілы юрыдычнае значэнне. Названыя прававыя акты даюць заснавальнікам адносную свабоду вызначэння фірмовых найменняў арганізацый і не змяшчаюць абмежаванняў па выкарыстанні ў іх вялікай літары. Аднак Правілы кажуць, што толькі «аднаслоўныя назвы і першае слова ў састаўных назвах арганізацый» могуць пісацца з вялікай літары [1; абз. 2, § 27 «Вялікая літара ў назвах з двукоссем»]. Таму ў дадзеным выпадку асаблівую вагу набывае патрабаванне па забеспячэнні поўнай эквівалентнасці найменняў на рускай і беларускай мовах на вызначаных вышэй падставах.

Трэцім самастойным пытаннем з’яўляецца напісанне вялікай літары «Ў» у найменнях арганізацый. Неўрэгуляванасць напісання такой літары пры графічным афармленні можа вырашацца праз выкарыстанне агульных правілаў, пры якіх «Ў» пішацца вялікай у выпадку, калі цалкам назва органу (арганізацыі) графічна афармляецца вялікімі літарамі («Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт» і «БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»), г.зн. немагчыма адрозніць рэгістр літараў адна адносна адной.

Такім чынам, пытанні выкарыстання вялікай літары ў найменнях органаў і арганізацый, неўрэгуляваныя ў Правілах, падлягаюць вырашэнню на падставе іншых нарматыўных прававых актаў Рэспублікі Беларусь і з улікам наяўнай практыкі.

Літаратура

1. Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі: Закон Рэсп. Беларусь, 23 ліп. 2008 г., № 420-3 // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. 2008. № 186. 2/1517.
2. Гражданский кодекс Республики Беларусь: Кодекс Респ. Беларусь, 7 дек. 1998 г., № 218-3: в ред. от 28 дек. 2009 г. // Консультант Плюс: Беларусь. Технология Проф [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». Минск, 2010.
3. Инструкция по делопроизводству в государственных органах и организациях Республики Беларусь: утв. постановлением М-ва юстиции Респ. Беларусь, 19 янв. 2009 г., № 4 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология Проф [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». Минск, 2010.
4. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь = Конституция Республики Беларусь: [1994 года (са змяненнямі і дапаўненнямі): прын. на рэсп. рэферэндумах 24 лістапада 1996 г. і 17 кастрычніка 2004 г.]. Мінск, 2007.
5. О государственной регистрации и ликвидации (прекращении деятельности) субъектов хозяйствования: Декрет Президента Респ. Беларусь, 16 янв. 2009 г., № 1 // Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. 2009. № 17. 1/10418.
6. О нормативных правовых актах Республики Беларусь: Закон Респ. Беларусь, 10 янв. 2000 г., № 361-3: в ред. от 2 июля 2009 г. // Консультант Плюс: Беларусь. Технология Проф [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». Минск, 2010.

7. О Санкт-Петербургской международной парламентской конференции по вопросам общеевропейского сотрудничества: Постановление Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств, 16 июня 2003 г., № 11 // Информ. бюлл. Межпарлам. Ассамбл. СНГ. 2003. № 31.
8. Пагадненне паміж Урадам Рэспублікі Беларусь і Урадам Італьянскай Рэспублікі аб супрацоўніцтве ў галіне культуры: 10 чэрв. 2011 г., Трыест.
9. Consolidated versions of the Treaty on European Union and of the Treaty establishing the European Community // Offic. J. of the Europ. Communities. Ser. C. 2002. № 325. P.0033-0184.

Т.М. Смольская

НОВАЯ РЕДАКЦИЯ ПРАВИЛАЎ БЕЛАРУСКОЙ АРФАГРАФІІ (З ВОПЫТУ ПРАЦЫ СА СТУДЭНТАМІ-ЮРЫСТАМІ)

Пры тлумачэнні тэмы «Нормы літаратурнай мовы» засяроджваем увагу студэнтаў на вызначэнні, што «моўная норма – гэта сукупнасць найбольш устойлівых, традыцыйных элементаў мовы, гістарычна адабраных і замацаваных грамадскай моўнай практыкай у якасці агульнапрынятых правілаў вымаўлення, словаўжывання, граматычных, стылістычных сродкаў у пэўны перыяд развіцця літаратурнай мовы», акцэнтуючы пры гэтым важную існасць, што моўная норма – з’ява гістарычная. Яна ўстойлівая ў нейкі перыяд гістарычнага развіцця, але можа і змяняцца пад уплывам пэўных прычын.

На дадзеным этапе развіцця нашага грамадства некаторыя нормы беларускага правапісу не адпавядаюць патрабаванням грамадскай камунікацыі згодна з моўнай культурай, у сувязі з гэтым і былі распрацаваны ўдакладненні і ўнесены змены ў існуючыя правілы беларускай арфаграфіі.

Для студэнтаў-юрыстаў (будучых заканадаўцаў) немалаважна падкрэсліць і той факт, што ўпершыню ў гісторыі нашай краіны моўным пытаннем надаецца такая ўвага, што ў дзеянне ўведзены Закон Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», які прыняты Палатай прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, адобраны Саветам Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь і падпісаны Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Відавочна, што ўвядзенне новага закона ў дзеянне садзейнічае стабілізацыі нормаў правапісу, забяспечвае захаванне адзінага моўнага рэжыму.

Як паказвае практыка зносін са студэнцкай аўдыторыяй, не ўсе навучэнцы добра ўсвядомілі сутнасць зменаў у беларускай арфаграфіі і з цяжкасцю прымяняюць гэта ў пісьмовай практыцы.

Па апытаннях, якія былі праведзены намі ў студэнцкіх групх на практычных занятках, відаць, што большасць навучэнцаў у межах школьнай праграмы была толькі азнаёмлена з тым, што адбыліся пэўныя змены ў беларускім правапісе. Толькі некаторыя (прыкладна 5 з 30) пасведчылі, што ім настаўнікі ў школе падрабязна тлумачылі сутнасць новаўвядзенняў. У выніку большасць студэнтаў-першакурснікаў юрыдычнага факультэта лічыць, што прапанаваныя змены – заўчасныя, што новаўвядзенні не паспрыяюць росту колькасці абітурыентаў, якія імкнуліся здаваць моўныя тэсты па-беларуску.

Зразумела, што ў курсе «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» даволі значная частка часу адводзіцца на працу з тэкстамі па спецыяльнасці і таму ніяк нельга абысці ўвагай правапіс пэўных юрыдычных тэрмінаў, якія змянілі форму напісання ў адпаведнасці з новымі правіламі.

Да прыкладу, складана засвойвае аўдыторыя пункт 2 з § 3 аб правапісе літар *э, е* на канцы іншамовных слоў. Часта сустракаюцца памылкі ў напісанні запазычанняў тыпу *брэвэ, кайнэ, медрэсэ, рэзюмэ, рэнамэ, турнэ, эсэ*. Магчыма, справа тут не столькі ў веданні правілаў арфаграфіі, колькі ў высвятленні значэння слоў. Малазнаёмае *брэвэ* (уст. грамата Папы Рымскага з лаканічнымі распараджэннямі па другасных царкоўных пытаннях), на нашу думку, мала хто з слухачоў калі-небудзь чуў у курсе гісторыі, хоць не лепш склалася справа і з больш часта ўжывальнымі *рэзюмэ, рэнамэ, турнэ*. Большасць студэнтаў прытрымліваецца Правілаў 1959 г., матывуючы свой варыянт напісання тым, што так лепш, а па-іншаму гэта проста не гучыць.

З цяжкасцю ўспрымае аўдыторыя § 4 пункт 6: ненаціскныя фіналі *-эль, -эр* у запазычаных словах перадаюцца як *-аль, -ар*: *камп'ютар, лідар, менеджар, ордэр, тэндэр, альма-матар*. Практычна ва ўсіх студэнцкіх працах, якія даводзіцца правяраць, дамінуе наступны варыянт напісання: *лідэр, камп'ютэр, ордэр, менеджэр, альма-матэр*. Студэнты матывуюць свой выбар тым, што ў словах запазычаных зычныя *д і т* маюць цвёрдую форму вымаўлення, а напісанне галоснай *э* для іх больш зручнае, чым *а*, яны гэта не лічаць грубай памылкай і не бачаць вялікага грэху ў тым, што напісана не па правілах – у любым выпадку зразумела, аб чым ідзе гаворка. Пераканаць слухачоў у памылковасці іх меркаванняў бывае вельмі складана.

Пры тлумачэнні § 15 (Нескладовае ў і у складовае) робім націск на тым, што па новых правілах ў (нескладовае) пашырыла сферы выкарыстання і пералічваем усе пункты § 15 новай рэдакцыі. У выніку, на практыцы

даволі часта атрымліваем такія формы: *ад ўдару, пад ўніята, перад ўніверсітэтам, Дахаў, ток-шоў, ноў-хаў, прэзідыўм, кансіліўм, радыўс*.

Аналізуючы пераклады тэкстаў па спецыяльнасці, дзе сустракаюцца памылкі, што прыведзены вышэй, звяртаем увагу студэнтаў на той факт, што ў § 15 новай рэдакцыі ўсе выпадкі правапісу ў (нескладовага) добра пададзены, растлумачаны і аргументаваны. Студэнты ж свае памылкі тлумачаць, у пераважнай большасці, тым, што ім цяжка ўсё гэта правіла засвоіць і, як кажуць, раскласці па палічках, таму што, па-першае, абмежаваны беларускамоўны лексічны запас сённяшніх навучэнцаў не дазваляе ім пачуваць сябе вольна ў беларускай моўнай прасторы, а, па-другое, ім цяжка даецца дэталёвае засваенне ўсіх пунктаў § 15 і часта яны проста забываюць пра вельмі важныя моманты (даволі простыя!) вышэйназванага параграфа. Ва ўсякім разе, толькі 3 чалавекі з 30 (вучэбная група) маглі патлумачыць, чаму правільным будзе напісанне *прэзідыум, кампендыум, кансіліум*. (Пункт 3 з § 15: гук [у] не чаргуецца з [ў] у запазычаных словах, якія заканчваюцца на -ум, -ус).

Назіраючы за падрыхтаванасцю ўчарашніх выпускнікоў сярэдняй школы, здзіўляешся таму, што амаль ніхто з іх не арыентуецца ў пытаннях вывяснення паходжання слова (ўласнабеларускае, запазычанае, запазычанае і апрацаванае ўласнабеларускімі прыстаўкамі ці суфіксами). Магчыма яшчэ і ў гэтым караніца прычына многіх памылак. Навучэнцам вельмі складана бывае вызначыць на самых элементарных побытавых прыкладах, дзе запазычанне, а дзе ўласнабеларускае, не кажучы ўжо пра больш высокі ўзровень лексікі – тэрміналогію.

Да прыняцця новаўвядзенняў суцэльная блытаніна назіралася ў правапісе абрэвіятур тыпу *райком – райкам, аблвыканком – аблвыканкам, нарком – наркам, заўком – заўкам* і г.д. Пры абмеркаванні дадзенага пытання студэнты выказалі задаволенасць тым, што § 20 пункт 1 новай рэдакцыі дакладна фармулюе, што «ў абрэвіятурах скарачаныя часткі пішуцца так, як у адпаведных поўных словах». Сённяшнія навучэнцы добра засвоілі, што *выканкам* – ад *выканаўчы камітэт, гарвыканкам* ад *гарадскі выканаўчы камітэт, Цэнтрвыбаркам* ад *Цэнтральны выбарчы камітэт*.

Даволі складана «пераварыць» нашым навучэнцам увесь матэрыял новаўвядзенняў, што звязаны з правапісам вялікай і малой літар. Па-першае, складанасці і цяжкасці ўзнікаюць у сувязі з тым, што ў гэты раздзел уведзены тры новыя параграфы:

- правілы напісання вялікай і малой літар у найменнях асоб, звязаных з рэлігіямі, назвах міфалагічных і казачных герояў;
- правілы напісання вялікай і малой літар у найменнях пасада і званняў, ветлівых зваротах і спецыяльных абазначэннях;

- правілы напісання вялікай і малой літар у назвах знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох, святаў.

Па-другое, іншым разам студэнты з цяжкасцю вызначаюць, чаму ў сказах «*Нараду адкрыў Міністр адукацыі*» і «*Удзельнікаў з'езда вітаў Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь*» назвы асоб па пасадах пішуцца з вялікай літары, а ў сказах «*На парадзе прысутнічаў міністр*» і «*Выступае з дакладам прэзідэнт*» – з малой.

Правілы вялікай і малой літар у назвах пасадаў і афіцыйных органаў многія навучэнцы проста завучваюць на памяць, не шукаючы ў гэтым ніякай асновы і логікі разважання (*Старшыня Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Каралева Аб'яднанага Каралеўства Вялікабрытаніі і Паўночнай Ірландыі*).

З мэтай дамагчыся больш трывалага засваення азначаных рэалій імкнемся падбіраць афіцыйныя тэксты, дзе правілы вялікай і малой літар сустракаецца найчасцей.

Для будучых прававедаў і правазнаўцаў складанасць заключаецца яшчэ і ў тым, што ў сілу спецыфікі працы, юрыст павінен добра засвоіць не толькі юрыдычную тэрміналогію, але і тэрміналогію многіх іншых галін навукі, бо на сённяшні дзень рэдка якая сфера чалавечай дзейнасці можа абысціся без кваліфікаванай юрыдычнай дапамогі, а каб дамагчыся станоўчага выніку, трэба самому быць высока і ўсебакова падрыхтаваным, вось чаму, мы надаём такую вялікую ўвагу падрыхтоўцы спецыялістаў, якія маюць высокую кваліфікацыю ў межах сваёй спецыяльнасці і адмыслова падрыхтаваны ў плане моўных набыткаў.

Г.К. Чахоўскі, Т.Л. Чахоўская

ВЫВУЧЭННЕ АРФАГРАФІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ІНШАФОННАЙ АЎДЫТОРЫ

У аснове працэсу навучання беларускай мове як замежнай ляжыць вучэбная дзейнасць, якая здзяйсняецца з мэтай перадачы і атрымання ведаў і фарміравання маўленчых навыкаў і ўменняў. Вучэбная дзейнасць, як і любы інтэлектуальны акт, характарызуецца наяўнасцю матываў, іх выканання і кантролю.

Вывучэння магчымасці беларускай літаратурнай мовы вельмі шырокія: яе граматычная сістэма складаная і шматгранная, лексічны і

фразеалагічны склад невычэрпныя, жанрава-стылістычныя разнавіднасці тонка распрацаваныя. Даволі складанымі для засваення іншафонамі з'яўляюцца беларускія арфаграфічныя правілы.

Фарміраванне арфаграфічнай пісьменнасці выступае адной з галоўных задач навучання беларускай мове як замежнай, паколькі:

1) арфаграфічная пісьменнасць – абавязковы кампанент агульнай моўнай культуры чалавека, які забяспечвае дакладнасць выражэння думкі і ўзаемаразумення пры пісьмовай камунікацыі;

2) пісьмовая форма літаратурнай мовы істотна адрозніваецца ад вуснай.

У навучальным працэсе забяспечваецца паскораны тэмп пазнання з'яў рэчаіснасці: працэс навучання будзецца з улікам індывідуальных асаблівасцей іншафонаў, што прадугледжвае вар'іраванне форм і метадаў іх пазнаваўчай дзейнасці. Арфаграфічныя ведаў набываюцца навучэнцамі не шляхам сузірання пэўных аб'ектаў, а апасродкавана, пераважна праз слова выкладчыка і апісанне арфаграм і апорных напісанняў. Для таго, каб засвоіць правілы беларускай арфаграфіі, хутка і дакладна прымяняць іх, навучэнцы павінны авалодаць адпаведнымі агульнымі ўменнямі і навыкамі.

Навыкі – гэта аўтаматызаваныя кампаненты дзейнасці, якія ўключаюцца ў мэтанакіраваную актыўнасць чалавека. У працэсе выпрацоўкі навыку збыткова рухі і аперацыі ліквідуюцца або зліваюцца ў адно складанае дзеянне, свядомасць накіроўваецца не на спосабы дзеяння, а пераносіцца на яго вынікі, павялічваецца хуткасць ажыццяўлення рухальных і інтэлектуальных аперацый, паляпшаецца самакантроль.

Адным з найбольш істотных кампанентаў развіцця маўлення з'яўляецца **арфаграфічны навык** – навык нарматыўнага пісьма. На занятках па беларускай мове як замежнай фарміруюцца наступныя віды арфаграфічных уменняў і навыкаў:

- 1) выяўленне ў слове арфаграм;
- 2) напісанне слоў з вывучанымі арфаграмамі;
- 3) абгрунтаванне арфаграм;
- 4) выяўленне і выпраўленне арфаграфічных памылак.

Уменні і навыкі фарміруюцца на аснове выканання сістэмы практыкаванняў, удасканалююцца і замацоўваюцца ў працэсе творчага іх прымянення ў зменлівых сітуацыях. Пры гэтым вылучаюцца наступныя стадыі фарміравання арфаграфічнага навыку: успрыманне, імітацыя, усвядомленае прайграванне, дыферэнцыяцыя, гукавое (інтанацыйнае) камбінаванне.

Абагульняючы наяўныя ў сучаснай лінгваметодыцы ўяўленні пра фарміраванне арфаграфічных навыкаў, можна сцвярджаць, што арфаграфічныя навыкі праходзяць у сваім развіцці чатыры стадыі.

Азнаямленчы этап. Знаёмства з моўнай з'явай і правіламі яе выканання. Забяспечваецца выразнае разуменне сэнсу з'явы, але недастаткова выразнае ўяўленне пра спосабы яго выканання прыводзіць да памылак пры выкананні арфаграфічнага дзеяння.

Аналітычны этап. Свядомае, але не заўсёды беспамылковае выкананне арфаграфічнага дзеяння. Апора пры выкананні дзеяння на правілы і інструкцыі.

Стандартызацыйны этап. Дасягненне аўтаматызму пры выкананні арфаграфічнага дзеяння ў выніку выкарыстання трэнінгавых практыкаванняў. Скарачаецца час на аналіз дзеяння і выкарыстанне апор у выглядзе правіл і інструкцый.

Варыяцыйны этап. Далейшая аўтаматызацыя выканання арфаграфічнага дзеяння ў выніку яго пераносу ў розныя сітуацыі зносін. Дасягаецца гнуткасць выканання дзеяння, пры якім увага засяроджана і на змесце выказвання, і на яго форме. Арфаграфічны навык пры гэтым уключаецца ў розныя маўленчыя ўменні.

Пры правядзенні практыкаванняў неабходна ўлічваць спецыфічныя ўмовы працы з той ці іншай групай замежных навучэнцаў:

- 1) ступень падрыхтаванасці навучэнцаў, стан іх ведаў і навыкаў у галіне арфаграфіі;
- 2) агульны ўзровень маўленчай культуры;
- 3) умовы маўлення і культурнага асяроддзя.

Паспяховаму навучанню правапісу спрыяе:

- 1) старанны адбор дыдактычнага матэрыялу;
- 2) разнастайнасць практыкаванняў, якія абапіраюцца на правілы і розныя віды памяці;
- 3) паступовае ўскладненне арфаграфічных ведаў;
- 4) узмацненне ролі самастойнасці навучэнцаў у выкананні арфаграфічных заданняў.

Выкарыстанне разнастайных прыёмаў і практыкаванняў – абавязковая ўмова паспяховай працы па арфаграфіі. Аднак выбар прыёмаў не павінен быць стыхійным. Пры вызначэнні таго, які прыём ці якое практыкаванне мэтазгодна выкарыстаць у кожным канкрэтным выпадку, варта ўлічваць іх спецыфіку. Мэтазгоднасць ужывання таго ці іншага прыёму або практыкавання з пункту гледжання лінгваметодыкі вызначаецца наступнымі ўмовамі:

1) ступень адпаведнасці яго вывучанаму ў дадзены момант матэрыялу;

2) падрыхтаванасць навучэнцаў да засваення вучэбнага матэрыялу;

3) даступнасць прыёму з пункту гледжання тых навыкаў самастойнай працы, якімі ўжо валодаюць іншафоны;

4) паслядоўнасць ва ўжыванні адпаведных прыёмаў.

Уяўленне аб паслядоўнасці арфаграфічных практыкаванняў і іх адпаведнасці мэтам і задачам навучання на розных этапах засваення навыкаў можа даць табліца 1:

Табліца 1

Дыдактычная мэта (задача)	Тып практыкавання
Актуалізацыя апорных ведаў і навыкаў	Падрыхтоўчыя практыкаванні
Засваенне ведаў (правілаў, паняццяў)	Уступныя практыкаванні (пазнаваўчыя, матывацыйныя)
Першаснае прымяненне ведаў	Выпрабавальныя практыкаванні
Авалоданне навыкамі ў стандартных умовах	Трэнінгавыя практыкаванні (у адпаведнасці з узорам, інструкцыяй, ключом-адказам)
Творчы перанос ведаў і навыкаў у нестандартныя ўмовы (засваенне ўменняў)	Творчыя практыкаванні
Кантроль, карэкцыя навыкаў і ўменняў	Кантрольныя практыкаванні

Мэта **падрыхтоўчых практыкаванняў** – падрыхтоўка навучэнцаў да ўспрымання новых ведаў і спосабаў іх ужывання на практыцы. Такія практыкаванні маюць пераважна рэпрадуктыўны характар. Самастойнасць навучэнцаў пры іх выкананні мінімальная.

Уступныя практыкаванні выкарыстоўваюцца для таго, каб стварыць у навучэнцаў праблемную сітуацыю як спосаб матывацыі навучання, падрыхтаваць умовы для самастойнага пошуку новых спосабаў выканання дзеянняў ці фарміравання адпаведнага правіла (алгарытму), падвесці іншафонаў да разумення апорнага тэарэтычнага матэрыялу, падрыхтаваць іх да асэнсавання правіла, закона, які з’яўляецца асновай для засваення навыкаў.

Выпрабавальныя практыкаванні – гэта элементарныя заданні на ўжыванне толькі што атрыманых ведаў. Іх выкарыстоўваюць тады, калі новы матэрыял засвоены яшчэ нетрывала і навучэнцы могуць дапусціць памылкі ў яго ўжыванні.

Трэнінгавыя практыкаванні накіраваны на засваенне навучэнцамі арфаграфічных навыкаў у стандартных умовах. Ад праблемных яны адрозніваюцца большай ступенню самастойнасці і ініцыятывы навучэнцаў у іх выкананні, а таксама рознай ступенню складанасці заданняў.

Дыдактычная мэта **творчых практыкаванняў** заключаецца ў тым, каб сфарміраваць у навучэнцаў умение правільна і хутка вырашаць праблемы на аснове творчага ўжывання атрыманых ведаў і набытых навыкаў.

Кантрольныя практыкаванні маюць пераважна навучальны характар. Гэта комплексныя заданні, у якіх спалучаюцца рэпрадуктыўныя і творчыя элементы. Кантрольныя заданні павінны ўключаць тыповыя сітуацыі без нематыванага ўскладнення зместу.

Адзначым, што важнай умовай фарміравання арфаграфічных навыкаў з'яўляецца варыянтнасць дыдактычнага матэрыялу, падабранага з улікам цяжкасцей замежных навучэнцаў ва ўжыванні арфаграфічных правіл. Вядома, што арфаграфічны навык з'яўляецца неабходным кампанентам пісьмовага маўлення, таму заняткі па арфаграфіі павінны спалучацца з працай па развіцці беларускага маўлення іншафонаў. Акрамя таго, вельмі важна, каб навучэнцы прайшлі праз этап «сумяшчэння» дзвюх задач: выражаць свае думкі ў пісьмовай форме і прытрымлівацца пры гэтым арфаграфічных норм.

Вылучым шэсць этапаў, якія павінны прайсці замежныя навучэнцы для вырашэння арфаграфічнай задачы:

- 1) убачыць арфаграму ў слове;
- 2) вызначыць яе тып (від);
- 3) вызначыць спосаб вырашэння задачы ў залежнасці ад тыпу (віду) арфаграмы;
- 4) вызначыць «крокі», прыступкі вырашэння і іх паслядоўнасць – скласці алгарытм дзеянняў;
- 5) вырашыць задачу – выканаць паслядоўныя дзеянні па алгарытме;
- 6) напісаць слова ў адпаведнасці з вырашэннем задачы і правесці самаправерку.

Як асноўныя прынцыповыя палажэнні гэтай метадычнай сістэмы, так і многія прыватныя прыёмы навучання можна выкарыстаць на занятках па практыцы беларускага маўлення. Перш за ўсё неабходна ўжо на базавым узроўні навучання мове ўзброіць іншафонаў ведамі аб тых апазнавальных прыметах, па якіх яны маглі б, яшчэ не валодаючы арфаграфічнымі правіламі, выяўляць пераважную большасць арфаграм. Мы лічым, што істотную частку арфаграм беларускай мовы складаюць арфаграмы слабых пазіцый, да якіх у першую чаргу належаць ненаціскныя галосныя ў розных частках слова, зычныя, парныя па звонкасці – глухасці, якія стаяць на канцы слоў і перад іншымі зычнымі, а таксама пазіцыі суседства свісцячых – шыпячых і выбухных – афрыкат.

Навучанне арфаграфіі на пачатковым этапе вывучэння беларускай мовы мае пераважна прапедэўтычны характар: іншафоны на практыцы

атрымліваюць неабходныя звесткі аб галосных і зычных гуках, а таксама адпаведных літарых. Свядомасць і аўтаматызм пры навучанні арфаграфіі дасягаюцца ў працэсе працы над правіламі і арфаграфічнымі практыкаваннямі, якія забяспечваюць засваенне навыкаў пісьмовага маўлення.

Выбар метадаў і прыёмаў навучання арфаграфіі вызначаецца характарам арфаграм, якія могуць быць у любой частцы слова: у прыстаўцы, корані, суфіксе, канчатку. На арфаграфічных занятках па беларускай мове як замежнай могуць выкарыстоўвацца наступныя **методы**: слова выкладчыка, гутарка, назіранне, аналіз арфаграм, самастойная работа навучэнцаў.

Такім чынам, праблема арфаграфічнай пісьменнасці іншафонаў застаецца адной з цэнтральных праблем навучання беларускай мове як замежнай. Асабліва важнае значэнне мае выпрацоўка арфаграфічных навыкаў, заснаваных на свядомым выкарыстанні граматычных ведаў, выкарыстанне арфаграфічных правіл, якія прадугледжваюць актыўную інтэлектуальную дзейнасць навучэнцаў.

С.А. Шацёр-Шалюта

УЖЫВАННЕ ВЯЛІКАЙ І МАЛОЙ ЛІТАР У СКЛАДАНЫХ БЕЛАРУСКІХ ФІРМОНІМАХ

Ужыванне вялікай і малой літары пры пісьмовай перадачы ўласных імёнаў у значнай ступені абумоўлена традыцыяй. Найбольш паслядоўна прынцыпы традыцыйнага напісання адлюстроўваюцца пры перадачы сталых класаў онімнай лексікі (тапонімаў, антрапонімаў, гідронімаў). Аднак у апошнія дзесяцігоддзі анамастычная сістэма Беларусі папоўнілася вялікай колькасцю новых анімічных адзінак, якія патрабуюць сістэматызацыі і арфаграфічнай рэгламентацыі. Да такіх новых назваў адносяцца ўласныя найменні камерцыйных арганізацый (фірмонімы).

Да цяперашняга часу не існуе адзінага падыходу да пісьмовай перадачы **кампанентаў складаных фірмонімаў**: у адных выпадках састаўныя часткі пішуцца з вялікай літары, у другіх – з малой («*ВаАнаБуд*» – «*Віленабуд*», «*БелАртСтрой*» – «*Белгрупстрой*», «*БудТэхМаркет*» – «*Будтэхнастаўка*», «*ВегаБел*» – «*Монзабел*», «*АтланцісТур*» – «*Офлазтур*», «*БудРамАрт*» – «*БУДРАМКАМ*»).

З аднаго боку, многія складаныя фірмонімы ўяўляюць сабой абрэвіятуры, таму графічнае выдзяленне кампанентаў выкарыстоўваецца

з мэтай іх дакладнага вычлянення. З другога боку, новая лексічная адзінка, новае слова патрабуе цэласнасці і адзінства ў афармленні. Улічваючы гэтую акалічнасць, пажадана аддаць перавагу другому варыянту афармлення складаных фірмонімаў – без выдзялення частак вялікімі літарамі (капсавання¹). Выключэнне складаюць фірмонімы, якія пры некапсаванай падачы (без выкарыстання вялікіх літар у сярэдзіне слова) могуць быць недакладна прачытаныя («БелЕўраТур» – [белеўра...]).

Побач з капсаванымі найменнямі «РЭСЛЕР», «БЕЛАТЭРМ», «ВІЛІЯ», «СМАК ЖЫЦЦЯ», «ТКС-СЭРВІС» існуюць некапсаваныя «Літалекс», «Лідэрсэрвіс», «Максгарантстрой», «Максітэх», «Медінсэрвіс», «Офісная мэбля» і часткова капсаваныя² «ЛенТаСтыль», «МегаПлаза», «Максі-Спорт», «Мілк-Сэрвіс», «Імперыя Забаў». Капсаваная падача наймення не павінна быць узаконеным адзіна магчымым варыянтам фірмоніма, таму што гэта графічны прыём, а не сродак адрознення назваў.

Намінатарам даецца дастатковая свабода ў адносінах выбару капсавання назвы ці яе часткі, у сувязі з чым адсочваюцца выпадкі варыянтнай падачы адной і той жа назвы. Напрыклад, на сайце Краснасельскага завода будаўнічых матэрыялаў на першай старонцы пададзены тры варыянты фірмоніма: капсаваны ((«КРАСНОСЕЛЬСКСТРОЙМАТЕРИАЛЫ»), некапсаваны (ОАО «Красносельскстройматериалы») і часткова капсаваны³ (ОАО «КрасносельскСтройматериалы»).

Намінатарам неабходна ўсвядоміць, што назва фірмы з’яўляецца не толькі рэкламным прыёмам, сродкам прыцягнуць увагу спажыўца, але і моўнай адзінкай, якая павінна быць аформленай у адпаведнасці з пэўнымі правіламі.

У сувязі з шырокім выкарыстаннем капсавання ў фірмонімах з’яўляюцца назвы, якія складана адлюстравачь на пісьме правільна, таму што невядома, ці было выкарыстана капсаванне пры рэгістрацыі назвы. У некаторых выпадках цяжка вызначыць, з’яўляецца выкарыстанне вялікіх літар гульнявым, рэкламным прыёмам або гэта спосаб адлюстравання абрэвіяваных кампанентаў назвы («АўтаНяНя», «Ад АШОТА», «МарК», «Майстар-ШЫК», «МЮзІкл»).

¹ Капсаванне (ад англ. *caps* [capital letters] – вялікія літары) – спосаб перадачы тэкста з выкарыстаннем вялікіх літар, а таксама графічны прыём, выдзяленне фразы, слова ці яго часткі ў тэксце пры дапамозе вялікіх літар (тэрмін аўтара). Капсавачь – выдзяляць літары пэўнага тэкставага фрагмента шляхам выкарыстання вялікіх літар.

² Частковае капсаванне – выдзяленне некаторых літар у слове шляхам выкарыстання вялікай літары.

³ Гл.: <http://www.cementby.com/ru>

Гульнявая падача кампанентаў пры дапамозе частковага капсавання лічыцца няўдалым вырашэннем у фірманайменні. Гэты прыём можна выкарыстоўваць у брэндзінгу, рэкламе, дзе важныя форма і колер літар, дадатковыя сэнсы наймення, але не ў афіцыйнай сферы, дзе графічныя прыёмы нерэлевантныя. З гэтага пункту гледжання фірмонімы «*АнВоТранС*», «*О-ВалГруз*», «*МегаПолісСтрой*», «*ЭліпС*» некарэктныя.

Такім чынам, варта выключыць з фірманаймення залішнія капсаванне і ўвесці, дзе гэта неабходна, дэфіснае напісанне.

Так, назвы турыстычных фірм «*Агата-тур*», «*ВалянцінаТурМаркет*», «*БЕЛПРОЗТУР*», «*КІМ ТУР*», «*Раман Тур*» маюць у сваім складзе аднолькавы кампанент (тыповы кампанент – маркёр віда дзейнасці *-тур*), які пішацца па-рознаму. У мэтах сістэматызацыі фірмонімаў прапануецца наступнае напісанне: «*Агата-тур*», «*Валянціна-тур маркет*», «*Белроз-тур*», «*Кім-тур*», «*Раман-тур*».

Для сістэматызацыі і стандартызацыі беларускіх фірмонімаў варта ўлічваць наступныя рэкамендацыі: 1) па магчымасці ліквідаваць капсаванне; 2) аформіць дэфіснае напісанне з малой літары канцавых тыповых кампанентаў (*-тур*, *-мед*, *-дэнт*, *-фарм*, *-стом*, *-строй*, *-буд*, *-транс*, *-бел* і т.п.) і асобна – цэлых слоў.

Улічваючы дадзеныя палажэнні, назвы «*ПАМІЛА*», «*ПАМА СТЫЛЬ*», «*БелАртСтрой*», «*БудТэхМаркет*», «*Пан-Мод*», «*РыхВол-Буд*», «*СлаўМінБуд*», «*Фэшин Люкс*», «*ШАМишур*», «*ЭваДызайн*», «*ФУРСТРАНС*», «*Стар Пол-Мэбля*», «*ДЗЮАС-Буд*», «*КіКО-ГранД*», «*БудРамАрт*», «*БелЕвроТур*» могуць быць пададзены наступным чынам: «*Паміла*», «*Пама стыль*», «*Беларт-строй*», «*Будтэхмаркет*», «*Пан-мод*», «*Рыхвол-буд*», «*Слаўмін-буд*», «*Фэшн люкс*», «*Шамшур*», «*Эва дызайн*», «*Фурс-транс*», «*Старпол мэбля*», «*Дзюас-буд*», «*Кіко гранд*», «*Будрам-арт*», «*Бел-евро-тур*».

С.М. Якуба

ПРЫЁМЫ КАРЭКЦІРОЎКІ АРФАГРАФІЧНЫХ УМЕННЯЎ І НАВЫКАЎ ВУЧНЯЎ

Пытанне аб эфектыўнасці навучання арфаграфіі застаецца асноўным у методыцы выкладання беларускай мовы і ў ХХІ стагоддзі. Валоданне арфаграфічна правільным пісьмом сёння разглядаецца як адна з найважнейшых мэт навучання беларускай мове, паказчык моўнага і маўленчага развіцця вучняў. Засяроджваючы ўвагу на праблеме

фарміравання арфаграфічных навыкаў, В.У. Протчанка падкрэсліваў, што гэты працэс – «мэтанакіраваная, штодзённая, свядомая, метадычна наладжаная інтэлектуальная, мнеманічная і мускульная праца з моўнымі з’явамі розных лінгвістычных узроўняў», асноўныя мэты якой рэалізуюцца толькі падчас актуалізацыі практычнай маўленчай дзейнасці [8, с. 187].

Нягледзячы на тое, што настаўнікі, кіруючыся асноўнымі палажэннямі праграмы па беларускай мове для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі, якая ставіць за мэту фарміраванне і ўдасканаленне арфаграфічных уменняў і навыкаў пры вывучэнні ўсіх раздзелаў курса беларускай мовы, на ўсіх этапах навучання [2], праводзяць мэтанакіраваную работу па фарміраванні арфаграфічных навыкаў, практыка навучання пацвярджае наяўнасць шматлікіх арфаграфічных памылак у пісьмовых працах вучняў. У сувязі з гэтым у апошні час у метадычнай навуцы актыўна абмяркоўваецца пытанне карэкціроўкі арфаграфічных навыкаў вучняў.

Да нядаўняга часу тэрмін «карэкцыя» (лац. correction – выпраўленне) выкарыстоўваўся ў медыцыне і дыдактыцы ў адносінах да спецыяльнай (карэкцыйнай) педагогікі. Сёння межы ўжывання гэтага тэрміна значна пашырыліся, і таму можна гаварыць пра выкарыстанне яго не ў спецыяльным, а ў агульнаўжывальным значэнні прымяняльна да любой галіны навукі.

Што да лінгвадыдактыкі, то сёння гэты тэрмін з’яўляецца агульнапрызнаным і выкарыстоўваецца ў значэнні «агульнадыдактычны метады выкладання, які заключаецца ў выпраўленні выкладчыкам памылак у маўленні вучняў» [1, с. 125]. Акрамя таго, пад «карэкціроўкай» разумеюць выпраўленне недахопаў у інтэлектуальных дзеяннях вучняў па рашэнні разнастайных моўных задач ці ўнясенне паправак у дзеянні настаўніка па арганізацыі працэсу навучання.

Разам з тым аналіз навуковых прац паказаў, што некаторыя метадысты (гл. працы С.І. Львовай, І.П. Цыбулькі, Ю.М. Госцевай, В.А. Анішчук і інш.) разумеюць тэрмін «карэкціроўка» больш шырока і прымяняюць яго да працэсу замацавання ведаў, комплекснага іх прымянення на практыцы, абагульнення і сістэматызацыі; разглядаюць карэкціроўку як састаўную частку праверкі і ацэнкі ведаў, уменняў і навыкаў.

У практыцы выкладання беларускай мовы ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі ў значэнні «выпраўленне», «ўнясенне паправак», «паляпшэнне» выкарыстоўваецца тэрмін «удасканаленне», які актыўна прымяняецца і ў адносінах да арфаграфічных уменняў і навыкаў.

Разглядаючы карэкціроўку арфаграфічных навыкаў як састаўную частку паняцця «ўдасканаленне», Т.П. Малявіна разумее яго як «метады навучання, адзін з напрамкаў работы над памылкамі, аснову якога складае выпраўленне навыка няправільнага напісання як шматкампанентнага і шматузроўневага аўтаматызаванага арфаграфічнага дзеяння (умення), якое ўтрымлівае ў сабе нейкія дэфекты структуры, што з'яўляюцца вынікам памылковых інтэлектуальных дзеянняў вучняў па рашэнні арфаграфічных задач» [7, с. 5].

На думку вучоных, адной з галоўных прычын парушэнняў у фарміраванні арфаграфічных навыкаў з'яўляецца недастатковая ўвага да навучання школьнікаў аперацыйнай дзейнасці, што прыводзіць да «стыхійных» прыёмаў мыслення і як вынік – да памылковага напісання арфаграм.

Для таго каб правесці карэкціроўку арфаграфічнага навыка, метадысты прапануюць вызначыць структуру навыка (з якіх кампанентаў ён складаецца), акрэсліць моманты, якія могуць выклікаць цяжкасці пры яго фарміраванні, пераканаць вучня ў неабходнасці захавання той ці іншай паслядоўнасці дзеянняў. У якасці яшчэ аднаго значнага этапу разглядаецца аналіз вучнем уласных дзеянняў, што будзе найбольш эфектыўным на апошніх этапах навучання арфаграфіі, бо якраз для падлетка характэрны развітасць абстрактнага мыслення, здольнасць да самакантролю, уменне абагульняць і сістэматызаваць вывучаны матэрыял.

Першапачаткова праводзіцца дыягнастычная работа з мэтай выяўлення недахопаў у фарміраванні арфаграфічных навыкаў, пасля чаго ажыццяўляецца карэкціроўка таго ці іншага навыка няправільнага напісання, асноўная мэта якой – матываваць свядомую, актыўную і мэтанакіраваную дзейнасць вучняў у працэсе навучання.

Працэс карэкціроўкі ўключае ў сябе некалькі этапаў. На першым этапе ажыццяўляецца актуалізацыя ведаў па тэме. У сувязі з тым, што на трэцяй ступені навучання ўжо засвоены асноўныя правілы арфаграфіі, можна арганізаваць работу на аснове ўмення абагульняць і сістэматызаваць вывучаны матэрыял і прапанаваць калектыўна скласці табліцу ці алгарытм па абранай тэме (табліца і алгарытм могуць быць прапанаваны і настаўнікам). Як адзначае Н.М. Лауры, «работа з алгарытмам можа быць паспяховай толькі ў тым выпадку, калі пры гэтым устаноўлены кантроль ... за разумовымі дзеяннямі вучня, калі гэтыя дзеянні фіксуюцца, адзначаюцца (прагаворваюцца з выкарыстаннем узору прымянення правіла). Дакладная інфармацыя пра прычыны памылак дае магчымасць своєчасова іх ліквідаваць,

пераключыць намаганні вучня якраз на тое, што з'яўляецца яго слабым месцам ў ланцужку лагічных разважанняў» [6, с. 26].

Засяродзіць увагу на аперацыйным баку дзейнасці дапаможа сістэма практыкаванняў. Прычым варта памятаць, што «станоўчы вынік дае не разнастайнасць практыкаванняў..., а іх мэтазгоднасць, якая вызначаецца задачамі правільнага станаўлення навыка і яго развіцця» [4, с. 13]. Зразумела, што працэс карэкціроўкі навыка патрабуе часу, шматкратных паўтарэнняў і захавання этапаў.

Першапачаткова арганізуецца калектыўная рэпрадуктыўная работа. Прапануюцца аналітыка-сінтэтычныя практыкаванні, накіраваныя на замацаванне тэарэтычных ведаў, якія складаюць аснову маўленча-разумовых дзеянняў пры выбары правільных напісанняў, садзейнічаюць развіццю трывалых арфаграфічных уменняў і навыкаў у працэсе пісьмовага маўлення. Заданні да такіх практыкаванняў фармулююцца ў адпаведнасці з прынцыпам «ад простага – да складанага». Для замацавання правільнага навыка напісання арфаграмы мэтазгодна ўключаць яе спачатку ў словы, словазлучэнні і выразы, а затым – у сказы і тэксты.

Вельмі важна падчас карэкціроўкі арфаграфічных уменняў, прапануючы заданні рознай складанасці, выкарыстоўваць дэферэнцаваны падыход. Такі прынцып падачы матэрыялу дазваляе настаўніку індывідуалізаваць работу на ўроку, стварыць сітуацыю поспеху.

Пасля ўзнаўлення тэарэтычнага матэрыялу вусна тлумачыцца правапіс шасці – васьмі запісаных на дошцы слоў з арфаграмай, якая вывучаецца. Арфаграма вызначаецца і падкрэсліваецца, з апорай на алгарытм ці табліцу тлумачыцца яе напісанне.

Для першага пісьмовага практыкавання прапануецца запіс на дошцы з увагай да вывучаемай арфаграмы. Гэта, як правіла, ускладненае спісванне ці папераджальны дыктант. Падчас гэтай працы вучні самастойна знаходзяць словы ці словазлучэнні з вывучаемай арфаграмай. На замацаванне навыка мэтазгодна прапанаваць заданні на запіс слоў па прапанаваным лексічным значэнні, падбор сіноніма, антоніма, адгадванне загадкі, рэбуса і інш. Вучням прапануюцца і іншыя віды дыктантаў (выбарачны, выбарачна-размеркавальны, слоўнікавыя дыктанты розных тыпаў), практыкаванні на аснове сказаў і тэкстаў, тэставыя заданні і інш.

Часта выбар таго ці іншага практыкавання залежыць ад уласцівасцей арфаграмы. Так, пры вивучэнні напісанняў «разам, асобна, праз злучок», акрамя ўскладненага спісвання, дыктантаў і іншых заданняў прапануецца самастойна скласці прыклады сказаў са словамі, якія маюць дваякае напісанне. Абапіраючыся на вядучы метадычны прыём пры навучанні арфаграфіі – прыём супастаўлення, мэтазгодна

даць і такі матэрыял, які б паставіў вучняў перад задачай адрозніваць лёгка змешвальныя з'явы (напісанне мяккага знака і апострафа, напісанне *-н-* і *-нн-* у прыметніках і інш.)

Карэкціроўка арфаграфічнага навыка павінна ажыццяўляцца на дыдактычным матэрыяле рознай ступені складанасці, які адпавядае прынцыпу камунікатыўнай неабходнасці, гэта значыць неабходнасці дадзеных слоў для працэсу суразмоўніцтва ў пісьмовай форме ў будучай маўленчай дзейнасці [5].

Падчас выканання прапанаваных для карэкціроўкі арфаграфічнага навыка рэпрадуктыўных практыкаванняў удасканалююцца і іншыя арфаграфічныя ўменні і навыкі: успрымаць арфаграмы на слых, выяўляць арфаграмы, характарызаваць іх і суадносіць з правіламі; вызначаць фанетычныя, лексічныя, граматычныя, семантычныя прыметы, ад якіх залежыць правільнае напісанне, класіфікаваць арфаграмы, абгрунтоўваць выбар напісання, спісваць тэкст і тлумачыць напісанне арфаграм у словах і інш.

На наступным этапе карэкціроўкі арфаграфічнага навыка прапануюцца практыкаванні творчага характару на аснове тэксту. Яшчэ Д.М. Богаяўленскі раіў: «Вучыць прымяняць арфаграфічныя правілы да ўмоў творчага пісьма неабходна паступова, не ставячы вучняў перад неабходнасцю адразу ж ва ўскладненых умовах мець справу з усімі шматлікімі арфаграфічнымі правіламі» [3, с. 274]. Творчыя практыкаванні дапамагаюць замацаваць ужо набытыя ўменні і навыкі і ўдасканалюць іх на аснове маўленчай дзейнасці. Да такіх практыкаванняў можна аднесці адбор тэкстаў з мастацкіх твораў, дзе шырока пададзена вывучаемая арфаграма; творчыя дыктанты, складанне апавядання на лінгвістычную тэму, напісанне сачынення па апорных словах (з вывучаемай арфаграмай), пісьмовыя адказы на пытанні, абагульненне лінгвістычнага матэрыялу ў выглядзе плана апавядання на лінгвістычную тэму, займальныя практыкаванні арфаграфічнага характару, пераказ тэксту і інш.

Такім чынам, карэкціроўка арфаграфічных навыкаў – дастаткова карпатлівая работа, якая прымушае настаўніка прытрымлівацца прынцыпаў сістэмнасці і паслядоўнасці, рацыянальнага выкарыстання сістэмы практыкаванняў, засяроджваць увагу на навучанні школьнікаў аперацыйнай дзейнасці, а ад вучняў – уважлівага стаўлення да захавання паслядоўнасці разумовых аперацый пры напісанні арфаграм. Такая работа будзе садзейнічаць развіццю пазнавальных здольнасцей вучняў і цікавасці да вывучэння арфаграфічных з'яў, дапаможа ўдасканаліць арфаграфічныя веды, уменні і навыкі.

Літаратура

1. *Азимов Э.Г., Щукин А.Н.* Словарь методических терминов. СПб, 1999. 471 с.
2. Беларуская мова, V – XI класы: вуч. прагр. для агуладукац. уст. з бел. і рус. мовамі навуч.: Зацвердж. Міністэрствам адукацыі РБ. Мінск, 2010. 64 с.
3. *Богоявленский Д.Н.* Психология усвоения орфографии / Акад. пед. наук РСФСР. Науч.-исслед. ин-т психолог. Изд. 2-е, переработ. и доп. Москва, 1966. 307 с.
4. *Журавлёва Л.И.* Как повысить грамотность учащихся // Русский язык в школе. 2002. № 6. С. 10-17.
5. *Ларионова Л.Г.* Отбор лексики при изучении орфографии в V классе // Русский язык в школе. 1994. № 2. С. 18-24.
6. *Лаури Н.М.* Алгоритмы по орфографии // Русский язык в школе. 2005. № 4. С. 26-32.
7. *Малявина Т.П.* О понятии «коррекция орфографического навыка» // Русский язык в школе. 2008. № 9. С. 3-7.
8. *Протчанка В.У.* Актуальныя праблемы тэорыі і практыкі навучання беларускай мове. Мінск, 2001. 212 с.

ПУЦЯВІНАМІ СЛАВЯНСКАГА СЛОВА

А.А. Прыгодзіч, М.Р. Прыгодзіч

З КЛОПАТАМ ПРА ЛЁС СЛАВЯНСКІХ МОЎ

(да 70-годдзя прафесара Германа Бідэра)

Гістарычна склалася так, што пра беларускую мову першыя больш-менш навуковыя звесткі з'явіліся даволі позна – толькі ў пачатку XIX ст. Парадаксальна, але аўтарамі гэтых прац былі замежныя лінгвісты. Так, Самуіл-Багуміл Ліндэ ў 1816 г. у Варшаве апублікаваў працу «Аб Літоўскім статуте, рускай мовай і друкам выдадзеным паведамленне». Некалькі пазней вызначыць спецыфіку беларускай мовы паспрабаваў Павел Шафарык у працы на нямецкай мове «Гісторыя славянскіх моў і літаратур паводле ўсіх дыялектаў» (1826). Аднак найбольш грунтоўна і мэтанакіравана беларуская мова пачала вывучацца замежнымі лінгвістамі толькі ў XX ст. Адным з найбольш аўтарытэтных знаўцаў беларускай мовы ў заходняй Еўропе сёння з'яўляецца аўстрыйскі філолаг Герман Бідэр, які 21 кастрычніка адзначыў 70-гадовы юбілей.

Выпускнік Венскага ўніверсітэта з беларускай мовай упершыню пазнаёміўся летам 1965 г., калі па дарозе ў Маскву купіў на брэсцкім вакзале беларускую газету і потым у цягніку паспрабаваў прачытаць яе. Значна пазней у адным з інтэрв'ю ён заўважыць: «... для мяне сталася сапраўдным адкрыццём, што ёсць у Беларусі вялікая культурна-гістарычная спадчына, што старабеларуская мова ўжывалася працяглы час у самых розных сферах жыцця» (ЛіМ, 7 каст. 1994 г.). Такую выснову Герман Бідэр змог зрабіць ужо маючы амаль 30-гадовы навуковы вопыт працы з беларускамоўнымі крыніцамі. І найперш з такімі помнікамі гісторыі беларускай мовы, як Статуты ВКЛ 1529 і 1588 гг. Навуковыя публікацыі вучонага ў гэты перыяд былі прысвечаны старажытным нямецка-беларускім моўным кантактам у галіне фанетыкі і правапісу, высвятленню ролі польскага пасрэдніцтва ў гэтым узаемадзеянні («Літоўскі Статут 1529 г.: Заўвагі адносна гістарычнага правапісу і фанетыкі старабеларускай юрыдычнай мовы». Венскі славiстычны штогоднік. 1973. Том 18; «Марфалагічная адаптацыя нямецкіх назоўнікаў у старабеларускіх моўных помніках з пункту

гледжання нямецкай гістарычнай марфалогіі». Часопіс беларусістычных даследаванняў. Лондан, 1978. Том 4. № 2). Гэтыя працы на доўгія гады прадвызначылі кола беларусістычных зацікаўленняў Германа Бідэра, а назапашаны фактычны матэрыял з беларускай і іншых славянскіх моў стаў асновай доктарскай дысертацыі «Нямецкія словаўтваральныя элементы ў славянскіх мовах», абароненай у 1986 г. На 1970-80-я гады прыпадаюць актыўныя кантакты аўстрыйскага лінгвіста з беларускімі вучонымі А.Жураўскім, А.Булыкам, А.Міхневічам, А.Падлужным, М.Бірылам, Л.Шакуном і іншымі, якія шчодро дзяліліся сваім вопытам лінгвістычнай працы, спрыялі актуалізацыі даследчых пошукаў Германа Бідэра.

Сапраўдным узлётам беларусазнаўчай дзейнасці вучонага сталі 1990-я гады, калі з распадам Савецкага Саюза ў суверэнных дзяржавах з'явілася рэальная магчымасць для адраджэння моцна зрусіфікаваных нацыянальных моў і выканання імі ў поўным аб'ёме функцыі агульнадзяржаўнага і агульнанароднага сродку зносін.

Добра ведаючы моўную сітуацыю ў славянскіх краінах заходняй Еўропы, Герман Бідэр у навуковых дакладах, рэфератах, газетных і часопісных публікацыях, інтэрв'ю спрабуе асэнсаваць і ў пэўнай ступені спрагназаваць («падказаць») далейшыя шляхі развіцця беларускай мовы, выказвае слушную думку аб абнаўленні яе за кошт уласных рэсурсаў: «... развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы, якой трэба пазбягаць аднабаковых шляхоў свайго папаўнення, павінна сыходзіць з інтэграцыі ў першую чаргу агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў, і толькі ў трэцюю чаргу за кошт запазычанняў з іншых моў». Шматлікія выступленні навукоўца ў друку і на розных канферэнцыях і з'ездах, яго эрудыраванасць, глыбокая дасведчанасць і аб'ектыўнасць, шчырая павага і заклапочанасць лёсам беларускай мовы і культуры заўсёды выклікалі шырокі розгалас як у асяроддзі калег-лінгвістаў, так і нацыянальнай інтэлігенцыі ў цэлым.

У апошнія гады ўвага вучонага сканцэнтравана на праблемах граматычнай тэрміналогіі ўсходніх славян, у прыватнасці яго цікавяць гістарычныя аспекты пачатковага перыяду складвання і развіцця беларускай граматычнай тэрміналогіі. У артыкулах «Мовазнаўчая тэрміналогія ў «Беларускай граматыцы для школ» Браніслава Тарашкевіча (Вільня, 1918)» (2006), «Беларуская лінгвістычная тэрміналогія 1920-х гадоў: Праблемы моўных кантактаў» (2007), «Тэрміналагічныя праблемы класіфікацыі сказаў у ранняй беларускай граматыкаграфіі» (2007), «Тэрміналогія і яе складванне ў найстарэйшых беларускіх граматыках» (2008), «Пра мову рукапіснай «Беларускай

граматыкі» (Вільня, 1915 – 1916) Антона Луцкевіча» (2010) Герман Бідэр вызначае прынцыпы, якімі кіраваўся Б.Тарашкевіч пры распрацоўцы беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі, вызначае яе храналагічныя межы, прыводзіць статыстычныя падлікі, асобна вылучае працэсы лексічных запазычанняў, калькіравання і семантычнага запазычання, аналізуе асаблівасці афіксальнага і сінтаксічнага афармлення тэрмінаў. Даследчык лічыць, што «развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі ў 1920-х гадах – вынік інтэнсіўнага ўзаемадзеяння тэрміналагічных сістэм славянскіх і неславянскіх моў», яе ж фарміраванне ўяўляецца як «шматстайны канвергентны і дыферэнцыяльны феномен моўных кантактаў, якія ахопліваюць усе ўзроўні моўнай сістэмы».

Лінгвісты Беларусі з нецярплівасцю чакаюць кожны прыезд прафесара Германа Бідэра ў Мінск. Для многіх з нас гэта добрая нагода падыскутаваць, абмяняцца думкамі, скаардынаваць уласныя назіранні з навуковымі здабыткамі сваіх калег, атрымаць кампетэнтнае меркаванне шаноўнага замежнага госця. Варта адзначыць, што за гады працы ў галіне беларусістыкі прафесар Герман Бідэр назапасіў багацейшы фактычны матэрыял, бібліятэчныя зборы вучонага налічваюць сотні экзэмпляраў кніг, брашур, асобных адбіткаў артыкулаў на розных мовах свету. Усё гэта дазваляе яму аказваць неацэнную кансультацыйную дапамогу іншым замежным даследчыкам славянскіх моў, падказаць і вызначыць найбольш актуальныя напрамкі навуковага пошуку. Шчодро дзеліцца «аўстрыйскі рыцар беларускай мовы» і сваімі публікацыямі ў замежных выданнях, дасылаючы беларускім калегам адбіткі сваіх артыкулаў, рэцэнзій, аглядаў.

На рахунку юбіляра – амаль чатыры дзясяткі навуковых прац па беларускай філалогіі. Хочацца пажадаць вучонаму і надалей папаўняць гэты спіс, далучаць да славістыкі і беларусістыкі новых даследчыкаў.

**РОЛЯ ЗНЕШНІХ ФАКТАРАЎ У ГІСТОРЫІ
БЕЛАРУСКАЙ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ
(У СУВЯЗІ З ДАСЛЕДАВАННЯМІ
КАРЛА ГУТШМІТА І ГЕРМАНА БІДЭРА)**

У тэрміналогіі, як і наогул у літаратурных мовах пры іх фарміраванні і ў далейшым развіцці, узаемадзейнічаюць дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі – тэндэнцыя да інтэрнацыялізацыі і тэндэнцыя да нацыяналізацыі (аўтахтанамізацыі), прычым «дынаміка сучасных славянскіх і наогул еўрапейскіх моў у значнай ступені вызначаецца тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі»¹. Калькаванне дэманструе своеасаблівы кампраміс паміж гэтымі дзвюма тэндэнцыямі, аднак з пункту погляду дынамікі літаратурных моў адбываецца ў рэчышчы тэндэнцыі да інтэрнацыялізацыі². Паводле Г. Бідэра, «аб арыгінальнай беларускай тэрміналагізацыі можна гаварыць тады, калі тэрміналагічнае значэнне выступае толькі ў беларускай мове, але не ў эквівалентных бытавых інтэрлексемах іншых славянскіх моваў. У такім выпадку нельга блытаць самастойную тэрміналагізацыю з тэрміналагізацыяй у выніку семантычнай калькі»³.

У развіцці беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі праявіліся абедзве названыя тэндэнцыі, але іх роля на пэўных этапах яе складвання была адрознай. Цалкам зразумела, чаму на першым этапе пераважае тэндэнцыя да аўтахтанамізацыі, паколькі акрамя натуральнага імкнення «адштурхоўвацца» ад адпаведных тэрмінаў пануючых у тагачаснай Беларусі рускай і польскай моў, актуальнай была задача зрабіць зразумелай, у першую чаргу для школьнікаў, тэрмінасістэму лінгвістычнай метамовы, якая грунтуецца на матэрыяле роднай мовы. Поўнаасцю пазбегнуць уплыву названых суседніх моў на гэтым этапе было немагчыма, аднак нярэдка заўважаецца і арыентацыя на суседнюю больш блізкую да беларускай па сваім лёсе ўкраінскую мову. Але тэндэнцыя да інтэрнацыялізацыі пад уплывам экстралінгвістычных фактараў на пазнейшых этапах дэфармавалася, паколькі асноўнай

¹ *Gutschmidt K.* Понятието тенденция в Пражската лингвистична школа и неговото значение за синхронното изучаване на славянските езици // *Slavica Pragensia ad tempore nostra*. Praha, 1998. S. 99.

² Там жа.

³ *Бідэр Г.* Беларуская лінгвістычная тэрміналогія 1920-х гадоў. Праблема моўных кантактаў // *Мова. Літаратура. Культура: Матэр. V Міжнар. навук. канф. (да 80-годдзя праф. Л.М. Шакуна.)*, Мінск, 16-17 лістапада 2006 г. Мінск, 2007. С. 283.

крыніцай інтэрнацыянальных тэрмінаў стала рускай мова. Герман Бідэр у 2003 г. пісаў пра «русіфікацыю (по советской традиции: интернационализацию) белорусского литературного языка»¹ Апошні фактар пэўным чынам паўплываў на далейшае развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі, але на першым этапе не быў пераважаючым, што добра бачна пры параўнанні фрагментаў тэрмінасістэмы, якія датычаць назваў часцін мовы і склонаў на пачатковым этапе фарміравання лінгвістычнай тэрміналогіі і адпаведных сучасных тэрмінаў. Такое параўнанне зрабіў Карл Гутшміт у сваім дакладзе ў Беластоку (1995 г.) пра знойдзеную ім у бібліятэцы Гамбургскага ўніверсітэта копію рукапіснай «Беларускай граматыкі» (Вільня, 1915-1916 гг.) Антона Луцкевіча, які на жаль не быў апублікаваны. Я дазволю сабе на правах сведкі названай падзеі і шматгадовага сябра і калегі прывесці тут частку раздатачных матэрыялаў да гэтага даклада, якія датычаць названых фрагментаў тэрмінасістэмы.² У прыведзенай табліцы (гл. табліцу 1) шляхам рознага падкрэслівання К.Гутшмітам зроблена спроба прасачыць магчымыя ўплывы і адпаведнікі, якія вызначылі выбар лінгвістычных тэрмінаў (у гэтай, на яго думку – першай граматыцы беларускай мовы³). Тут тэндэнцыя да інтэрнацыялізацыі знаходзіць сваё выражэнне як у непасрэдным запазычанні асобных тэрмінаў з блізкіх славянскіх моў, напрыклад, у выпадку тэрмінаў *imiennik* ‘назоўнік’ з укр. *іменник*, *prymietnik* з польск. *przymiotnik* ‘прыметнік’, *zaimak* з польск. *zaimek* ‘займеннік’, *licebnik* з польск. *liczebnik* ‘лічэбнік’, так і шляхам калькавання міжнародных тэрмінаў на лацінскай аснове. Аднак пры гэтым усё ж вядучай тэндэнцыяй заставалася тэндэнцыя да аўтахнанамізацыі, паколькі нават пры запазычанні звярталася ўвага на ўнутрымоўную матывацыю адпаведнікаў інтэрнацыянальных тэрмінаў, якія прайшлі праз фільтр блізкароднасных славянскіх моў. Выразна відаць, што на гэтым этапе, асабліва ў назвах часцін мовы, пераважае ўплыў польскай мовы, ці, як канстатуе Г.Бідэр, у больш шырокім плане

¹ Bieder H. Словообразование и культура языка // Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich, 1. Słowotwórstwo/Nominacja. Opole, 2003. S. 370.

² Расшыфроўка скарачэнняў: АГ-62 – Граматыка беларускай мовы. Т. I: Марфалогія. Мінск, 1962; Луцкевіч’16 – *Łuckiewiś A.* Biełaruskaja hramatyka (pawodluch lekcij, čytanych na Biełaruskich Wučycielskich Kursach w Wilni ŭ 1915-1916 h.h.) Časć I: Fanetyka i etymologija. Wilnia, 1916 h.; Тарашк.’18 – *Тарашкевіч Б.* Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1918; Тарашк.’29 – *Тарашкевіч Б.* Беларуская граматыка для школ. Выд. 5-е, пераробл. і пашыр. Вільня, 1929; Kryński 1900 – *Kryński A.A.* Gramatyka języka polskiego. Wyd. drugie, powiększone i poprawione. Warszawa, 1900; Залозний’12 – *Залозний П.* Коротка граматика української мови. Ч. I. Вид. друге. Київ, 1912; Буслаев 1889 – *Буслаев Ф.И.* Учебник русской грамматики, сближенной с церковнославянскою, с приложением образцов грамматического разбора. Изд. 7-е, исправл. и доп. Москва, 1889 (апошнія выд. – 1911 г.).

³ *Gutschmidt K.* Хто напісаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы? / Karl Gutschmidt // Prace Filologiczne. Warszawa, 1999. T. XLIV. S. 193-199.

«auch Einflüsse anderer slawischer Literatursprachen, insbesondere der pol. Sprache»¹. У назвах склонаў А.Луцкевіч пайшоў цалкам шляхам аўтахтанамізацыі, утвараючы ўласныя тэрміны: *prypadak należnaści* ‘родны склон’, *prypadak zażerki* ‘вінавальны склон’, *prypadak spajnieńnia* ‘творны склон’ і *prypadak zkazańnia* ‘месны склон’, захаваўшы інтэрнацыянальную ўнутраную форму толькі для давальнага (*prypadak dačy*) і клічнага (*prypadak kličy*), параўн. адпаведныя тэрміны ў гісторыі польскай лінгвістычнай тэрміналогіі: *spadek rodzący*, *posiadający*, *dopełniający* ‘genetivus’, *oskarżający*, *bierny* ‘accusativus’, *nazywający*, *narzędziowy* ‘instrumentalis’, *opowiadający*, *miejscowy* ‘locativus’ пры *dawający*, *dający*, *dążący*, *celowy* ‘dativus’, *wzywający*, *wołający* ‘vocativus’². З табліцы К.Гутшміта добра відаць, у якім кірунку ў далейшым адбываліся змены ў названых фрагментах беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі. Пры захаванні або мінімальнай адаптацыі запазычаных тэрмінаў (*прыметнік*, *лічэбнік*, *займеннік*, *злучнік*), прапанаваных А.Луцкевічам (паводле К.Гутшміта, у яго граматыцы адлюстраваліся моўны узус, які склаўся вакол «Нашай Нівы»³), Б.Тарашкевіч у астатнім пайшоў па шляху далейшага збліжэння з украінскай і польскай традыцыяй, якая адлюстроўвала тэндэнцыю да інтэрнацыялізацыі лінгвістычнай тэрміналогіі з улікам аўтахтанамізацыі на семантычным узроўні, у прыватнасці, увёў па ўзору ўкраінцаў тэрмін *дзеяслоў*, пазней *дзеяслова* замест *čynnik*, які ў польскай традыцыі выкарыстоўваўся пэўны час у якасці сіноніма як да *verbum*, так і да *nominativus* (*czynnik*); замест *skaznik* прапанаваў *прыслоўе* аналагічна да укр. *прислівник*, польск. *przysłówek* (форма ніякага роду, магчыма, пад уплывам рус. *наречие*); замест *hałosnik*, якое магло выклікаць непажаданыя асацыяцыі (параўн. *галосны гук*, польск. гіст. *głosnik* ‘тс’), прапанаваны *кліч*, *клічнік*, *выклічнік*, што суадносяцца з укр. *оклик*, польск. *wykrzyknik*. Найбольш праблематычным аказаўся выбар тэрміна для назоўніка, дзе спачатку назіралася арыентацыя на ўкраінскі тэрмін *іменник*, відаць, з улікам рус. *имя существительное*, асабліва яго першай часткі, параўн. у першым выданні падручніка Б.Тарашкевіча *імя*, з тым што ў наступных выданнях аўтар схіляецца да перакладу польск. *rzeczownik* як *прадметнік*. Тэрмін *назоўнік* з’яўляецца пазней як больш сістэмны, паколькі ён суадносіцца з назвай адпаведнага склону. Адпаведна гэтаму з’явіўся і новы тэрмін *прыназоўнік* для называння

¹ Bieder H. Zur Sprache der handschriftlichen «Bielaruskaja hramatyka» (Wilna 1915-1916) von Anton Luckievič (Deklination der Substantive) // Мовознавство. 2010. № 2-3. С. 96.

² Koronczewski A. Polska terminologia gramatyczna. Wrocław, 1961.

³ Gutschmidt K. Хто напісаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы? S. 196.

часціны мовы, якая на пачатковым этапе складвання граматычнай тэрміналогіі доўга «шукала» адпаведнага імя, параўн. у А.Луцкевіча *prysłowak*, у Б.Тарашкевіча – *прыймя* і нават «чысты» русізм *прудлог*. З табліцы добра відаць, наколькі напружанымі былі пошукі «роднага» адпаведніка інтэрнацыянальнаму тэрміну, які быў бы зразумелы носьбіту беларускай мовы. У выніку склалася сістэма назваў часцін мовы, што знаходзілася ў кантрасце з падобным фрагментам рускай тэрмінасістэмы, якая захоўвала пераемнасць з царкоўнаславянскай традыцыяй. Што датычыць назвы склонаў, то тут канчаткова перамагла апошняя традыцыя з некаторымі адступленнямі на карысць інтэрнацыялізацыі, перш за ўсё ў адносінах *меснага склону* (лац. *locativus*).

Відавочна, што ў якасці знешніх фактараў на развіццё беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі ўплывалі і іншыя, не суседнія славянскія мовы, а таксама неславянскія мовы, аднак у межах разгледжаных фрагментаў мы не выходзілі за межы суседніх моў. Цікавым выпадкам у гэтым плане мог бы служыць тэрмін *сказ*, што паводле Г.Бідэра з’яўляецца арыгінальным утварэннем, якое не мае паралеляў у іншых славянскіх і неславянскіх мовах¹. Магчыма, як праяўленне тэндэнцыі да аўтахтанамізацыі цалкам самастойна ўтварыўся нулявы дэрыват ад *сказаць*, аднак нельга выключыць і магчымы уплыў чэш. *věta* ‘сказ’ як вытворнага ад старога кораня *-větiti* ‘гаварыць’². Грунтоўнае вывучэнне працэсаў складвання лінгвістычнай тэрміналогіі на раннім этапе фармавання беларускай літаратурнай мовы, праведзенае К.Гутшмітам і Г.Бідэрам, сведчыць пра выключнае значэнне ў гэтых працэсах «Беларускай граматыкі» А.Луцкевіча, якая ў пэўнай ступені прадвызначыла шляхі далейшага развіцця граматычнай тэрмінасістэмы. Таму запланаванае выданне граматыкі з грунтоўнымі каментарамі названых вучоных будзе мець вялікае значэнне для гісторыі беларускай мовазнаўчай тэрміналогіі.

¹ Bieder H. Terminologische Problem der Satzklassifikation in der frühen weissrussischen Grammatikaschreibung // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе: 36. да 75-годдзя праф. Адама Мальдзіса. Мінск, 2007. С. 331.

² Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 2008. Т. 12. С. 101.

Табліца 1

**Граматычная тэрміналогія ў граматыцы Антона Луцкевіча ў параўнанні
з сучаснымі граматыкамі беларускай, польскай, украінскай і рускай моў**

АГ-62	Луцкевіч'16	Тарашк.'18	Тарашк.'29	Kryński 1900	Залозний'12	Буслаев 1889
1. Часціны мовы						
назоўнік	<u>imiennik</u>	імя	прадметнік	rzeczownik	<u>іменнік</u>	имя
						существительное
прыметнік	<u>prymietnik</u>	<u>прымета</u>	<u>прыметнік</u>	<u>przymiotnik</u>	<u>прикметник</u>	имя
						прилагательное
лічэбнік	<u>licebnik</u>	чысло	імя лічэбнае або <u>лічэбнік</u>	<u>liczebnik</u>	числіўнік	имя числительное
займеннік	<u>zaimak</u>	<u>займя</u>	<u>займеннік</u>	<u>zaimek</u>	<u>заіменник</u>	местоимение
дзеяслоў	<u>čynnik</u>	<u>дзеяслоў</u>	<u>дзеяслова</u>	<u>słowo</u>	<u>дієслова</u>	глагол
прыслоўе	<u>skaźnik</u>	<u>прыслоўе</u>	<u>прыслоўе</u>	<u>przysłówek</u>	<u>прислівник</u>	наречие
прыназоўнік	<u>prysłowak</u>	<u>прыйма</u>	<u>прадлог</u>	<u>przyimek</u>	<u>приіменник</u>	<u>предлог</u>
злучнік	<u>zluč</u>	<u>злуч</u>	<u>злучнік</u>	<u>spójnik</u>	<u>злучник</u>	союз
выклічнік	<u>hałosnik</u>	<u>кліч</u>	<u>клічнік</u> (і <u>выклічнік</u>)	<u>wykrzyknik</u>	<u>оклик</u>	междометие
часціца	<u>vacat</u>	<u>vacat</u>	<u>vacat</u>	<u>vacat</u>	<u>vacat</u>	<u>vacat</u>
2. Склон						
назоўны с.	<u>pr. zvańnia</u>	с. назоўны	таксама	<u>przypadek</u>	<u>відмінок</u>	<u>падеж</u>
родны с.	<u>pr. należności</u>	родны с.	таксама	<u>mianownik</u>	називний в.	именительный п.
давальны с.	<u>pr. dačy</u>	давальны с.	таксама	<u>dopełniacz</u>	родовий в.	родительный п.
вінавальны с.	<u>pr. zaćepki</u>	вінавальны с.	таксама	<u>celownik</u>	давальний в.	дательный п.
творны с.	<u>pr. spaŭnieńnia</u>	творны с.	таксама	<u>biernik</u>	знахідний в.	винительный п.
месны с.	<u>pr. zkazańnia</u>	месны с.	таксама	<u>narzędnik</u>	орудний в.	творительный п.
(клічная форма)	<u>pr. kličy</u>	клічны с.	таксама	<u>miejsownik</u>	місцевий в.	предложный п.
				<u>wołacz</u>	кличний в.	(звательный п.)

З М Е С Т

Прыгодзіч М.Р.

На шляху да правапіснай нарматыўнасці 3

ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ

Іўчанкаў В.І.

Беларускі правапіс: традыцыі, пераемнасць і перспектывы.
Закон Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 5

Клімаў І.П.

Да асэнсавання нарматыўнага плюралізму
ў беларускай літаратурнай мове 18

Куліковіч У.І.

Тэарэтычныя праблемы сучаснай беларускай арфаграфіі 28

Піскуноў Ф.А.

Пра некаторыя пытанні правапісу *о* ў складаных словах:
з досведу распрацоўкі электроннай базы беларускай мовы 38

Саўка З.Ф.

Бруна, Віка, Карла – ён ці яна?
Гендэрны аспект адаптацыі ненаціскага фінальнага *-о* 48

БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ: АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА НАШЫХ ДЗЁН

Белакурская Ж.Я.

Аканне ў кантэксте станаўлення арфаграфічных нормаў
беларускай літаратурнай мовы
(на матэрыяле ранняй творчасці Якуба Коласа) 57

Будзько І.У.

Графіка-арфаграфічныя асаблівасці Полацкага евангелля
канца XII стагоддзя 59

Кулеш Г.І.

Прыёмы ўвядзення і перадачы іншамовных слоў
у тэкстах першых заканадаўчых актаў савецкага перыяду 66

Навіцкая Л.М. Моўны аналіз як аснова гістарыяграфіі агіяграфічных твораў XV ст. (арфаграфічны ўзровень)	70
Прыгодзіч А.А. З гісторыі графіка-арфаграфічнага афармлення іншамоўнай лексікі	75
Прыгодзіч М.Р. Старабеларускія лексіконы як спроба графіка-арфаграфічнай кадыфікацыі мовы	77
Свістунова М.І. Перадача ўласных імёнаў у палемічных тэкстах канца XVI ст.	79
Ціванова Г.К. Фарміраванне арфаграфічнай традыцыі ў ранніх помніках новай беларускай мовы	87
Швед М.М. Слоўнік лацінізмаў старабеларускай мовы: актуальнасць і прынцыпы ўкладання	92
БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ: ТЭОРЫЯ І ПРАКТЫКА	
Арцёмава В.А. Двухмоўная фразеаграфія ў Беларусі: стан і перспектывы	97
Бадзевіч З.І. Аб разнавіднасцях напісанняў з прыстаўкамі іншамоўнага і спрадвечна беларускага паходжання ў сучаснай беларускай мове	101
Балотнікава С.М. , Назаранка Ю.В. Выкладанне арфаграфіі замежным студэнтам (да пастаноўкі праблемы)	104
Гапоненка І.А. Праблемы правапісу ўласных імёнаў	109
Гедзімін Л.А. Правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах: метадычны аспект	115

Кавалёва А.В. Перайменаваныя айконімы Беларусі і спосабы іх перадачы на беларускую мову	122
Курловіч І.М. Да пытання аб ідэнтыфікацыі складаных слоў з кампанентам- прыслоўем і суадносных словазлучэнняў	125
Лапанік В.М. «Адлюстраваная» аманімія ў словаўтваральных гнёздах з каранямі лаціна-грэчаскага паходжання	127
Ліпніцкая С.В. Праблемы арфаграфічнай нормы пры перадачы англамоўных тапонімаў на беларускую мову	131
Муравіцкая А.М. Дынаміка нормаў у беларускай матэматычнай тэрміналогіі	135
Назаранка А.М. Некаторыя аспекты ўжывання вялікай літары ў назвах арганізацый ...	138
Смольская Т.М. Новая рэдакцыя правілаў беларускай арфаграфіі (з вопыту працы са студэнтамі-юрыстамі)	141
Чахоўскі Г.К., Чахоўская Т.Л. Вывучэнне арфаграфіі беларускай мовы ў іншафоннай аўдыторыі	144
Шацёр-Шалюта С.А. Ужыванне вялікай і малой літар у складаных беларускіх фірмонімах	149
Якуба С.М. Прыёмы карэкціроўкі арфаграфічных уменняў і навыкаў вучняў ...	151

ПУЦЯВІНАМІ СЛАВЯНСКАГА СЛОВА

Прыгодзіч А.А., Прыгодзіч М.Р. З клопатам пра лёс славянскіх моў (да 70-годдзя прафесара Германа Бідэра)	157
Цыхун Г.А. Роля знешніх фактараў у гісторыі беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі	160